

2 КИЇВ-1972

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- XXIV з'їзд КПРС про зміцнення єдності й згуртованості міжнародного комуністичного і робітничого руху
- Збройні сили СРСР — армія дружби народів
- Монета й грошова лічба на Лівобережній Україні XVIII ст.
- Універсал зради
- Флагман революції (спогади)
- Україна другої половини XVII ст. в Західноєвропейських історико-літературних пам'ятках

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *В. В. Сухарев*. XXIV съезд КПСС об укреплении единства и сплоченности международного коммунистического и рабочего движения. *Навстречу 50-летию образования СССР*. *Г. Н. Азнакаев*. Вооруженные Силы СССР — армия дружбы народов. *** *Н. Ф. Котляр*. Монета и денежный счет на Левобережной Украине XVIII ст. Сообщения. *М. М. Тюренок*. Ленинские принципы коллективности руководства в деятельности парторганизаций Украины (1961—1966 гг.). *Н. А. Баева*. Идеологическая и организаторская деятельность Коммунистической партии Западной Украины в период мирового экономического кризиса (1929—1938 гг.). *В. П. Чередниченко*. Универсал измены. *В. А. Сидоренко*. Из истории обмена культурными ценностями между РСФСР и Украиной. *О. М. Приходнюк*. Славянское население Среднего Поднестровья накануне образования Киевской Руси. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Воспоминания. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию.

CONTENTS

Articles. *V. V. Sukharev*. The XXIV Congress of the CPSU on Consolidation of the Unity and Solidarity of International Communist and Working Movement. *On the 50th Anniversary of the USSR Creation*. *G. N. Aznakaev*. Armed Forces of the Soviet Union — an Army of Peoples' Friendship. *** *N. F. Kotlyar*. Coin and Money Account in the Left-Bank Ukraine in the XVIII Century. Communications. *M. M. Tyurenkov*. Lenin's Principles of Management Collectivity in the Activity of Party Organizations of the Ukraine (1961—1966). *N. A. Baeva*. Ideological and Organizational Activity of the Communist Party of the Western Ukraine in the Period of the World Economical Crisis (1929—1938). *V. P. Cherednichenko*. A Universal Betrayal. *V. A. Sidorenko*. From the History of Exchange of Culture Values between the RSFSR and Ukraine. *O. M. Prikhodnyuk*. The Slav Population of the Middle Dniester Area on the Eve of the Kiev Rus Formation. Notes. Returning to the Already Published. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Reminiscences. Review of Articles and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information. Letters to the Editor.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (131)

ЛЮТИЙ

1972

РІК ВИДАННЯ
П'ЯНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- В. В. Сухарєв — XXIV з'їзд КПРС про зміцнення єдності й згуртованості між-
народного комуністичного і робітничого руху 3

Назустріч 50-річчю утворення СРСР

- Г. Н. Азнакаєв — Збройні Сили СРСР — армія дружби народів 17

* * *

- М. Ф. Котляр — Монета й грошова лічба на Лівобережній Україні XVIII ст. 29

ПОВІДОМЛЕННЯ

- М. М. Тюренков (Ровно) — Ленінські принципи колективності керівництва в
діяльності парторганізацій України (1961—1966 рр.) 41

- Н. А. Баєва (Ровно) — Ідеологічна й організаторська діяльність Комуністичної
партії Західної України в період світової економічної кризи (1929—1933 рр.) 48

- В. П. Чередниченко — Універсал зради 56

- В. О. Сидоренко — З історії обміну культурними цінностями між РРФСР та
Україною 67

- О. М. Приходнюк — Слов'янське населення Середнього Подністров'я напе-
редодні утворення Київської Русі 71

ЗАМІТКИ

- В. П. Рассказов (Сієса) — Участь трудового селянства України у створенні
нагромаджень для індустріалізації (1928—1932 рр.) 77

- М. І. Федорина — Висвітлення пресою України досвіду передовиків сільсько-
го господарства (1933—1937 рр.) 81

- М. В. Калиновський, М. О. Рибаків — З історії виникнення і діяльності
Слобідського районного комітету РСДРП(б) — КП(б)У (1917—1922 рр.) 85

- В. В. Яценко — До історії підняття червоного прапора над визволенням Києвом 93

- В. В. Приклонський (Донецьк) — До історії Донецької залізниці 97

- М. Г. Кукурудзяк (Ніжин) — Проникнення іноземного капіталу в економіку
Буковини (кінець XIX — початок XX ст.) 100

- В. В. Панащенко — Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи
на Лівобережній Україні в XVIII ст. 103

- Й. Б. Брашинський (Ленінград) — Шляхи проникнення грецьких виробів на
територію сучасної Західної України та сусідніх областей у скіфський час 109

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- Я. І. Дзира — Ще раз про публікацію історичних джерел 113

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- О. Л. Істоміна (Хмельницький) — Про активізацію учнів на уроках історії 116

В. І. Рєзнік (Нікополь) — Могила Івана Сірка	120
--	-----

СПОГАДИ

О. С. Неволин — Флагман революції	122
---	-----

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Д. С. Наливайко — Україна другої половини XVII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках (продовження)	132
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

А. Ф. Вовчик, О. З. Вдовик — В. Котов, К. Маркс, Ф. Енгельс і Росія	138
В. В. Засанський (Львів), Й. Д. Черниш (Львів) — Г. В. Подоляк. Ідеї партії — в маси	140
Д. П. Костенко (Суми) — Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації	141
В. К. Макаєв (Львів), М. М. Кравець (Львів) — Я. С. Хонігсман. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.)	143
А. К. Буцик, В. Г. Сарбей — Г. Я. Сергієнко. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850 рр.	145
В. П. Кузьменко (Чернівці) — В. Є. Вакурко. Ілюстративні матеріали з історії середніх віків	147
І. Д. Кундюба — Советское славяноведение. Материалы IV конференции историков-славистов	148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Ф. М. Шабульдо — Симпозіум радянських і польських істориків	151
О. Д. Кузьминська — Засідання бюро Археографічної комісії	152
П. І. Захарчшин — Семінар з джерелознавства	153
В. М. Пригоровський (Чернівці), І. З. Онищенко (Чернівці) — Музей О. Довженка	153
Г. І. Шаповалов (Запоріжжя) — Нові підводні знахідки біля о. Хортиця	155

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Ф. О. Шевченко (Чернівці) — Про книгу «Війна вночі»	158
---	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гаєвський** (заст. головного редактора), **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **І. П. Кожукало**, **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **І. В. Лупандін** (відповідальний секретар), **А. В. Санцевич** (заст. головного редактора), **В. А. Чирко**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **А. Д. Ярошенко**

Адреса редакції: Київ, 5, Горького, 3.

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова*

Коректор *О. М. Медведєва*

БФ 00205. Здано до складання 28.XII 1971 р. Підписано до друку 11.II 1972 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,83. Зам. К-198. Тираж 8934. Ціна 40 коп.

Статті

✓ В. В. СУХАРЄВ

XXIV З'ІЗД КПРС ПРО ЗМІЦНЕННЯ ЄДНОСТІ Й ЗГУРТОВАНOSTІ МІЖНАРОДНОГО КОМУНІСТИЧНОГО І РОБІТНИЧОГО РУХУ

У роботі й рішеннях XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу поряд з глибоким аналізом внутрішнього розвитку радянського суспільства важливе місце зайняли проблеми світового революційного процесу. В документах і матеріалах з'їзду визначена науково обгрунтована принципова марксистсько-ленінська лінія КПРС у цьому процесі, узагальнено величезний історичний досвід боротьби за зміцнення єдності комуністичних рядів, згуртування всіх революційних сил.

Та обставина, що в роботі з'їзду брали участь 102 делегації комуністичних і робітничих, а також національно-демократичних і соціалістичних партій 91 країни, надала йому характеру найбільш представницького всесвітнього революційного форуму, продемонструвала авторитет КПРС в рядах антиімперіалістичних сил. Матеріали з'їзду сприйняті прогресивною громадськістю світу як видатний політичний документ, де поставлені найактуальніші питання сучасності, визначена лінія КПРС на наступний період.

XXIV з'їзд КПРС, виходячи з того, що однією з найважливіших рис сучасного етапу світового розвитку є зростаюча роль міжнародного комуністичного руху в житті народів, у боротьбі проти імперіалізму, наголосив на необхідності зміцнювати згуртованість комуністичних рядів. «Успіх у боротьбі проти імперіалізму,— підкреслювалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії,— багато в чому залежить від згуртованості антиімперіалістичних сил і насамперед їх авангарду — **світового комуністичного руху**»¹.

Вивчення проблеми єдності міжнародного робітничого і комуністичного руху на всіх етапах його розвитку, вкладу КПРС у боротьбу за згуртування комуністичних лав — актуальне завдання істориків-марксистів².

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 22.

² Різні аспекти цієї теми порушувалися у працях, що вийшли до 50-річчя Жовтневої революції і 100-річчя від дня народження В. І. Леніна: Великий Октябрь и мировой революционный процесс, М., 1967; История Коммунистической партии Советского Союза, вид. 3, М., 1969; Ленинизм и мировое революционное рабочее движение. (Проблемы борьбы за единство пролетариата, всех антиимпериалистических сил), М., 1969; Коммунистический Интернационал. Краткий исторический очерк, М., 1969; И. М. Кривогуз, Ю. Л. Молчанов. Ленин и борьба за единство рабоче-

У даній статті порушено окремі питання цієї проблеми.

У матеріалах XXIV з'їзду партії показано, що у боротьбі антиімперіалістичних сил за революційне перетворення суспільства авангардна роль належить комуністичному рухові. Це обумовлено об'єктивними закономірностями світового революційного процесу, тим, що комуністичні партії в своїй діяльності керуються науковою теорією — марксизмом-ленінізмом, своєю самовідданою боротьбою завойовують довіря робітничого класу, трудящих мас, згуртовують навколо пролетаріату всі антиімперіалістичні сили, спрямовують їх дії, виступають на чолі мас за торжество соціалізму і комунізму.

Становлення комуністичного руху як міжнародного відповідало потребам нової історичної епохи — епохи переходу від капіталізму до соціалізму, початок якої поклала Велика Жовтнева соціалістична революція.

Виникнення і розвиток світового комуністичного руху нерозривно пов'язані з ім'ям великого Леніна. Незабаром після Жовтневої соціалістичної революції Володимир Ілліч пророче заявив: «комунізм став центральним питанням всього робітничого руху...»³. На основі узагальнення досвіду трьох російських революцій, боротьби міжнародного робітничого класу Ленін вніс величезний вклад у розробку стратегії і тактики комуністичного руху. Своїми працями, порадами він подав допомогу в створенні компартій багатьох країн у період революційного піднесення 1918—1923 рр.⁴ Організований з ініціативи В. І. Леніна Комуністичний Інтернаціонал відіграв видатну роль у згуртуванні революційних сил, був справжнім бойовим штабом компартій, чудовою школою інтернаціоналізму, пропаганди ідей комунізму, центром творчої розробки питань теорії марксизму-ленінізму⁵.

Вплив марксистсько-ленінських партій на все політичне життя людства зростає з кожним новим етапом світового суспільного розвитку. Про це свідчить, зокрема, загальна тенденція росту рядів комуністичного руху. Коли наша партія під керівництвом В. І. Леніна підняла народ на соціалістичну революцію, в світі налічувалось 400 тис. комуністів, напередодні ж другої світової війни — 4,2 млн., а 1970 р. — близько 50 млн. чол., об'єднаних у 89 комуністичних і робітничих партіях⁶.

Про зростання ролі міжнародного комуністичного руху свідчить також виникнення і розвиток світової соціалістичної системи. Загальна чисельність комуністів у соціалістичних країнах збільшилась за 1960—1970 рр. не менше як у 1,5 раза. Компартії соціалістичних країн ведуть величезну творчу роботу. Вони розв'язують складні завдання розвитку економіки, соціальних відносин, комуністичного виховання мас, забезпечують захист соціалістичних завоювань, дальше розширення і удосконалення співробітництва між країнами соціалістичної співдружності.

Авангард міжнародного комуністичного руху — Комуністична партія Радянського Союзу — з честю виконує роль політичного керівника

го движения, Л., 1969; В. И. Ленин и Коммунистический Интернационал, М., 1970; В. И. Ленин и международное коммунистическое движение, М., 1970; Международное коммунистическое движение. Очерк стратегии и тактики, М., 1970; Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму (1933—1945 рр.), К., 1970 та ін.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 151.

⁴ В. И. Ленин и международное коммунистическое движение; Ленин в борьбе за революционный Интернационал, М., 1970, стор. 446—490, 495—530, 539—554; Ленин и международное рабочее движение, М., 1969, стор. 409—450.

⁵ Див. До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Збірник документів і матеріалів, К., 1970, стор. 68—69.

⁶ Международное рабочее движение (1970). Справочник, М., 1971, стор. 435—436.

робітничого класу і всіх трудящих, успішно веде радянський народ ленінським курсом до комунізму. Після XXIII з'їзду до лав нашої партії було прийнято 3 млн. чол. і тепер налічується понад 14 455 тис. комуністів. Серед дорослого населення країни комуністи становлять 9% ⁷.

КПРС — один з загонів міжнародного комуністичного руху і зв'язана з іншими братніми партіями вірністю марксизму-ленінізму, пролетарському інтернаціоналізму. Комуністи нашої країни вірні ленінським настановам про те, що питання боротьби робітників за своє визволення потрібно розв'язувати, підкоряючись міжнародній дисципліні революційного пролетаріату, враховуючи досвід робітників різних країн, зважаючи на їх знання і їх волю, здійснюючи на ділі єдність класової боротьби робітників за комунізм у всьому світі ⁸.

Представники братніх партій високо оцінили з трибуни XXIV з'їзду КПРС вклад нашої партії, радянського народу в світовий революційний процес. На новому етапі революційних змін, сказав Перший секретар ЦК ПОРП Е. Герек, КПРС, як і раніше, є «піонером суспільного розвитку, вічно живим джерелом революційної думки і практики. Саме в цьому головна причина, яка твердо визначає провідне становище КПРС у світовому робітничому русі» ⁹. Героїчна діяльність великої ленінської партії, підкреслив глава делегації Монгольської народно-революційної партії Ю. Цеденбал, завжди була зразком вірності марксистсько-ленінському вченню, принципам пролетарського інтернаціоналізму ¹⁰.

Розвиток світового комуністичного руху викликав зміни у співвідношенні революційних і реформістських партій. Так, напередодні Великого Жовтня загальна кількість соціал-демократичних партій становила 3,4 млн. чол., більше як у 8 разів від революційних пролетарських організацій нового типу, 1928 р. — майже у чотири рази більше (соціал-демократи — 6,6 млн., комуністи — 1,6 млн.), а 1970 р., навпаки, — загальна кількість комуністів світу перевищувала більше як у 3 рази кількість членів соціал-реформістських партій ¹¹, які входять до Соціалістичного Інтернаціоналу.

Зміцнюють лави комуністичні і робітничі партії країн несоціалістичного світу, очолюючи боротьбу трудящих мас проти імперіалізму і реакції, за соціальні права і демократичні свободи. Майже в 40 країнах комуністичні і робітничі партії заборонені або діють напівлегально. В ряді країн діяльність комуністичних партій обмежується реакційним законодавством, комуністи зазнають переслідувань і репресій, про що свідчать, наприклад, масові розправи над членами компартій в Індонезії у середині 60-х років, а останнім часом в Судані ¹². Незважаючи на терор і репресії, комуністичні партії деяких країн Європи і Латинської Америки стали визначною політичною силою і справляють глибокий вплив на все національне життя.

Нових успіхів у зміцненні своїх рядів, ідейного впливу і авторитету серед трудящих мас домоглися компартії Італії, Франції, Канади та ін. Одним з найбільших загонів міжнародного комуністичного руху є Італійська компартія, яка нараховує понад 1,5 млн. чол. (на початок 1971 р.) ¹³. Французька комуністична партія (у грудні 1970 р. відзна-

⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 105.

⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 233.

⁹ Привітання XXIV з'їздові КПРС, К., 1971, стор. 49.

¹⁰ Там же, стор. 46.

¹¹ Международное рабочее движение, стор. 435—436.

¹² «Правда», 30 липня 1971 р.

¹³ Международное рабочее движение, стор. 439.

чила 50-річчя) виросла з 370 тис. у 1961 р. до 459 тис. (на кінець 1970 р.). Свідченням впливу партії є те, що на парламентських виборах 1968 р. за комуністів голосували 4,5 млн. чол., тобто п'ята частина всіх виборців¹⁴.

Зростають сили комуністичного руху неосоціалістичних країн Латинської Америки, Азії, Африки. У 24 латиноамериканських країнах діють комуністичні й робітничі партії. Якщо у 1939 р. у компартіях Латинської Америки було 90 тис. членів, то у 1970 р. — 300 тис. чол. В Африці у 1939 р. було всього 5 тис. комуністів, а тепер — понад 60 тис.¹⁵

Сила компартій визначається не тільки їх чисельністю, а виявляється також в політичному керівництві профспілками, жіночими, молодіжними та іншими масовими організаціями, у тісних зв'язках з трудящими, авторитеті серед народних мас. Досвід класової боротьби переконливо показав робітникам, що «комуністичні партії — авангард світового революційного руху. Вони довели життєвість марксизму-ленінізму, свою здатність не тільки пропагувати, але й здійснювати на практиці великі ідеали наукового комунізму»¹⁶.

XXIV з'їзд КНРС відзначив, що Центральний Комітет нашої партії послідовно проводив курс на згуртування комуністичних лав і висунув, як одне з головних завдань і далі неухильно боротися за згуртованість комуністичного руху. При цьому з'їзд підкреслив два взаємозв'язані аспекти боротьби за єдність міжнародного комуністичного руху: необхідність добиватися дедалі міцнішої політичної згуртованості та ідейної марксистсько-ленінської єдності¹⁷.

XXIV з'їзд узагальнив важливу за своїм значенням роботу по зміцненню згуртованості і єдності комуністичних рядів, яку провадили Комуністична партія Радянського Союзу та інші братні партії в 60-х роках. Складність цього завдання полягала в тому, що в цей час з найбільшою гостротою виявилися спроби з різних боків атакувати марксизм-ленінізм. Керівництво Компартії Китаю перейшло спочатку від ревізії деяких тактичних настанов, а потім і всієї генеральної лінії світового комуністичного руху до створення різних розкольніцьких угруповань, з якими нерідко блокувались троцькісти. Водночас активізувались тенденції до націоналістичної самоізоляції, пошвавившись «лівий» і правий опортунізм¹⁸.

Особливо серйозної шкоди завдали єдності міжнародного комуністичного руху розкольніцькі дії керівництва КПК. Поглиблюючи свої ідеологічні незгоди з марксистсько-ленінськими партіями, про що свідчили, зокрема, статті опублікованого у квітні 1960 р. за рішенням ЦК КПК збірника «Хай живе ленінізм!», а також концепції, висунуті керівництвом КПК на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій у листопаді 1960 р., пекінські лідери стали переносити їх на міждержавні відносини, намагались підкорити собі та використати у своїх великодержавних цілях соціалістичну співдружність.

Особливий курс зовнішньої і внутрішньої політики керівництва КПК означає відхід від марксизму-ленінізму, від принципів пролетарського інтернаціоналізму. В політиці китайського керівництва виразно проявились дрібнобуржуазний авантюризм і великодержавний шовінізм, що прикривались гучними «лівими» фразами. Така політика була спрямована проти єдності соціалістичних країн, націлена на розкол міжнародного комуністичного руху. Коли ж з'ясувалось, що маоїстам

¹⁴ «Рабочий класс и современный мир», 1971, № 1, стор. 158.

¹⁵ Международное рабочее движение, стор. 439—440.

¹⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 37.

¹⁷ Матеріали XXIV з'їзду КНРС, стор. 218.

¹⁸ Там же стор. 22.

не вдається підкорити собі соціалістичну співдружність, що їх лінію засуджують марксистсько-ленінські партії, керівництво КПК змінило тактику. 14 червня 1963 р. у Пекіні було опубліковано документ під назвою «Пропозиції про генеральну лінію міжнародного комуністичного руху», відомий ще як «25 пунктів». Справжній смисл цих пропозицій зводився до заперечення все більш вирішального впливу соціалістичної системи на хід світового розвитку, зневажливого ставлення до боротьби робітничого класу капіталістичних країн, протиставлення національно-визвольного руху світовій соціалістичній системі та міжнародному робітничому рухові, до авантюризму в зовнішній політиці і збереження обстановки «холодної війни», сектанства і путчизму в питаннях революції, до захисту і збереження засуджених комуністичним рухом методів і порядків культу особи, до виправдання фракційної боротьби в комуністичному русі¹⁹.

Висунувши свою, несумісну з марксизмом-ленінізмом платформу з корінних політичних і теоретичних питань сучасного міжнародного життя і світового комуністичного руху, пекінські керівники не зупинились на цьому. Вони розгорнули інтенсивну практичну діяльність, спрямовану на підлив єдності соціалістичної співдружності, почали політичну боротьбу проти комуністичного руху, стали вимагати від Комуністичної партії Радянського Союзу відмовитись від лінії XX з'їзду нашої партії і Програми КПРС. Ведучи зухвалу антирадянську пропаганду, вони виступили з територіальними претензіями щодо СРСР, а весною і влітку 1969 р. спровокували збройні конфлікти на радянсько-китайському кордоні. IX з'їзд КПК (1969 р.) закріпив цей антимарксистський, ворожий Радянському Союзові та іншим соціалістичним країнам курс. Як відзначав Л. І. Брежнев на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій 1969 р., «від полеміки з компартіями керівники КПК перейшли до розкольніцької підривної діяльності, до активних спроб протиставити одну одній революційні сили сучасності. Від згортання зв'язків з соціалістичними країнами — до ворожих дій проти них. Від критики мирного співіснування — до організації збройних конфліктів, до політики, яка підриває справу миру»²⁰.

Цій розкольніцькій лінії комуністи протиставляють свою тверду волю до згуртованості, спільності дій в боротьбі за єдність. У матеріалах XXIV з'їзду КПРС чітко показано, що визначне місце в боротьбі проти розкольників, за згуртування міжнародного комуністичного руху займало питання про скликання нової міжнародної наради компартій. Нарада мала розглянути не тільки проблеми, які виникли в процесі антиімперіалістичної боротьби після 1960 р., але й зробити крок уперед по шляху зміцнення згуртованості комуністичного руху і всіх революційних сил. Наша партія і її Центральний Комітет внесли чималий вклад як у розробку ідей скликання нової міжнародної наради, так і в її підготовку²¹.

Доцільність проведення такої наради з метою зміцнення згуртованості комуністичного руху підкреслили учасники консультативної зустрічі представників 19 комуністичних і робітничих партій на початку березня 1965 р. у Москві*. Активна і всебічна підготовка нової наради

¹⁹ За згуртованість міжнародного комуністичного руху. Документи і матеріали, К., 1964, стор. 152; «Коммунист», 1971, № 10, стор. 76—90.

²⁰ Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969, стор. 60—61.

²¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 22.

* Учасниками зустрічі були представники компартій Австралії, Аргентини, Болгарії, Бразилії, Великобританії, Угорщини, НДР, ФРН, Індії, Італії, Куби, Монголії, Польщі, Сирії, Радянського Союзу, Фінляндії, Франції, Чехословаччини, а також США (як спостерігачі).

та її проведення, вказувалось у комюніке зустрічі, «повністю відповідають інтересам світового комуністичного руху»²².

Вагомий вклад у справу підготовки Наради комуністичних і робітничих партій вніс XXIII з'їзд КПРС (1966 р.). Узагальнюючи набутий до середини 60-х рр. досвід, він відзначав, що проведення багатосторонніх і двосторонніх зустрічей братніх партій, постійний обмін думками і товариське обговорення актуальних завдань виявились корисними. Практика таких зустрічей цілком виправдала себе. З'їзд висловив думку про доцільність скликання нової міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій²³. Цю ідею підтримали також інші марксистсько-ленінські партії. Поступово назріли умови для скликання такої наради. Про це говорив Л. І. Брежнев на IX з'їзді Болгарської компартії та на IX з'їзді Угорської соціалістичної робітничої партії у листопаді 1966 р.²⁴ Грудневий Пленум ЦК КПРС (1966 р.), обговоривши доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнева «Про міжнародну політику СРСР і боротьбу КПРС за згуртованість комуністичного руху», висловив «згоду з думкою братніх марксистсько-ленінських партій про те, що тепер створюються сприятливі умови для нової міжнародної наради представників комуністичних і робітничих партій»²⁵.

1967 р. братні партії провели численні консультації, в ході яких погоджувались позиції щодо скликання Наради, її завдань, характеру підготовки до неї тощо. Тільки ЦК КПРС за рік після грудневого Пленуму (1966 р.) провів з питань наради понад 100 двосторонніх консультацій з представниками понад 60 партій.

Важливим етапом у боротьбі за досягнення згуртованості комуністичного руху, зміцнення його ідейної основи була конференція європейських комуністичних і робітничих партій 1967 р. у Карлових Варах, в якій брали участь 24 братні партії і представник КП Швеції як спостерігач. Це була перша в історії зустріч європейських компартій соціалістичних і капіталістичних країн. Її скликання переконливо свідчило про посилення тенденції до єдності міжнародного комуністичного руху, до спільних дій братніх партій.

Глава делегації КПРС на Карловарській конференції Л. І. Брежнев відзначав, що наша партія глибоко переконана в наявності необхідних умов для того, щоб спільними зусиллями за короткі строки добитися згуртованості комуністичних рядів. На конференції було розкрито взаємозв'язок між інтернаціональною єдністю компартій і зміцненням кожного національного загопу комуністичного руху²⁶.

В дні святкування 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли в Москві зібрались делегації компартій більшості країн, з'ясувалось, що в результаті проведених 1967 р. консультацій майже 70 братніх партій висловились за скликання міжнародної Наради. Виходячи з цього, 18 комуністичних і робітничих партій наприкінці листопаду виступили з закликом до братніх партій провести у лютому 1968 р. консультативну зустріч з метою підготовки нової Наради²⁷. Запрошення на неї направили 81 партії — учасникам попередньої Наради 1960 р.

²² «Правда», 10 березня 1965 р.

²³ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. II, К., 1966, стор. 286.

²⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. I, К., 1971, стор. 460, 471.

²⁵ «Правда», 14 грудня 1966 р.

²⁶ Конференція європейських комуністичних і робітничих партій з питань безпеки в Європі. Карлові Вари, 24—26 квітня 1967 р., К., 1968, стор. 38—39.

²⁷ «Правда», 25 листопада 1967 р.

26 лютого — 5 березня 1968 р. у Будапешті відбулась консультативна зустріч за участю представників 67 комуністичних і робітничих партій. Учасники зустрічі обґрунтували необхідність скликання нової міжнародної Народи, визначили мету, порядок денний, методи і форми її підготовки.

Висновки Будапештської зустрічі дістали схвалення майже 70 братніх партій. Квітневий (1968 р.) Пленум ЦК КПРС, обговоривши результати зустрічі, відзначив, що на «найближчий період центральною ланкою у боротьбі за згуртування світового комуністичного руху є підготовка і проведення Народи комуністичних і робітничих партій»²⁸.

Підготовка Народи проводилась на основі послідовного додержання принципу колективності і товариського співробітництва, забезпечення рівного права для всіх комуністичних і робітничих партій брати участь у її підготовці та проведенні. Велику роботу виконала підготовча комісія, створена за рішенням консультативної зустрічі для розгляду і узагальнення всіх пропозицій братніх партій та інших матеріалів, підготовки відповідних проектів документів Народи і підтримання зв'язків із братніми партіями з цих питань. Запрошення взяти участь у підготовчій роботі надіслали 88 комуністичним і робітничим партіям. За рік підготовча комісія провела п'ять сесій: перші три у Будапешті, дві — у Москві*. Всього було розглянуто близько 1000 пропозицій і зауважень.

Колективні обговорення найбільш актуальних теоретичних і практичних проблем комуністичного руху сприяли все більшому утвердженню серед комуністів ідеї спільних дій у боротьбі з імперіалізмом, зміцненню згуртованості комуністичних і робітничих партій на марксистсько-ленінській основі. «Попередні зустрічі, взаємний обмін поглядами, участь Центральних Комітетів партій в обговоренні проектів документів, діяльність підготовчої комісії і робочої групи — все це дало можливість конкретно і по-діловому обговорити наші спільні завдання, зблизити позиції в багатьох спірних питаннях, згуртувати партії навколо основних теоретичних і практичних проблем, які треба було обговорити на Народі»²⁹, — відзначав Л. І. Брежнев у статті «Комуністичний рух вступив у смугу нового піднесення». Одним з наслідків підготовчої роботи було розширення складу учасників міжнародної Народи. Якщо на зустрічі в Будапешті були представлені 67 партій, то в Народі взяли участь 75 комуністичних і робітничих партій.

Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій відбулась у Москві 5—17 червня 1969 р.* Вона стала однією з найважливіших політичних подій, важливим рубежем у згуртуванні комуністичних лав. Цей всесвітній форум комуністів вніс значний вклад у теорію і практику сучасного революційного руху. Народа колективно розробила спільну платформу боротьби проти імперіалізму, визначила спільну лінію міжнародного комуністичного руху, що враховує і загальну обстановку у світі і сучасні умови боротьби окремих загонів комуністичного руху.

Висунувши як центральну проблему — єдність дій комуністичних і робітничих партій, Народа відобразила зростання потягу комуністів світу до згуртування своїх рядів у спільній боротьбі проти імперіа-

²⁸ «Правда», 11 квітня 1968 р.

* Перша сесія відбулась 24—28 квітня 1968 р.; друга — 27 вересня — 1 жовтня 1968 р.; третя — 18—21 листопада 1968 р.; четверта — 18—22 березня 1969 р.; п'ята — 23—30 травня 1969 р.

²⁹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 408—409.

* За час роботи Народи відбулось 21 пленарне засідання, на яких виступили представники всіх делегацій.

лізму. Це знайшло відбиття в підсумковому документі «Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил» та в інших³⁰. Принципове значення мало одностайне прийняття Звернення «Про 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», в якому підтверджувалась незмінна вірність комуністів ленінізмові, підкреслено його загальне міжнародне значення³¹.

Всебічний обмін досвідом, який відбувся на Нараді, розробка погодженої позиції з найважливіших питань комуністичного руху, створили основу дальшої великої роботи всіх братніх партій. Учасники Наради дали високу оцінку вкладу КПРС і Радянської держави у спільну боротьбу проти імперіалізму, реакції і війни, за торжество ідеалів комунізму.

Водночас Нарада показала необхідність єдності комуністичного руху. В сучасних умовах це пояснюється тим, по-перше, що сам розвиток антиімперіалістичної боротьби вимагає піднесення єдності комуністичного руху на вищий рівень. «Згуртування комуністичних і робітничих партій,— підкреслюється у підсумковому документі,— найважливіший фактор об'єднання всіх антиімперіалістичних сил»³². По-друге, зміцнення єдності комуністичного руху необхідне і в зв'язку з тим, що в сучасних умовах одним з найважливіших напрямів класової стратегії імперіалізму є ставка на розклад комуністичного і всього революційного руху зсередини. По-третє, гострота проблеми зміцнення єдності комуністичних і робітничих партій пояснюється обстановкою в самому комуністичному русі, що переживає складний період у своєму розвитку, серйозним порушенням єдності в деяких його ланках³³.

Прийняті Народою документи становлять політичну платформу зміцнення єдності комуністичних рядів, дають можливість комуністам і трудящим усіх країн ще ясніше бачити шляхи боротьби з імперіалізмом. Учасники Наради, підкресливши єдність національних і інтернаціональних інтересів компартій, показали водночас, яку велику шкоду завдають міжнародній справі комуністів правий і «лівий» опортунізм, ревізіонізм і догматизм, прояви націоналізму і антирадянщини. З принципових позицій представники понад 60 братніх партій піддали критиці розколювальну політику лідерів КПК. XXIV з'їзд КПРС повністю схвалив і підтвердив принциповий ленінський курс та конкретні кроки ЦК КПРС і Радянського уряду в радянсько-китайських відносинах³⁴.

Нарада 1969 р. визначила шляхи подолання труднощів у комуністичних лавах, зосередила увагу комуністів на конкретних завданнях, на тому, що їх об'єднує. Саме такий підхід забезпечив вироблення спільних оцінок щодо використання нових можливостей революційних та антиімперіалістичних сил. Нарада обґрунтувала висновок про те, що вірний напрям і ефективність єдиних дій компартій можливі лише на ґрунті марксизму-ленінізму. Отже, самі завдання спільної боротьби проти імперіалізму вимагають ідейного згуртування комуністів.

Міжнародна Нарада сформулювала також принципи зміцнення згуртованості комуністичного руху: єдність дій братніх партій у боротьбі проти спільного ворога, за спільні цілі; правильне поєднання національних завдань і інтернаціональної відповідальності; поважання самостійності і рівноправності компартій, невтручання в їх внутрішні

³⁰ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій, стор. 257—297.

³¹ Там же, стор. 298—300.

³² Там же, стор. 293.

³³ Там же, стор. 58.

³⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 215.

справи; послідовна боротьба проти правого і «лівого» опортунізму; вірність марксизму-ленізму, пролетарському інтернаціоналізму³⁵. Єдність дій компартій — насущна потреба комуністичного руху і суспільного розвитку всього світу.

Пленум ЦК КПРС 26 червня 1969 р. обговорив доповідь Л. І. Брежнєва «Про підсумки міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій», схвалив політичну лінію та практичну діяльність Політбюро ЦК КПРС, спрямовану на зміцнення згуртованості світового комуністичного руху, схвалив прийняті Народою документи і відзначив, що вона є великим успіхом комуністичного, робітничого і всього визвольного руху³⁶. Здійснення висунутої Народою програми антиімперіалістичної боротьби КПРС вважає «важливою основою зміцнення єдності дій комуністичних і робітничих партій, підвищення ролі комуністичного руху в сучасному світовому розвитку», — підкреслюється в Резолюції XXIV з'їзду³⁷.

Досвід проведення міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій цілком виправдав себе. «Підтвердилося — відзначав Л. І. Брежнєв на XXIV з'їзді КПРС, — що така найбільш широка і представницька форма спілкування братніх партій відповідає потребам комуністичного руху як інтернаціональної сили. Наша партія цілком згодна з висновком учасників Народи про доцільність проведення в міру необхідності таких міжнародних форумів братніх партій. Було б корисним, якби вони міцно увійшли в практику світового комуністичного руху»³⁸.

Величезне значення для згуртування міжнародного комуністичного руху мало також святкування 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, яке набрало справді всесвітнього характеру. Ряд братніх партій оголосив 1970 р. роком ленінського призову. Зокрема, значну роботу по розширенню партійних рядів та їх ідейно-політичному загартуванню провели у ювілейному році французька, італійська, уругвайська, чилійська та інші братні партії.

На ленінські торжества у Москві 21—22 квітня 1970 р. зібрались представники 78 комуністичних, а також 21 національно-демократичної партії і організації, 6 лівосоціалістичних партій.

Нарада комуністичних і робітничих партій, ленінський ювілей ще раз показали життєвість марксистсько-ленінського вчення, відзначав Л. І. Брежнєв, і викликали піднесення активності братніх партій у боротьбі за інтереси робітничого класу і всіх трудящих, проти імперіалізму, правого і «лівого» опортунізму, націоналізму та інших ворожих революційній боротьбі течій у робітничому русі³⁹.

На фоні зростаючої однастайності, зміцнення ідейної єдності комуністів на принципіальній основі марксистсько-ленінського вчення, негативною реакцією були лише виступи в Пекіні і Тірані. Керівництво КПК і Албанської партії праці ще раз продемонструвало свою розкольніцьку позицію, використовуючи ленінський ювілей для грубих наклепів на Радянський Союз, КПРС та інші братні партії. Проте їх дії не мали успіху.

Міжнародний комуністичний рух вступив у 70-ті рр. ще більш зміцнілим і загартованим. Поруч із кількісним ростом рядів компартій відбуваються важливі якісні зміни: зростає цілеспрямованість і наступальність комуністичних партій у боротьбі проти імперіалізму, підви-

³⁵ Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій, стор. 293—296.

³⁶ «Правда», 27 червня 1969 р.

³⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 218.

³⁸ Там же, стор. 23.

³⁹ Там же, стор. 23.

щується рівень їх політичної та ідеологічної роботи в масах і громадських організаціях трудящих, розширюється теоретична діяльність марксистсько-ленінських партій. Багато компартій Заходу, незважаючи на удари імперіалістичної реакції, продовжують удосконалювати свою роботу, зокрема по організації страйкових боїв, демонстрацій та інших форм класової боротьби.

В ході виконання програми спільних антиімперіалістичних дій, розробленої міжнародною Народою 1969 р., зміцніла згуртованість комуністичного руху, активізується співробітництво марксистсько-ленінських партій з метою координації їх політики на міжнародній арені. Це знаходить вияв у тому, що більш систематичними стали контакти між компартіями і взаємні консультації, здійснюється вільний обмін думками і досвідом. Міжнародний комуністичний рух виробив різні форми співробітництва між братніми партіями — двосторонні консультації, регіональні зустрічі, міжнародні теоретичні конференції, семінари тощо. Вищою формою співробітництва братніх партій в сучасних умовах є міжнародні наради комуністичних і робітничих партій.

За час, що минув після Народи 1969 р., відбувся ряд регіональних зустрічей комуністичних і робітничих партій, серед них: дружня зустріч керівників комуністичних і робітничих партій ряду соціалістичних країн у Криму, дві консультативні зустрічі компартій Африки, наради представників компартій арабських країн, конференція компартій Мексики, країн Центральної Америки і Панами, нарада представників 12 комуністичних партій Латинської Америки, зустріч представників 28 комуністичних і робітничих партій країн Європи з питань безпеки на європейському континенті, зустріч комуністів країн Північної Європи, нарада компартій європейських капіталістичних країн про солідарність з народами Індокитаю, обмін думками між представниками 45 братніх партій з деяких актуальних питань антиімперіалістичної боротьби, конференція представників компартій капіталістичної Європи з проблем боротьби робітничого класу в умовах міжнаціональних монополістичних об'єднань та ін.⁴⁰

Такі міжнародні зв'язки допомагають створювати практичну основу інтернаціональної єдності комуністів, є демократичним і ефективним засобом вироблення спільних позицій з найактуальніших міжнародних питань. Свій вклад у загальну справу міжнародного комуністичного руху вносить і Комуністична партія України — бойовий загін КПРС. Комуністи України, відзначав Перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест, «активно відстоюють єдність партійних рядів, згуртованість світового комуністичного руху на принципіальній основі марксизму-ленінізму»⁴¹.

Наприкінці 1970 — протягом 1971 р. відбулись X з'їзд Угорської соціалістичної робітничої партії (листопад 1970 р.), X з'їзд Болгарської комуністичної партії (квітень 1971 р.), XVI з'їзд Комуністичної партії Чехословаччини (травень 1971 р.), XIV з'їзд Монгольської народно-революційної партії (червень 1971 р.), VIII з'їзд Соціалістичної Єдиної партії Німеччини (червень 1971 р.), VI з'їзд Польської об'єднаної робітничої партії (грудень 1971 р.). З'їзди братніх партій продемонстрували міцніючу єдність, непохитну вірність пролетарському інтернаціоналізмові, послідовність у боротьбі за мир і безпеку народів. Разом з КПРС та іншими марксистсько-ленінськими партіями комуністи братніх

⁴⁰ «Правда», 4 серпня 1971 р.; Международное рабочее движение, М., 1970, стор. 441.

⁴¹ Комуністичній партії України — 50 років. Матеріали урочистого Пленуму ЦК КП України, присвяченого 50-річчю Комуністичної партії України, 5 липня 1968 року, К., 1968, стор. 22.

соціалістичних країн вносять гідний вклад у спільну справу — боротьбу за згуртування революційних сил сучасності, рішуче викривають підступну ідеологію антикомунізму, правого і «лівого» ревізіонізму. Принципи пролетарського інтернаціоналізму знайшли нове підтвердження у спільній заяві делегацій КПРС і Французької комуністичної партії, підписаній в результаті зустрічі 1—3 липня 1971 р. у Москві. В цьому документі підкреслюється, що «радянські і французькі комуністи будуть боротися за розвиток єдності дій комуністичних і робітничих партій на міжнародній арені, і особливо, якщо йдеться про вирішальні проблеми антиімперіалістичної боротьби»⁴².

Отже, життя підтверджує висновок, зроблений XXIV з'їздом КПРС про те, що все більше зміцнюється згуртованість у міжнародному комуністичному русі, активізуються плідні двосторонні і багатосторонні міжпартійні зв'язки⁴³. Що ж до нашої партії, то вона була і залишається в перших лавах борців за єдність і згуртованість комуністів світу. Її позицію чітко визначив XXIV з'їзд, який доручив ЦК КПРС і далі неухильно боротися за згуртованість комуністичного руху, за підвищення його ролі в усій антиімперіалістичній боротьбі, добиватися дедалі міцнішого політичного згуртування комуністичного руху та його ідейної марксистсько-ленінської єдності⁴⁴.

XXIV з'їзд КПРС підкреслив життєву важливість боротьби за чистоту принципів марксизму-ленінізму для справи єдності, для успіху у розв'язанні завдань, що стоять перед комуністичним рухом. Такий висновок знаходиться у цілковитій згоді з положенням документу міжнародної Народи 1969 р. про те, що ефективність спільних дій залежить від вірності марксизмові-ленінізму, пролетарському інтернаціоналізму, тобто зв'язана з ідейною єдністю комуністичних партій⁴⁵. Ідеологічну роботу комуністичні і робітничі партії спрямовують на викриття імперіалізму, виховання класової свідомості і поширення ідей марксизму-ленінізму серед трудящих.

За останній час у міжнародному комуністичному русі посилився інтерес до співробітництва також з ідеологічних проблем. Виконуючи рекомендації міжнародної Народи, братні партії розгорнули колективну діяльність. Проведено міжнародні теоретичні конференції «Ленін і сучасність» (Прага, листопад 1969 р.), «Зростання ролі ленінізму в сучасну епоху і критика антикомунізму» (Москва, січень 1970 р.), «Ленінізм і світовий революційний процес» (Москва, лютий 1970 р.) та інші. Компартії будують свою політику на науковій основі марксистсько-ленінської теорії, творчо розробляють нові проблеми, поставлені ходом суспільного розвитку.

Разом з тим, КПРС та інші братні партії бачать і перешкоди, що стоять на шляху єдності міжнародного комуністичного руху. Це різного роду ревізіоністські і націоналістичні прояви всередині комуністичного руху і, насамперед, несумісна з ленінізмом позиція керівництва КПК, яка вносить розкол в комуністичний рух.

Джерелом ідейно-політичних незгод у комуністичному русі є проникнення в його ряди буржуазно-націоналістичного впливу, відступ різних опортуністичних груп або елементів від класових позицій, відхід їх від марксизму-ленінізму, проповідь ними всіляких дрібнобуржуазних поглядів.

Причини, які породили ці труднощі, різні. Одна з них пов'язана з

⁴² «Правда», 6 липня 1971 р.

⁴³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 23.

⁴⁴ Там же, стор. 218.

⁴⁵ Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій, стор. 296.

тим, що в сучасних умовах революційного оновлення світу зростає опір буржуазії. Щоб захистити свої позиції, вона намагається використати всі економічні і політичні можливості державно-монополістичного капіталізму, поєднуючи грубий антикомунізм з твердженням про перетворення капіталізму в «народний», поліцейські розправи — з теоріями «подолання корінних відмінностей» між класами капіталістичного суспільства, з намаганнями ідеологічно вплинути принаймні на частину комуністів.

Друга причина полягає в тому, що до активного політичного життя втягуються все нові мільйони і мільйони людей, які належать не тільки до робітників, але й до різних непролетарських верств — селян, інтелігенції, службовців, студентів. Ці верстви мають великий заряд революційної енергії, але, водночас, їм властиві політичні хитання, ідейна нестійкість, реформістські ілюзії, бунтарські настрої. Проникаючи у робітничий рух, такі погляди і настрої живлять правий і «лівий» ревізіонізм, троцькізм. Це використовують і маоїсти.

В ряді країн ревізіоністи розкрили своє справжнє обличчя не тільки як ідейних, але і як політичних противників марксистсько-ленінських партій. Природно, що комуністи роблять з цього певні висновки, очищають свої ряди від опортуністичних елементів. Так, в Італійській компартії була ідейно розгромлена група, що об'єдналась навколо журналу «Маніфесто» (А. Натолі, Л. Пінтора, Р. Россанда). Вона здійснювала фракційну лінію, ревізувала ідеологічні та організаційні основи ІКП, намагалась зштовхнути партію на шлях націоналізму і антирадянщини. В листопаді 1969 р. ця група ревізіоністів була виключена з ІКП⁴⁶. Французькі комуністи рішуче виступили проти ревізіоністських вправ Роже Гароді, а XIX з'їзд ФКП (лютий 1970 р.) засудив його опортунізм. Цього ренегата виключено з лав компартії⁴⁷. Гостра боротьба проти ревізіонізму розгорнулась у Компартії Австрії. На XXI з'їзді КП Австрії (травень 1970 р.) були засуджені вимоги ревізіоністів (Е. Фішера, Ф. Марека) про відмову від демократичного централізму, надання свободи фракційній боротьбі, їх спроби повести партію на шлях антирадянщини. Компартія виключила ревізіоністських вожаків з своїх лав⁴⁸. IV з'їзд Комуністичної партії Венесуели (січень 1971 р.) очистив лави партії від опортуністів Петкова, Маркеса та ін., що очолювали фракційні угруповання, підривали єдність КП Венесуели⁴⁹. Боротьбу проти такого роду елементів братні партії розглядають як важливу умову зміцнення своїх рядів.

Зважаючи на те, що у боротьбі проти імперіалізму дедалі більшу роль відіграють революційно-демократичні партії, багато з яких проголошують соціалізм своєю програмною метою, КПРС активно розвиває зв'язки з ними. Ця лінія дістала цілковите схвалення XXIV з'їзду КПРС.

Комуністи, не поступаючись своєю ідеологією, своїми революційними принципами і виходячи з інтересів усього робітничого руху, виступають за співробітництво з соціал-демократичними партіями, пропонують об'єднати зусилля у боротьбі за розв'язання таких животрепетних питань, як відвернення світової війни, створення системи

⁴⁶ Д. Наполитано. Развитие обстановки в Италии после XII съезда ИКП.— «Проблемы мира и социализма», 1970, № 2.

⁴⁷ Э. Фажон. О тезисах XIX съезда Французской коммунистической партии.— «Проблемы мира и социализма», 1970, № 6.

⁴⁸ Ф. Мури. XXI съезд Коммунистической партии Австрии.— «Проблемы мира и социализма», 1970, № 8.

⁴⁹ Х. Фариа. Заговор раскольников провалился.— «Проблемы мира и социализма», 1971, № 5.

європейської безпеки, за збереження і розширення демократичних прав і свобод, проти загрози фашизму. Водночас, комуністи не відмовляються від співробітництва з соціал-демократами також у боротьбі за завоювання політичної влади і побудову соціалістичного суспільства. Отже, комуністичні партії висувують лозунг єдності дій з соціал-демократами не як тимчасовий, а розрахований на весь період боротьби за соціалізм.

Соціал-демократія виступає у міжнародному робітничому русі як основна частина опортуністичного напрямку. Саме тому ідеологічні позиції та правоопортуністичну практику соціал-демократизму піддають гострій критиці комуністи, викривають правих лідерів соціал-демократії, які відкрито перейшли на бік буржуазії, зреклися соціалістичних вимог робітничого класу.

Курс на єдність збільшує можливості робітничого руху в антиімперіалістичній боротьбі, дає змогу залучити до неї ту частину пролетаріату, яка досі не організована чи йде за буржуазними партіями. Досвід робітничого руху останніх років, наприклад у Чілі, Франції та в інших країнах знову довів реальну можливість спільної боротьби комуністичних і соціалістичних партій.

XXIV з'їзд КПРС підтвердив позитивне ставлення нашої партії до спільних дій на міжнародній арені із соціал-демократичними партіями і доручив Центральному Комітету КПРС сприяти налагодженню єдиних дій та співробітництва з масовими організаціями і рухами, з соціалістами і соціал-демократами «в інтересах спільної боротьби проти імперіалізму»⁵⁰. Зрозуміло, КПРС, як і інші братні партії, враховує, що така лінія зустрічає вперту протидію з боку правих лідерів соціал-демократії. Тому політика єдності дій органічно поєднує послідовну відсіч антикомуністичній ідеології соціал-демократизму і політиці правих соціал-демократів з готовністю до співробітництва в інтересах боротьби проти панування монополій, за мир і безпеку народів.

Історичний досвід підтверджує правильність марксистсько-ленінського висновку про те, що чим більший розмах революційного робітничого руху, чим вищий рівень його організованості, чим сильніший його вплив на всесвітній розвиток людства, тим гостріше стоїть перед ним проблема забезпечення і зміцнення єдності його рядів, всіх його загонів. Зрозуміло, що особливе значення має зміцнення єдності і згуртованості міжнародного комуністичного руху як керівного ядра всесвітнього пролетаріату. Комуністичному рухові належить вирішальна роль у боротьбі проти імперіалізму. Тому підриг інтернаціональної єдності комуністів марксист-ленінці розцінюють як найважчий злочин перед міжнародним робітничим класом. Що стосується КПРС, то вона разом з іншими братніми партіями багато зробила, щоб зміцнити згуртованість і єдність комуністичних рядів, міжнародного робітничого руху. Наша партія, вказується у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові, і далі проводитиме таку лінію у міжнародних справах, яка сприяє дальшій активізації всесвітньої антиімперіалістичної боротьби, зміцненню єдності всіх її учасників⁵¹.

Листопадовий (1971 р.) Пленум ЦК КПРС підкреслив, що послідовно здійснювана партією і Радянським урядом ленінська зовнішня політика, в якій тверда відсіч імперіалізму і підтримка революційного визвольного руху незмінно поєднуються з послідовним курсом на мирне співіснування держав з різним соціальним ладом, забезпечила високий

⁵⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 218—219.

⁵¹ Там же, стор. 25.

авторитет Радянського Союзу на світовій політичній арені, сприяла зміцненню міжнародних позицій соціалізму, всіх прогресивних сил, зміні міжнародної обстановки на користь миру і безпеки народів. Вся міжнародна діяльність партії спирається на неухильне зростання економічної, політичної та оборонної могутності Радянського Союзу.

Життя знову підтвердило, що головною силою в антиімперіалістичній боротьбі є співдружність соціалістичних країн, їх єдність і згуртованість. КПРС бачить свій інтернаціональний обов'язок, одне з основних завдань своєї міжнародної політики у всемірному зміцненні позицій світового соціалізму, єдності соціалістичних держав, у дальшому розвитку дружби і співробітництва з ними. Пленум констатував, що за період після XXIV з'їзду наша партія разом з братніми партіями провела велику роботу, спрямовану на дальше згуртування соціалістичної співдружності, розвиток всебічного й рівноправного співробітництва між країнами, які входять до неї, поглиблення соціалістичної економічної інтеграції, погодження дій братніх держав на міжнародній арені.

Листопадовий Пленум підкреслив важливе значення, яке мали для здійснення зовнішньополітичної програми XXIV з'їзду візити Л. І. Брежнєва у Францію, Югославію, Угорщину, Болгарію, Німечку Демократичну Республіку, його зустріч з канцлером ФРН у Криму, візити М. В. Підгорного в Демократичну Республіку В'єтнам та Арабську Республіку Єгипет, О. М. Косигіна — в Алжир, Канаду, Республіку Куба, візити, зустрічі та інші форми контактів членів Політбюро, кандидатів у члени Політбюро, секретарів ЦК, делегацій Верховної Ради СРСР і радянських урядових делегацій з державними і парламентськими діячами, керівниками та іншими представниками партій і громадських організацій зарубіжних країн.

Пленум повністю підтримав висунуті в доповіді Політбюро пропозиції щодо дальших конкретних завдань у галузі міжнародної політики. Здійснюючи зовнішньополітичну програму XXIV з'їзду, партія підкреслює зростаючу роль ідеологічної боротьби на міжнародній арені. Пленум ЦК партії звернув увагу на необхідність і далі вести рішучу боротьбу з буржуазною ідеологією, виховувати радянських людей в дусі марксизму-ленізму, пролетарського інтернаціоналізму, активно відстоювати інтереси нашої країни, інтереси соціалізму, всього комуністичного руху.

Листопадовий Пленум ЦК КПРС із задоволенням відзначив, що братні комуністичні партії, широкі кола демократичної громадськості вітають і підтримують міжнародну діяльність КПРС і Радянського уряду.

Марксист-ленінці всього світу схвалюють ленінський курс нашої партії, її принципову лінію у міжнародному комуністичному і робітничому русі, її послідовність у боротьбі за згуртування комуністичних лав, всіх революційних сил.

Назустріч 50-річчю утворення СРСР

Г. Н. АЗНАКАЄВ

ЗБРОЙНІ СИЛИ СРСР — АРМІЯ ДРУЖБИ НАРОДІВ

Народи нашої соціалістичної країни, оглядаючи пройдений шлях боротьби й перемог, з почуттям величезної гордості відзначають, що одним з найважливіших джерел сили й могутності Радянської держави, всіх її перемог є ленінська дружба народів СРСР. «Соціалізм утвердив братерську єдність народів нашої багатонаціональної батьківщини. Немає в світі міцнішого й твердішого сплаву, ніж дружба народів СРСР. Ця дружба народилася в роки революції і громадянської війни. Вона міцніла в трудових буднях п'ятирічок, гартувалася у вогні Великої Вітчизняної війни. Непорушне братерство народів СРСР — найцінніше завоювання соціалізму, запорука наших майбутніх перемог»¹.

Першим законодавчим актом Робітничо-селянської влади, народженої Великим Жовтнем, був ленінський декрет про мир — полум'яний заклик до боротьби проти імперіалістичної війни, до братерства трудящих усіх націй. Але капіталісти й поміщики не примирилися з втраченою владою. Підтримувані міжнародною реакцією, вони намагалися силою зброї повернути своє панування. Організатором збройної боротьби проти Радянської республіки виступив міжнародний імперіалізм — Німеччина, Англія, Франція, Японія, США та інші держави.

Життя настійно вимагало створення нової військової організації, що мала забезпечити захист завоювань Жовтневої революції не тільки від внутрішньої, а й зовнішньої контрреволюції. Вирішити це історичне завдання могла лише Комуністична партія, яка створила Робітничо-Селянську Червону Армію — військову організацію нового типу, спроможну відстояти революційні завоювання трудящих усіх націй і народностей колишньої царської Росії. Першим законодавчим актом Радянської влади, що проголосила принципи створення нової армії, була ленінська «Декларація прав трудящего і експлуатованого народу», затверджена 12 (25) січня 1918 р. III Всеросійським з'їздом Рад. «В інтересах забезпечення всієї повноти влади за трудящими масами, — говорилося в цьому документі, — і усунення всякої можливості відновлення влади експлуататорів, декретується озброєння трудящих, утворення соціалістичної червоної армії робітників та селян, і повне роззброєння імущих класів»².

Червона Армія, декрет про створення якої підписав 28 січня 1918 р. В. І. Ленін, стала захисником класових та національних інтересів усіх народів нашої країни. На відміну від царської армії, де не дозволялося

¹ 50 лет Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы, М., 1967, стор. 214.

² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 381.

служити узбекам, казахам, таджикам, туркменам, жителям Крайньої Півночі тощо, вона з перших днів свого існування будувалася на основі ленінського принципу рівноправності й дружби трудящих усіх національностей, які дістали змогу виконувати свій священний революційний обов'язок захисту Країни Рад. В цьому полягала принципова відмінність армії трудового народу від буржуазних армій.

Події першої половини 1918 р. показали, наскільки своєчасними і необхідними були заходи Комуністичної партії щодо створення Червоної Армії. 18 лютого 1918 р. німецьке командування, порушивши умови перемир'я, кинуло проти Країни Рад відбірні війська. 21 лютого Рада Народних Комісарів ухвалила ленінський декрет-відозвув «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!», де містився заклик до всіх трудящих захищати соціалістичну державу. Тоді виникли й дістали бойове хрещення перші частини Червоної Армії. На відзначення цих героїчних днів 1919 р. Радянський уряд встановив День Червоної Армії, який відзначається щорічно 23 лютого як всенародне свято.

У вогні громадянської війни народи колишніх окраїн царської Росії майже повсюдно створювали свої національні військові формування, висували з свого середовища талановитих воєначальників. Наприклад, трудящі України невдовзі після Жовтневої революції створили кілька національних з'єднань і частин, які громили гайдамацькі й петлюрівські банди, а також німецьких окупантів. На полях битв громадянської війни виросли видатні полководці українського народу В. Антонов-Овсієнко, О. Пархоменко, І. Федько, М. Щорс, І. Дубовий та багато інших.

Активними захисниками революції були латиські стрільці, які в травні 1917 р. першими перейшли на бік більшовиків. З лав латиських комуністів вийшло чимало військових діячів — І. Вацетіс, Я. Фабриціус, Я. Алксніс, Р. Ейдеман та інші. У 1918—1919 рр. у Червоній Армії виникли військові з'єднання та частини трудящих мусульман. На Поволжі одним із їх організаторів був полум'яний син татарського народу, революціонер-ленінець М. Вахітов. В Азербайджані організаторами червоноармійських стрілецьких бригад, саперних батальйонів, кулеметних команд тощо виступили більшовики С. Шаумян, М. Азізбеков, А. Мікоян, І. Малигін, Г. Корганов та інші.

Під керівництвом комуністів бійці національних формувань пліч-о-пліч з росіянами мужньо билися за владу Рад, проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів. За героїзм і бойові подвиги в роки громадянської війни Почесними Червоними Прапорами й орденами були нагороджені 355 військових з'єднань, окремих частин і військових навчальних закладів. Близько 15 тис. воїнів різних національностей відзначені орденом Червоного Прапора, з них майже 300 чол. удостоєні цієї нагороди двічі, понад 30 — тричі, 9 — чотири рази і 2 (С. М. Будьонний та І. С. Кутяков) — п'ять³.

У здійсненні Великого Жовтня та розгромі внутрішньої й зовнішньої контрреволюції у складі інтернаціональних полків і бригад мужньо билися угорці й поляки, серби й хорвати, чехи й словаки, болгари й австрійці, німці й фінни, румуни й монголи, корейці і китайці, представники інших народів. То був бойовий інтернаціонал революціонерів. «Можна з цілковитою підставою сказати, що перемога Жовтня — це і перемога міжнародного братерства трудящих, перемога пролетарського інтернаціоналізму»⁴.

³ КПСС и строительство Советских Вооруженных Сил, М., 1967, стор. 124.

⁴ Л. І. Брежнєв. 50 років великих перемог соціалізму, К., 1967, стор. 10.

Організація боротьби проти сил внутрішньої та зовнішньої контрреволюції вимагала об'єднання зусиль усіх Радянських республік, які вели запеклу боротьбу проти спільного ворога. Тому в травні 1919 р. В. І. Ленін указував, «...що необхідною умовою успіху цієї війни є єдине командування всіма загонами Червоної Армії і якнайсуворіша централізація в розпорядженні всіма силами й ресурсами соціалістичних республік...»⁵

Питання про військову єдність обговорювалося в ЦК компартій братніх республік та в їх вищих радянських органах. Уряди висловилися за об'єднання всіх сил і матеріальних засобів у боротьбі з інтервентами та білогвардійцями. Тому 1 червня 1919 р. ВЦВК РРФСР ухвалив декрет «Про об'єднання Радянських республік: Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби з світовим імперіалізмом», у відповідності з яким було створено єдине військове командування та об'єднані РНК, органи залізничного транспорту, фінансів і праці⁶.

1920 р. в Червоній Армії та на флоті було 77,6% росіян, 13,7% українців, 4% білорусів, 4,7% представників інших національностей⁷. Створення багатонаціональної армії сприяло зміцненню дружби й братерства між народами нашої країни. В тезах відділу партійної пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) до 20-річчя РСЧА і ВМФ зазначалося: «Червона Армія перемогла в громадянській війні тому, що вона несла визволення трудящим усіх національностей нашої Батьківщини. В боротьбі проти інтервентів і білогвардійських генералів уся підтримка, все співчуття пригноблених раніше народностей СРСР були на боці Червоної Армії»⁸.

Розгромивши збройні сили внутрішньої й зовнішньої контрреволюції, багатонаціональний радянський народ, його Червона Армія здійснили справжній великий історичний подвиг. Однією з головних умов, що забезпечили досягнення перемоги над ворогом, була ленінська національна політика партії, яка сприяла об'єднанню всіх народів нашої країни в єдину сім'ю.

Величезне значення у справі об'єднання трудящих усіх національностей, у зміцненні їх політичної, економічної та військової єдності мало створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (грудень 1922 р.). Відтоді уся справа військового будівництва й зміцнення оборони країни зосереджувалася в союзному Наркоматі оборони. Однак це не знімало питання про національні формування. Щоб залучити трудящих усіх братніх республік до військового будівництва, партія вирішила створити в них національні частини та школи для підготовки командирів Червоної Армії з робітників і селян. У рішенні XII з'їзду РКП(б) з національного питання вимагалось, щоб «була посилена виховна робота в Червоній Армії в дусі насадження ідей братерства і солідарності народів Союзу і були вжиті практичні заходи по організації національних військових частин з додержанням всіх заходів, необхідних для забезпечення повної обороноздатності республік»⁹. Конкретні заходи щодо національного будівництва в Радянських Збройних Силах були вироблені на спільній нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 359.

⁶ КПСС и строительство Советских Вооруженных Сил, стор. 63.

⁷ «Блокнот агитатора», 1969, № 1, стор. 14.

⁸ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Сборник документов. 1917—1958 гг., М., 1958, стор. 344.

⁹ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, К., 1954, стор. 669—670.

(червень 1923 р.). Вони сприяли залученню трудящих різних національностей до зміцнення обороноздатності Країни Рад.

У довоєнний період радянський народ під керівництвом Комуністичної партії робив усе необхідне, щоб зміцнити свої Збройні Сили, забезпечити мирні умови будівництва соціалізму. Створення в роки перших п'ятирічок міцної матеріально-технічної бази дало змогу забезпечити армію та флот новими видами зброї й бойової техніки, що набагато підвищило бойові можливості Збройних Сил Країни Рад.

У передвоєнні роки було здійснено ряд заходів щодо інтернаціонального згуртування особового складу Червоної Армії та Військово-Морського Флоту. Зокрема, з ліквідацією в 1938 р. національних частин і з'єднань формування Збройних Сил СРСР почало здійснюватися за єдиним кадровим принципом, що його було закріплено в новому Законі про загальну військову повинність, ухваленому 1 вересня 1939 р. Позачерговою IV сесією Верховної Ради СРСР.

Комуністична партія, здійснюючи свою політику в галузі військового будівництва, виявляла велику турботу про підготовку офіцерських кадрів з представників усіх національностей Країни Рад. Це було одним з великих досягнень у боротьбі за зміцнення обороноздатності нашої держави, важливою передумовою виховання всього особового складу військ у дусі непорушної дружби й братерської взаємодопомоги, а також сприяло бойовій і політичній підготовці бійців — представників різних національностей. Водночас партія піклувалася про зміцнення соціального складу та партійного ядра командного складу. Так, з січня 1929 р. до січня 1933 р. робітничий прошарок серед офіцерів армії та флоту зріс з 29,4% до 43,5%, а кількість членів партії — з 52,7% до 67,8%¹⁰.

Дружба й згуртованість народів нашої країни, інтернаціональний характер Радянських Збройних Сил особливо чітко виявилися в роки Великої Вітчизняної війни, коли на захист Соціалістичної Батьківщини, завоювань Великого Жовтня від фашистських загарбників стали трудящі всіх національностей Країни Рад. Про їх зв'язок з армією свідчила єдність волі всього радянського суспільства. Натхненником і організатором всенародної боротьби з гітлерівськими окупантами була Комуністична партія.

На початку війни одним з першочергових завдань інтернаціонального згуртування особового складу було викриття ворожої пропаганди, спрямованої проти дружби народів нашої країни. В своїй роботі командири, політоргани, армійські партійні та комсомольські організації велику увагу приділяли політичному вихованню бійців усіх національностей. З цією метою в багатьох підрозділах і частинах видавалися газети, брошури, плакати, бойові листки та листівки рідною мовою солдатів, з їх середовища обиралися агітатори, які проводили голосне читання газет і брошур, бесіди рідною мовою¹¹.

Про патріотизм і братерську дружбу народів Країни Рад, єдність фронту й тилу свідчили листи на адресу фронтовиків. Трудящі Алмати писали захисникам міста Леніна: «Казахський народ не забув як у тяжкі роки громадянської війни Пітер прислав нам своїх кращих синів, допомагав громити білогвардійські полчища, допомагав створювати нову історію відродженого казахського народу, будувати нове

¹⁰ В. И. Ленин и Советские Вооруженные Силы, М., 1967, стор. 290.

¹¹ В. А. Мурадян. Братство, скрепленное кровью, М., 1969, стор. 40; О. В. Поляков. З історії діяльності армійських партійних організацій в період Великої Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1971, № 11, стор. 75—79.

життя»¹². Подібні ж патріотичні листи надходили від трудящих України, Узбекистану, Туркменії, Азербайджану, Вірменії, Грузії та інших республік. «Коли ми говоримо про Батьківщину,— писали трудівники Таджикистану,— перед нашими очима постають не лише сповнена достатку долина Вахшу, не лише абрикосові й яблуневі сади Ленінбада, не лише снігові гори Паміру, що сягають своїми вершинами неба. Батьківщина — це зелені ліси й повноводні ріки Росії, плодородні лани України, живописні береги Чорномор'я, овіяні пеленою казок гори Кавказу і колиска революції — велике місто Леніна»¹³.

Патріотичні листи трудящих тилу читалися в усіх підрозділах, безпосередньо в бліндажах та окопах. Вони зміцнювали віру, бойовий дух воїнів, їх дружбу. У листах-відповідях бійці клялися мужньо битися і до останньої краплини крові захищати багатонаціональну Соціалістичну Вітчизну. Наприклад, полковник С. Хачикян писав на свою батьківщину: «Я щасливий з того, що перебуваю в лавах героїчних ленинградців, пишаюся своєю частиною, що складається з росіян, українців, білорусів, вірменів, грузинів, азербайджанців, узбеків, казахів. Захищаючи Ленінград, ми добре знаємо, що тим самим захищаємо свою рідну Україну, Білорусію, Вірменію, Грузію, Азербайджан...»¹⁴.

Морально-політична єдність радянського народу особливо чітко й рельєфно виявилася в битві під Москвою. З Горького й Рязані, Сибіру та Уралу на допомогу захисникам Москви прибули добре озброєні полки й дивізії. Сюди безперервно йшли ешелони з продовольчими товарами, подарунками, теплими речами, що їх збирали для воїнів жінки Росії, України, Грузії, Вірменії та інших республік. Делегації представників тилу, що супроводжували ці ешелони, були бажаними гостями воїнів.

Весь світ знає про стійкість і героїзм захисників Будинку Павлова в Сталінграді. Цей невеликий гарнізон нібито втілював у собі велику дружбу народів нашої Батьківщини. Разом з росіянами Павловим, Александровим, Афанасьєвим, Вороновим пліч-о-пліч воювали українці Глущенко, Сабгайда, Іващенко, грузин Мосіяшвілі, татарин Рамазанов, казах Мурзаєв, узбек Турдієв, таджик Тургунов та інші. Безсмертний подвиг російського солдата О. Матросова повторили узбек Т. Ерджигитов, естонець І. Лаар, українець О. Шевченко, киргиз Ч. Тулебердієв, молдаванин І. Солтис, казах С. Баймагабетов та багато інших. Справді символічний той факт, що Прапор Перемоги над рейхстагом встановили росіянин і грузин — сержант Є. Єгоров і молодший сержант М. Кантарія.

В жорстоких боях під Москвою, Сталінградом, Курськом, на берегах сивого Дніпра та в інших героїчних битвах радянський народ завдав німецько-фашистським загарбникам та їх союзникам нищівної поразки. «Справжня дружба народів Радянського Союзу, виплекана в мирний час,— говорив М. І. Калінін,— яскравим полум'ям спалахнула в роки війни й здивувала за кордоном не лише наших ворогів, а й друзів. Ця дружба загартувалася в тяжких воєнних випробуваннях»¹⁵.

Натхненна великими ідеями соціалізму, Радянська Армія виявила себе армією масового героїзму. В роки Великої Вітчизняної війни високе звання Героя Радянського Союзу одержали представники 100

¹² «Ленинградская правда», 11 вересня 1941 р.

¹³ «Правда», 20 березня 1943 р.

¹⁴ І. А. Новиков. Дружба народов СССР — источник могущества Советского государства и его Вооруженных Сил, М., 1959, стор. 144.

¹⁵ М. І. Калінін. О коммунистическом воспитании и воинском долге, М., 1967, стор. 663.

національностей і народностей СРСР. Серед них 8160 росіян, 2069 українців, 809 білорусів, 161 татарин, 108 євреїв, 96 казахів, 90 грузинів, 90 вірменів, 69 узбеків, 61 мордвин, 44 чуваші, 43 азербайджанці, 39 башкирів, 32 осетини, 18 марійців, 18 туркменів, 15 литовців, 14 таджиків, 13 латишів, 12 киргизів, 9 естонців, 9 карелів, 8 калмиків та ін.¹⁶ «Перемога радянського народу в Великій Вітчизняній війні,— зазначається в постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — розгром найлютішого ворога прогресу й цивілізації — фашизму стали переконливим підтвердженням незламності Радянської держави, вірності багатонаціонального радянського народу ідеям марксизму-ленінізму»¹⁷.

Радянські Збройні Сили з честю виконали також свій інтернаціональний обов'язок, звільнивши від німецько-фашистського гніту народи Європи, представники яких пліч-о-пліч з радянським народом билися проти ненависного ворога. Визвольна місія Радянських Збройних Сил злилася з визвольною боротьбою всіх народів проти фашизму та імперіалізму.

Радянські воїни, виховані Комуністичною партією в дусі пролетарського інтернаціоналізму, виявили справжній гуманізм, подаючи допомогу звільненим від фашистського рабства народам у будівництві нового життя. Так, під час весняної посівної кампанії 1945 р. радянські бійці своїми матеріалами засіяли в Польщі близько 750 тис. га, а в Болгарії — понад 4,5 тис. га і зорали 15 тис. га. В Румунії радянське командування подарувало селянам кілька тисяч тонн картоплі та інших сільськогосподарських культур, чимало пального. Командування 1-го Білоруського фронту для постачання молоком дітей до восьми років передало на молочні пункти м. Берліна 5 тис. корів¹⁸.

В роки другої світової війни завдяки безкорисливій допомозі СРСР закладалися основи сучасних соціалістичних армій Польщі, Чехословаччини, Румунії, Югославії, Болгарії та Угорщини, які одержали від СРСР безкоштовно близько 960 тис. гвинтівок, карабінів і автоматів, 40 627 кулеметів, 16 502 гармати та міномети, 1124 танки й самохідно-артилерійські установки, 2346 літаків та чимало іншої техніки¹⁹.

У повоєнний період Радянські Збройні Сили перетворилися на озброєну за останнім словом техніки могутню силу, а її воїни — в справжніх майстрів своєї справи, досконало засвоївши воєнну науку.

Нині, як і раніше, КПРС приділяє велику увагу ідеологічній роботі серед особового складу військ, виховуючи воїнів різних національностей у дусі радянського патріотизму, відданості комунізму. Велику роботу у цьому напрямі здійснюють армійські партійні організації, які роз'яснюють бійцям ленінську теорію та політику КПРС у галузі національних відносин, справедливий характер завдань, що їх вирішують наші армія та флот, пропагують досягнення народів СРСР у галузях економіки, науки, культури тощо. Цьому сприяє добре налагоджена марксистсько-ленінська підготовка офіцерів, проведення політичних занять, політико-виховна й культурно-масова робота.

Глибоке вивчення офіцерами марксистсько-ленінської теорії є однією з важливих умов зміцнення боєздатності Радянських Збройних Сил, поліпшення виховання воїнів у дусі дружби народів СРСР. Остан-

¹⁶ Н. М а т ю ш и н. Советская Армия — армия дружбы народов. М., 1952, стор. 39.

¹⁷ О подготовке к 100-летию со дня рождения Владимира Ильича Ленина, М., 1968, стор. 15—16.

¹⁸ М. А. А р а к е л я н. Великий интернациональный подвиг, М., 1964, стор. 118—119; «Военно-исторический журнал», 1959, № 8, стор. 95.

¹⁹ И. И. Я к у б о в с к и й. Боевое содружество, М., 1971, стор. 26.

нім часом у цьому напрямі зроблено чимало. Ідейно-виховна робота почала тісніше пов'язуватися з завданнями бойової й політичної підготовки військ. В її основу покладено вивчення праць класиків марксизму-ленінізму, рішень з'їздів партії, постанов ЦК КПРС і Радянського уряду, матеріалів міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій тощо.

З метою кращої організації самостійного навчання офіцерів партійні організації регулярно влаштовують лекції та доповіді, проводять теоретичні конференції, тематичні вечори тощо. В частині, де членом парткому офіцер І. В. Калюжний, створено групу доповідачів, які протягом квітня 1964 — квітня 1965 р. зробили в підрозділах частини для солдатів та сержантів 200 доповідей, з них 72 на тему політичного й воєнного виховання. Особливу активність виявили комуністи І. В. Калюжний, Л. І. Рубцов, М. П. Доліненков та інші. Там же регулярно відбуваються семінарські заняття, на яких офіцери виступають з рефератами, розкриваючи в них характер сучасної епохи, зростання індустріальної могутності СРСР і окремих союзних республік, значення дружби народів нашої країни для зміцнення обороноздатності Вітчизни та ін. Цікаво пройшли теоретичні конференції офіцерів на теми: «Володимир Ілліч Ленін і Радянські Збройні Сили», «Ракетно-ядерна війна і питання морально-бойових якостей радянських воїнів» тощо. Для офіцерів також регулярно читаються лекції на політичні та воєнні теми: «Роль ідеології в сучасній війні», «Про зростання ролі КПРС в період розгорнутого будівництва комунізму», «Ленінські принципи керівництва Радянськими Збройними Силами»²⁰.

Чимало офіцерів вчаться у вечірньому університеті марксизму-ленінізму при київському Будинку офіцерів, де на високому ідейно-теоретичному рівні лекційні та семінарські заняття проводять кандидат історичних наук О. Д. Шенін, кандидат філософських наук Д. Я. Фесенко, О. В. Єрмаков, Ю. К. Соловйов, кандидат економічних наук П. В. Першин, офіцери Волков, Барановський та ін.²¹ Активна участь у суспільно-політичному житті країни й армії сприяє ідейному вихованню офіцерського складу. Всі офіцери частини беруть активну участь у соціалістичному змаганні, внаслідок чого 48% з них — відмінники бойової й політичної підготовки. Відмінниками бойової й політичної підготовки стали також 60% сержантів²².

Армійські партійні організації в своїй повсякденній роботі у справі виховання радянських воїнів у дусі дружби народів СРСР і соціалістичного патріотизму систематично проводять з солдатами, матросами, сержантами й старшинами політичні заняття. Офіцери Іскра, Сокур вміло використовують наочні посібники, приклади з життя підприємств, колгоспів, показують успіхи союзних республік в економіці, науці та культурі²³.

З метою підготовки солдатів і сержантів до бесід про розвиток народного господарства, науки, культури з ініціативи партійних організацій на підприємства, в колгоспи і радгоспи республіки, де воїни проходять службу, відбуваються екскурсії. Наприклад, представники однієї з частин зробили екскурсію на батьківщину ушавленого льотчика тричі Героя Радянського Союзу І. Кожедуба, де ознайомилися з досягненнями трудівників села, зустрілися з ударниками сільськогос-

²⁰ Архів КВО, ф. 5, оп. 16227, од. зб. 14, ч. 2, арк. 75—80.

²¹ Там же, оп. 13573, од. зб. 9, арк. 152.

²² Там же, оп. 16227, од. зб. 14, ч. 2, арк. 73, 85.

²³ Там же, оп. 13573, од. зб. 12, ч. 1, арк. 248—249.

подарської праці. Ця поїздка залишила в душі воїнів глибоке враження. Солдати і сержанти однієї з частин побували в гостях у будівників заводу штучного волокна, залізничників, робітників тютюнової фабрики, трудівників артілі ім. Лесі Українки Черкаської області²⁴.

Подібні заходи не тільки урізноманітнюють політичні заняття і підвищують активність слухачів, а й дають змогу ув'язувати тему, що вивчається, з життям країни, надалі служать хорошою базою для розгорнутих бесід про дружбу народів СРСР, ідейно збагачують воїнів, мобілізують їх на зразкове виконання своїх обов'язків.

Армійські партійні організації, весь особовий склад військових частин повсякденно відчують увагу й піклування місцевих партійних організацій, пропагандисти яких часто виступають у військових частинах з лекціями й доповідями про успіхи району, міста, області, республіки в розвитку економіки, науки, культури. Вони допомагають армійським комуністам роз'яснювати бійцям внутрішню й зовнішню політику КПРС і Радянського уряду, виховувати особовий склад у дусі дружби народів нашої країни, соціалістичного патріотизму. Наприклад, у Дніпропетровській області тільки протягом року перед військовослужбовцями працівники обласних, міських і районних партійних та радянських органів виступили 61 раз. В практиці роботи Харківського обкому КП України важливе місце посідає вручення Перехідного Червоного Прапора військовим підрозділам і училищам, що перемогли в соціалістичному змаганні. Така подія здебільшого приурочується до знаменної революційної дати чи свята з нагоди Радянських Збройних Сил.

Місцеві партійні організації на своїх зборах систематично обговорюють і ухвалюють конкретні рішення про зміцнення зв'язків трудящих з радянськими воїнами. Наприклад, Харківський обком КП України на засіданні бюро обговорив питання «Про шефські зв'язки підприємств міста з воїнами Радянської Армії». Велику шефську допомогу частинам Київського військового округу подають композитор І. Шамо, директор Кіровоградської музичної школи М. І. Поляков та інші²⁵.

В практику армійських партійних організацій міцно ввійшли такі форми роботи, як зустрічі воїнів з передовиками виробництва, письменниками, композиторами, артистами, вченими. Перед воїнами на Дніпропетровщині неодноразово виступали передовики промислових підприємств і сільського господарства. Тісні дружні стосунки встановилися між воїнами та трудівниками Ворошиловградської області, зокрема заводів ім. Пархоменка, ім. Жовтневої революції, ім. К. Є. Ворошилова, облбудтресту тощо²⁶.

Цікава зустріч солдатів та офіцерів з трудящими міста відбулася в Будинку культури залізничників м. Дніпропетровська. Секретар міськкому партії Яцуба, директор ДРЕС Чулков розповіли про досягнення трудящих міста, а представники Радянської Армії — про свої успіхи в бойовій та політичній підготовці, охорону мирної праці радянських людей. Великий інтерес викликали спільні вечори воїнів з трудящими на теми: «Дружба народів СРСР — основа могутності Радянської держави», «Крокуй вперед, комсомольське плем'я», «Збройні Сили — надійний охоронець соціалістичної держави», «Що дала Радянська влада молоді» та ін.²⁷

²⁴ Архів КВО, ф. 5, оп. 13573, од. зб. 9, арк. 111; «Черкаська правда», 25 липня 1960 р.

²⁵ Там же, оп. 16227, од. зб. 9, арк. 3—4; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 108, од. зб. 30, арк. 39.

²⁶ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 33, од. зб. 2, арк. 83, 196; Архів КВО, ф. 5, оп. 33254, од. зб. 11, арк. 154.

²⁷ Архів КВО, ф. 5, оп. 33254, од. зб. 11, арк. 157, 158, 164.

Практикується обмін колективами художньої самодіяльності, що сприяє пропаганді традицій дружби народів та ознайомленню з їх культурою. Наприклад, протягом січня — квітня 1960 р. воїни Дніпропетровського гарнізона часто виступали з концертами на промислових підприємствах, навчальних закладах, колгоспах²⁸.

Армійські партійні організації в своїй виховній роботі використовують яскраві факти з історії Великої Вітчизняної війни, зустрічі з ветеранами. Такі форми дають змогу показати, що дружба народів СРСР, скріплена кров'ю, має давні й міцні традиції. Це сприяє підвищенню у воїнів різних національностей почуття радянського патріотизму.

Комуністична партія надає першочергового значення вихованню воїнів у дусі бойової співдружності з арміями братніх соціалістичних країн, які з СРСР об'єднує спільність марксистсько-ленінського світогляду, мети, суспільного устрою. Як зазначається в Тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, ідея пролетарського інтернаціоналізму, що завжди була провідним принципом соціалістичного руху, знайшла нове яскраве втілення в економічному, політичному й оборонному співробітництві суверенних соціалістичних держав, керованих робітничим класом і його марксистсько-ленінськими партіями²⁹. На важливість посилення інтернаціонального виховання радянських людей, зміцнення братерської солідарності з народами країн соціалізму вказав також XXIV з'їзд КПРС³⁰.

Зміцнення військового співробітництва країн соціалізму необхідне в зв'язку з посиленням агресивності імперіалізму. В повоєнні роки в капіталістичному світі небувало досі розмаху набула мілітаризація. «Тільки за один 1970 рік країни НАТО вклали в підготовку війни 103 мільярди доларів. Найбільш небезпечного характеру мілітаризація набула в США. За останні п'ять років у цій країні витрачено на війні цілі близько 400 мільярдів доларів»³¹. За таких умов зміцнення обороноздатності нашої Батьківщини, всієї соціалістичної співдружності постійно перебуває в центрі уваги КПРС, братніх комуністичних і робітничих партій. «Зміцнення єдності світової соціалістичної системи на основі пролетарського інтернаціоналізму — неодмінна умова дальших успіхів усіх держав, що входять до неї»³². Втіленням ленінських ідей інтернаціоналізму трудящих у галузі воєнного будівництва є Варшавський договір. Дух і принципи співробітництва країн, що до нього входять, збігаються з миролюбною зовнішньою політикою СРСР і всіх соціалістичних країн.

Відразу ж після перемоги Великого Жовтня В. І. Ленін указував, що народам, які стали на шлях соціалістичного розвитку, необхідний тісний військовий і господарський союз, інакше капіталісти задушуть їх поодинокі³³.

Вірні принципам пролетарського інтернаціоналізму, комуністичні й робітничі партії країн соціалістичної співдружності роблять все необхідне, щоб забезпечити своїм народам умови для мирного будівництва соціалізму та комунізму, боротися за зміцнення миру в усьому світі. Для цього вони мають і необхідні військові сили. «В результаті колек-

²⁸ Архів КВО, ф. 5, оп. 33254, од. зб. 11, арк. 161.

²⁹ 50 лет Великой Октябрьской социалистической революции. Тезисы ЦК КПСС. М., 1967, стор. 53.

³⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 228.

³¹ Там же, стор. 18.

³² Програма КПРС, К., 1962, стор. 20.

³³ Див. В. І. Ленин. ПСС, т. 40, стор. 46.

тивного вироблення і втілення в життя ряду заходів в останні роки вдосконалювалась **військова організація Варшавського Договору**. Збройні Сили союзних держав перебувають на високому ступені готовності і спроможні гарантувати мирну працю братніх народів»³⁴.

Рішуча й послідовна позиція держав — учасників Варшавського договору не раз стримувала імперіалістичних агресорів і примушувала їх відмовитися від своїх розбійницьких задумів. Так було в 1956—1958 рр., коли завдяки рішучій позиції соціалістичних країн вдалося відстояти мир на Близькому Сході, відвернувши агресію проти Єгипту, Сирії, Іраку. 1956 р. СРСР подав братерську допомогу угорському народові в ліквідації контрреволюційного заклоту. 1961 р. була попереджена імперіалістична провокація проти НДР. 1962 р. надана підтримка революційній Кубі. В 1967 р. усі країни Варшавського договору рішуче підтримали арабські країни, що зазнали ізраїльської агресії.

Яскравим проявом пролетарського інтернаціоналізму була допомога союзних держав в 1968 р. братнім народам Чехословаччини у захисті завоювань соціалізму. Радянські воїни, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок разом з бойовими товаришами з союзних армій Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі допомогли своїм братам по класу. Швидкі й рішучі дії, спрямовані на припинення підступних дій контрреволюції, в корені знищили надії тих, хто хотів і намагався вирвати Чехословаччину з сім'ї соціалістичних країн, реставрувати в ній буржуазні порядки. Час, що минув, переконливо підтвердив, наскільки своєчасним і необхідним був такий захід, високу оцінку якому дав грудневий (1970 р.) Пленум ЦК КПЧ.

Радянські воїни проявили себе на чехословацькій землі не лише стійкими солдатами, а й справжніми інтернаціоналістами, повпредами Країни Рад, полум'яними пропагандистами високих ідеалів соціалізму й комунізму. Їх правдиве слово стало могутньою зброєю в боротьбі за серця людей. Вся поведінка й діяльність представників Країни Рад відкривала очі тим, хто був збитий з правильного шляху провокаторами, обманутий, заляканий. І словом і ділом радянський солдат показав, що прийшов в Чехословаччину як безкорисливий друг трудящих, справжній інтернаціоналіст.

Події 1968 р. у Чехословаччині ще раз переконливо довели, указував на XXIV з'їзді КПРС Генеральний секретар нашої партії Л. І. Брежнєв, «що братерська єдність соціалістичних країн є найбільш надійний бар'єр на шляху сил, які намагаються атакувати, ослабити табір соціалізму, підірвати й звести нанівець соціалістичні завоювання трудящих. Народи соціалістичних країн ясно демонструють усьому світові, що своїх революційних завоювань вони не віддадуть, що кордони соціалістичної співдружності непорушні й недоторканні»³⁵.

Для виховання воїнів у дусі соціалістичного інтернаціоналізму армійські партійні організації використовують такі перевірені часом форми партійно-політичної роботи, як проведення лекцій і бесід про співдружність братерських народів у боротьбі з фашизмом, їх успіхи в будівництві соціалістичного суспільства та зміцненні обороноздатності своїх країн тощо. У Харківському, Кременчуцькому та інших будинках офіцерів регулярно влаштовуються фотовиставки про життя, бойову й політичну підготовку воїнів Радянських Збройних Сил, братніх армій соціалістичних країн, успіхи багатонаціонального радянського народу і народів країн соціалістичної співдружності у будівництві нового суспільства.

³⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 8.

³⁵ Там же, стор. 15.

Практикується також обмін військовими делегаціями. Наприклад, наприкінці листопада 1971 р. для ознайомлення з досвідом партійно-політичної роботи в Радянській Армії в СРСР прибула делегація політпрацівників Збройних Сил Соціалістичної Республіки Румунії, яку очолював заступник секретаря Вищої політичної ради генерал-майор К. Оприца³⁶. В частинах Радянських Збройних Сил часто влаштовуються вечори бойового побратимства воїнів країн соціалістичної співдружності. Подібний вечір відбувся також у Будинку офіцерів КВО, де від імені воїнів СРСР представників братніх армій привітав офіцер Бондаренко. На вечорі виступили старший лейтенант Національної Народної Армії НДР Іон, старший лейтенант Болгарської Народної Армії Маринов, представник молоді революційної Куби Абіліо Гарсія та ін. Вони розповіли про успіхи трудящих своїх країн у будівництві соціалізму, вказали на необхідність зміцнювати дружбу з радянським народом та його армією. Зустріч братів по зброї, що вилилася в яскраву демонстрацію непорушної дружби, завершилася концертом молоді соціалістичних країн, яка навчається у вузах Києва.

Виховна робота армійських партійних організацій особливо важливе значення має в тих частинах, що перебувають у Польщі, НДР, Угорщині та Чехословаччині. Бойова дружба радянських воїнів з воїнами цих країн, спільні військові навчання — все це дає великі можливості для їх виховання у дусі соціалістичного інтернаціоналізму. Відмінники бойової й політичної підготовки під час зустрічей разом переглядають нові кінофільми, відвідують картинні галереї, виставки, музеї тощо. Рік у рік міцніє дружба з трудящими тих країн, на території яких дислокуються радянські війська. Стало доброю традицією проведення спільних урочистих зборів, присвячених державним і національним святкам, а також вікопомним датам в історії країн соціалізму.

Військова Рада Північної Групи Військ систематично аналізує й спрямовує діяльність командирів, партійних і комсомольських організацій на поліпшення інтернаціонального виховання воїнів, удосконалення форм і методів роботи, підвищення дійовості заходів, що проводяться. На політичних заняттях солдати й сержанти додатково вивчають такі теми, як «Успіхи ПНР в будівництві соціалізму», «Військо Польське — наш бойовий друг і союзник» тощо. Для читання лекцій про життя польського народу, його успіхи в будівництві нового життя, революційне минуле, особливості національної культури, побуту, звичаїв запрошуються досвідчені польські пропагандисти, які виступають на семінарах, зборах і нарадах пропагандистів, секретарів партійних і комсомольських організацій. Наші генерали та офіцери у свою чергу часто розповідають полякам про великі звершення радянського народу, інтернаціональну місію Радянських Збройних Сил.

Для інтернаціонального виховання особового складу використовуються також засоби наочної агітації. У всіх ленінських кімнатах оформлені й періодично обновлюються фотогазети та стенди про ПНР, Військо Польське. В клубах, бібліотеках, будинках офіцерів експонуються тематичні фотовиставки, виставки новинок літератури, створюються фотоальбоми. У Північній Групі Військ велику популярність мають вечори бойової співдружності. Їх тематика різноманітна: «В. І. Ленін про захист завоювань Жовтня», «Нам спільно захищати комунізм», «Наша дружба міцніша сталі», «Юність викриває імперіалізм» та ін.³⁷

³⁶ «Красная звезда», 30 листопада 1971 р.

³⁷ Решения XXIV съезда КПСС в жизнь, М., 1971, стор. 94.

Великий слід у свідомості воїнів-побратимів залишають походи по місцях спільних битв проти гітлерівських загарбників. Важливе значення у виховній роботі мають екскурсії по ленінських місцях у Польщі — Краків, Пороніно, Білий Дунаєць та в міста, багаті історичними пам'ятниками. Воїни Північної Групи Військ також часті гості на польських підприємствах та держсільгоспах, будівельних майданчиках. В частинах і підрозділах Групи здійснюється також ряд інших заходів, що справляють благотворний вплив на зміцнення дружби з трудящими Польської Народної Республіки і бойового співробітництва з воїнами Війська Польського, сприяють досягненню нових успіхів у бойовій і політичній підготовці. Подібні ж заходи проводяться в Групі Радянських Військ у Німеччині та Південній Групі Військ.

Дружні стосунки встановилися між моряками Військово-Морського Флоту СРСР та інших країн соціалістичної співдружності. Протягом останніх років наші кораблі заходили з дружніми візитами в порти Польщі, НДР, Румунії, Болгарії, Югославії, Куби тощо. В свою чергу в Радянському Союзі побували кораблі з цих країн. Особливо тісна бойова співдружність зв'язує моряків двічі Червонопрапорного Балтійського флоту з моряками Польщі й НДР, а моряків Червонопрапорного Чорноморського флоту — з моряками Румунії та Болгарії. Причина цього — спільна мета: захист морських кордонів соціалістичних держав.

Інтересам дальшого зміцнення дружби й співробітництва між воїнами братніх армій служать літні й зимові спартакіади дружніх армій, що стали хорошою традицією й проходять під гаслом «За зміцнення братерського співробітництва між арміями соціалістичних країн». Вони сприяють поліпшенню фізичної підготовки й спортивної майстерності воїнів соціалістичних країн.

Вся робота партійних організацій по вихованню радянських воїнів у дусі дружби народів СРСР, соціалістичного інтернаціоналізму нерозривно пов'язана з вихованням у особового складу армії та флоту класової ненависті до імперіалістичних агресорів, які намагаються втягнути народи в світову винищувальну війну. «Радянські люди можуть бути впевнені, що в будь-яку пору дня і ночі наші славні Збройні Сили готові відбити напад ворога, звідкіля б він не виходив. Будь-який можливий агресор добре знає, що, коли він спробує вчинити ракетно-ядерний напад на нашу країну, він дістане нищівний удар у відповідь»³⁸.

Одним з невичерпних джерел бойової могутності Радянських Збройних Сил була, є і буде непорушна дружба й братерство народів СРСР, соціалістичний патріотизм та пролетарський інтернаціоналізм.

³⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 93.

МОНЕТА Й ГРОШОВА ЛІЧБА НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ XVIII СТ.

Набір монет грошового ринку Лівобережної України XVIII ст. відзначався великою різноманітністю. Письмові джерела, у першу чергу, акти, зберегли згадки майже про всі номінали обігу, характерні для XVII ст. Однак, у XVIII ст. питома вага монет різних номіналів на ринку дещо змінилась, якщо порівнювати його з XVII ст.

Монети номіналом у гріш, що були чи не найпоширенішими в XVI ст. і грали помітну роль в обігу XVII ст., у письмових пам'ятках XVIII ст. майже не трапляються. Як правило, вони фігурують в актах у формулах, тотожних до запису купчої, складеної на Стародубщині 1710 р., за якою землю продали «за золотих шістдесят грошей лічби литовської монети доброю». Мабуть в цьому й подібних випадках термін гріш у записах джерел означає не конкретну монету даного номіналу, а править за збірне поняття — грошей взагалі. Свідченням цього може бути формула акту з Любеча 1705 р., в якому занотовано суму «талярій... тридцять грошей і монети доброю»¹, де загальне поняття «гроші» немовби протиставляється більш вузькому «монета».

Причину втрати у XVIII ст. грошем колишніх позицій на ринку Лівобережної України слід шукати, насамперед, в скрутному становищі монетної справи тогочасної Речі Посполитої. Сто років після Яна Казіміра монета номіналом в один гріш взагалі не карбувалася. Гріш з'явився знову лиш 1752 р. за Августа III. Він виготовлявся з міді² й, зрозуміло, не міг мати поширення на Лівобережжі, населення якого звикло до срібних монет. Коли додати до цього, що грошів першої половини XVII ст. в обігу XVIII ст. збереглося небагато (це видно із складу монетних скарбів)^{*}, стане зрозумілим, чому письмові джерела XVIII ст. з Лівобережної України майже не згадують про монети даного номіналу.

Натомість чехи (монети номіналом у 1,5 гроша) виступають в письмових пам'ятках XVIII ст. з Лівобережжя досить часто. Причину відзначеного явища видно в тому, що в обігу згаданого часу залишалася велика кількість півторагрошовиків Сігізмунда III, найпоширенішої монети українського обігу XVII ст. Адже монетні комплекси, які склалися з срібних копійок Петра I і півторагрошовиків Сігізмунда III, є типовими скарбами Лівобережної України XVIII ст.

Перебуваючи в обігу сто і більше років, чехи-півторагрошовики, природно, зтиралися. Характерне в цьому плані повідомлення джерела, згідно з яким у скарбі Прилуцького полку було «гладких (витертих.—

¹ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, I, № 50620, № 62624.

² T. Jabłoński i W. Terlecki. Katalog monet polskich 1669—1763, Warszawa, 1969, стор. 83—86.

^{*} Матеріали монетних знахідок розглянуто автором у кн.: Грошовий обіг на території України доби феодалізму, К., 1971, розділ 6. XVIII — перша половина XIX ст., стор. 150—158. Ця ж розвідка побудована виключно на свідченнях письмових пам'яток і є необхідним доповненням до згаданого розділу книжки.

М. К.) чехов 80 золотих»³. Можна навести ще кілька прикладів згадок в лівобережних актах про «гладкі» чехи.

Для актів першої половини XVIII ст. типовими є записи на зразок зафіксованого в купчій, складеній в Ічні (на Чернігівщині) на початку XVIII ст.: «Продала плец голий за 5 коп. монети доброї чехами». На велику поширеність чехів у обігу Лівобережної України вказує писаний 1725 р. лист урядовця з Петербурга у Глухів до бригадира Вельямінова, в якому перший, збираючись їхати туди, писав: «Также изволте осведомится, не мочно ли на Украине где на ярмонках выменять чехов», на що Вельямінов відповів: «О вымене чехов... старание имею»⁴.

У письмових джерелах Лівобережної України найбільша кількість згадок про чехи-півторагрошовики припадає на першу чверть XVIII ст. Це збігається з свідченнями нумізматичного матеріалу щодо найбільшого поширення чехів у обігу Лівобережжя згаданого періоду. Однак і в наступні два-три десятиріччя чехи продовжували залишатися однією з популярних монет українського обігу.

Під 1730 р. генеральний підскарбій Яків Маркович записав у своєму щоденнику: «Денги... вывезли к сестре, ...а іменно 1000 р[ублей] і 3 мішки чехов»⁵. А 1738 р. у книзі запису актів Остерської сотенної канцелярії зафіксовано продаж млина «за суму чотириста талярей доброї монети чехової»⁶.

Отже, в обігу 30-х років на Лівобережжі зберігалась значна кількість півторагрошовиків. Зрозуміло, що раптово вони не могли зникнути з ринку. І дійсно, в письмових пам'ятках 40-х — 60-х років немало згадок про чехову монету. Проте відомі джерела не дають змоги точно зазначити верхню хронологічну межу обігу чехової монети на Лівобережній Україні.

Подібно до чеха, термін шаг (так називали на Лівобережжі монету номіналом у 3 гроші) також часто фігурує в актових і нарративних джерелах XVIII ст., головним чином, датованих його першою третьою. Наприклад, у документі, яким затверджено факт сплати податків на території Стародубського полку 1728 р., дуже часто згадуються шаги: повинні були брати по копі, а взяли по 3,5 золотих і по 2 шага⁷ і т. п.

У письмових пам'ятках XVIII ст. шаг часто виступає як лічильна одиниця. Можна сказати, що в абсолютній більшості випадків саме в цій ролі шаг зареєстрований актами та нарративними джерелами першої третини XVIII ст. Так, у книзі видатків Білицької ратуші 1722 р. (Полтавський полк) згадано витрати «на естние і питние речі полдевятанадцеть шага»⁸. Я. Маркович відзначає, що 1723 р. в Глухові «приказалем ...тютюну камінь по 9 шагов приймать»⁹. А 1729 р. у Лохвицькій сотні продано млина за «чотириста золотих і п'ятнадцять шагов»¹⁰.

Кількість прикладів уживання джерелами терміну шаг у розумінні лічильної одиниці можна значно збільшити. Навпаки, лише в пооди-

³ Державна публічна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна (далі — ДБЛ СРСР). Відділ рукописів, ф. 159 (Збірка Маркевича), од. зб. 1906. (2091), арк. 8.

⁴ ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, од. зб. 5833 (6162); од. зб. 5350 (5647), арк. 1 зв.; од. зб. 5351 (5648), арк. 2.

⁵ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича, ч. 3 (далі — Маркович, 3), К., 1897, стор. 5.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, од. зб. 95, арк. 36.

⁷ ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, од. зб. 4992 (5261), арк. 17.

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, од. зб. 824, арк. 3.

⁹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича, ч. 1 (далі — Маркович, 1), К., 1893, стор. 24.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, од. зб. 244, арк. 113.

ноких випадках шаг як реальна монета виступає в письмових пам'ятках XVIII ст. Свідченням чого можуть служити два приклади з нечисленних згадок у джерелах про шаги-монети (обидва вони взяті з щоденника Я. Марковича 1725 р.): «Івану... далем 14 зол[отих] чехов да шагов розмінять на копійки» і «Взял грошей 20 таляр, опроч чехов с шагами»¹¹.

Не важко пояснити, чому термін шаг виступає в письмових джерелах Лівобережної України головним чином з першої третини XVIII ст. і чому він фігурує в них переважно як лічильна одиниця. Подібно до інших іноземних монет, шаг-троьхгрошовик випав з обігу Лівобережжя саме наприкінці першої третини XVIII ст., але й до цього часу згадана монета не часто зустрічалася на ринку, поступаючись місцем перед чехами та шестигрошовиками. З іншого боку, шаг, який протягом довгого часу (XVII, перша половина XVIII ст.) дорівнював 2 російським копійкам, зручно розмінювався на російські гроші, що робило його особливо придатним до ролі лічильної одиниці.

На відміну від шагів-троьхгрошовиків, реальна монета номіналом у шість грошів часто згадується в письмових пам'ятках Лівобережжя першої половини XVIII ст. Наприклад, 1725 р. грецькі купці, що збиралися їхати з Києва до Бродів, запаслися монетою, серед якої було «шостаками талярів 20»¹². В реєстрі видатків гетьманського двору в Глухові 1722 р. читаємо: «Купилем свіжих яблук лимонних сотце по шостаку, рублей чотири»¹³ («заплатилем». — М. К.), звідки стає ясным, що шестигрошовик дорівнює 4 копійкам.

Шестигрошовики, що систематично карбувалися урядом Речі Посполитої протягом усього XVIII ст., досить часто зустрічаються в тогочасних скарбах з Лівобережної України. Їх активний обіг обмежувався, подібно до іноземних монет інших номіналів, серединою 30-х років, проте чимала кількість шестигрошовиків залишалась у населення Лівобережжя і надалі. Наприклад, 1750 р. на Полтавщині гайдамаки відібрали у проїжджого «денег» польських тинфов і шестаков на 28 [рублей]¹⁴. Проте з часом шестигрошовики зникають з ринку Лівобережної України. Починаючи з 70-х років XVIII ст. невідомі згадки про скільки-небудь значні суми в цих монетах.

У джерелах XVIII ст. з Лівобережжя дивує відсутність згадок про монети номіналом в орт. Тимчасом, в скарбах першої чверті сторіччя трапляються, хоч і не часто, ці монети випуску кінця XVII ст. Оскільки метрологічна різниця між ортами XVII ст., навіть другої його половини, і тимфами XVIII ст. була незначною, є підстави думати, що в письмових джерелах останнього сторіччя орти фігурували під найменням старих польських тимфів, як про це свідчить акт 1768 р.¹⁵

Подібно до шестигрошовиків, тимфи-злотувки (монети номіналом у 30 грошів) інтенсивно карбувалися в Речі Посполитій протягом усього XVIII ст. і, внаслідок жвавої торгівлі між Правобережною та Лівобережною Україною, неминуче повинні були проникнути в обіг останньої, незважаючи на погану якість і неповноцінність цих монет. Не дивно, що згадки про тимфи зустрічаються в письмових джерелах не лише першої третини XVIII ст., а й наступних десятиріч. Ось кілька прикладів з актів 40-х — 60-х років XVIII ст. із згадкою платіжних засобів номіналом у тимф або злотувку. В листуванні Генеральної

¹¹ Маркович. 1, стор. 198, 217.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, од. зб. 106, арк. 12.

¹³ Український археографічний збірник, т. I, К., 1926, стор. 75.

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, од. зб. 66, арк. 8 зв.

¹⁵ Там же, ф. 59, оп. 1, од. зб. 5473, арк. 9 («тинф польських старих 790»).

військової канцелярії 1740 р. названо суму «польської монети 46 талерей битих тинфами і шостаками, счисляя в талярі по 6 тинфов і шостак»¹⁶. Звідси видно, що в той час тимфи, поряд з шостаками, ще інтенсивно використовувалися на ринку Лівобережної України. Під 1750 р. полтавський акт називає немало на той час суму «денег польських тинфов і шестаков на 38 р[ублей]». Документ з фонду Генеральної військової канцелярії 1763 р. повідомляє, що 2500 тимфів коштували 400 рублів¹⁷. Це свідчення джерела важливе не лише констатацією факту, що значна кількість тимфів залишалася в українському обігові 60-х років, а й встановленням курсу даних монет. Підрахунок показує, що тимф тоді рівнявся 16 копійкам у російській монеті. Отже, обіг тимфів на Лівобережній Україні зменшується на початку 70-х років. З того часу трапляються лиш поодинокі згадки про них в письмових пам'ятках.

Монетна маса обігу Лівобережжя XVIII ст. була ще менш якісна, ніж у XVII ст. Особливо знизилась якість срібної розмінної монети, до того ж монетні двори Речі Посполитої у XVIII ст., особливо за Августа III (1733—1763) викинули на ринок величезну кількість мідних солідів і грошів, які просочувалися в обіг Лівобережної України, завдаючи йому значної шкоди. Зрозуміло тому, що й у XVIII ст. таляри, поряд з дукатами, залишалися найавторитетнішими монетами ринку Лівобережжя, загальним еквівалентом грошової вартості.

Письмові пам'ятки першої половини XVIII ст. з Лівобережної України рясніють згадками про талярну монету. Таляри в цей час виступають як у великих, так і в середнього розміру транзакціях. 1703 р. на Чернігівщині сотник Федір Мозолевський продав млина за 100 «битих талярів»¹⁸. Таляри знаходилися тоді не лише в скарбницях феодалів, як це було в XVII ст., а й у скромних міщанських скринях. 1723 р. житель Прилук свідчив: «В мене було денег. Мой брат стал в мене просити денег в позикку на орудоване талярей 20 крижевих, і я ему дал»¹⁹. Процитований документ цікавий ще й тим, що в ньому виступають «крижові» таляри, тобто, патагони Нідерландів під владою Іспанії з зображенням великого хреста на звороті, звідки й походить їхня народна назва. На те, що таляр у XVIII ст. став засобом повсякденного обігу, вказує документ, складений у Прилуцькому полку 1727 р., згідно з яким за вишинк горілки «по 2 таляри в год от каждого козака... в скарб войсковой платять»²⁰. З цього акту можна зробити висновок про поширеність талярної монети в середніх шарах населення.

Великий інтерес не лише для нумізмата, а й для історика являють свідчення джерел щодо курсу таляра в різні роки XVIII ст. на Лівобережній Україні. Цей курс, як і в XVII ст., увесь час підвищувався стосовно російської, особливо, іноземної монети, у зв'язку з неухильним зниженням стопи обох видів монет протягом сторіччя. У документі з Генеральної військової канцелярії 1703 р. сказано: «А в ту пору таляр битий ішов по двадцать алтин чехами»²¹. Це типовий приклад змішаної лічби: півторагрошовики західного походження, найімовірніше, Речі Посполитої, лічать на російський лад. Звідси курс таляра — 60 копійок в іноземній монеті. Чернігівський акт 1716 р. повідомляє про «800 талярей битих, которий числил по 4 золотих доброй монети

¹⁶ ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, од. зб. 115 (133), арк. 1.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, од. зб. 66, арк. 8 зв.; ф. 51, оп. 2, од. зб. 38, арк. 10.

¹⁸ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, I, № 50544, арк. 1 зв.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, од. зб. 889, арк. 2.

²⁰ ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, од. зб. 2688 (2918), арк. 1 зв.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, од. зб. 320 а, арк. 72.

і по шести копійок». (Приймемо до уваги, що золотий коштував тоді 20 копійок.) У цьому ж документі відзначено коливання курсу таляра від 4 золотих 2 копійки до 4 золотих однієї гривні (10 копійок)²².

З початком 20-х років, відповідно змінам у монетній масі і грошовій лічбі Лівобережжя*, курс таляра визначають майже виключно у російській монеті. З реестру видатків гетьманського двору у Глухові 1721 р. випливає, що курс таляра був тоді 60 коп. Під 1724 р. Я. Маркович записав у своєму щоденнику: «У Василя Дейнеки отобравши 30 рублей, з тих то грошей 20 талер дал Адамові, а 30 талер ко мне сюда привезл». Очевидно, що 50 талерів = 30 рублям, а таляр = 60 копійкам. Той же самий курс таляра визначає Маркович для 1725 р.: «Взяли 100 рублей і з них вилічивши, дали 100 таляр церковних, а 200 золотих войту»²³.

Проте той же Маркович подає для 1725 р. зовсім інший курс таляра: «Розміняли... талари мне битие, по рублю таляр»²⁴. На те, що в даному разі ми зустрілися не з випадковим відхиленням від сталого курсу таляра, вказує документ, складений в Чернігівському полку трьома роками раніше, в 1722 р.: «Того ж году положено в скарбець (полковий.— М. К.) ралцевих талярей битих 73, таляр по рублю, на мілкую монету чинит 365 золотих»²⁵. Отже, таляр йшов тоді вже по 5 золотих іноземної монети, а не по 3, як це було протягом усієї другої половини XVII ст.

Різкі відмінності в курсі таляра на Лівобережжі щодо російської монети в 20-х роках XVIII ст. було б важко пояснити, виходячи з тогочасної монетної справи Росії, адже срібні копійки за Петра I відзначалися начебто сталою вагою і пробю металу. Як здається, пояснення нескладне: у першому випадку таляр прирівнювали до 60 старих копійок (Олексія Михайловича, його попередників і навіть петровських, але карбованих лише до 1698 р.), у другому — до 100 нових, випущених у 1698—1718 рр. Адже за вартістю срібла на таляр йшло саме 60 старих і 100 нових копійок. А срібний рубль Петра I за вагою точно дорівнював таляру і спочатку рублі карбували навіть на талярних кружалах.

З середини 30-х років термін таляр починає зникати з письмових пам'яток Лівобережжя. Та це не значить, що талярна монета випала з обігу, адже матеріал скарбів свідчить, що, як і раніше, талари залишались одним з головних платіжних засобів ринку Лівобережної України. Річ у тому, що стару, традиційну назву таляр витісняє з українських джерел запозичений з Росії термін ефімок. Уже в 1730 р. Маркович записав у щоденнику: «На нужди весільние брата Марка далем денег 200 [рублей] і 70 ефімков»²⁶. З цього часу в щоденнику Марковича обидва терміни, таляр і ефімок, уживаються паралельно, але без будь-якої системи.

1756 р. з Київської губернської канцелярії «для перечековки»** надіслали в Росію «ефимочное серебро, собранное в таможенных, щетом ефимков 8734, полуефимков 687, четвертинок (ефімка.— М. К.) 292 с

²² ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, од. зб. 249 (300), арк. 17 зв.

* Динаміці процесу витіснення російською монетою іноземної з ринку Лівобережної України присвячена стаття: М. Ф. Котляр. Грошовий обіг на Лівобережній Україні в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. — «УІЖ», 1971, № 4.

²³ Український археографічний збірник, т. I, К., 1926, стор. 75.

²⁴ Маркович, I, стор. 89, 188, 234.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 1, од. зб. 8, арк. 2 зв.

²⁶ Маркович, 3, стор. 57.

** Як і в XV—XVII ст., вилучена з обігу монета була одним з головних джерел сировини для російських монетних дворів.

половиною»²⁷. Отже, в українському обігові 50-х років залишалося ще чимало талярів.

Протягом XVIII ст. уміст срібла в російському рублі поступово знижувався, але в 60-х роках зупинився на рівні 18 г і залишався сталим до початку XX ст.²⁸ Це не могло не позначитися на курсі таляра, який з середини 30-х років XVIII ст. визначався, як правило, в російській монеті.

Відповідно до стабілізації вмісту срібла в рублі, курс таляра також стає постійним з 60-х років. Наприклад, в ніжинському акті 1766 р. вартість таляра визначена в 1 рубль 25 копійок. Аналогічний курс таляра зафіксувала книга митних зборів Ніжина 1778 р.²⁹

Таляри збереглися в обігу Лівобережної України до кінця XVIII ст. Про те, що їх немало було на ринку згаданого часу, свідчать не лише монетні скарби, а й заходи російського уряду, спрямовані на вилучення талярної монети у населення, наприклад, датований 1789 р. указ, згідно з яким мита збиралися в ефімках, «щитая по 1 р. 25 коп. каждой, а за неимением оных в натуре, полагая по 1 р. 50 коп. за каждой российской серебряною монетою»³⁰ (платити належить.— М. К.). Фракції ж таляра досить рідко фігурують у письмових джерелах з Лівобережжя. Як правило, вони згадуються в переліках монет за номіналами, що збиралися «для перечеканки», або в актах, специфіка яких вимагала точно називати номінали монет. Наприклад, в заповіті лохвицького протопопа Рогачевського сказано, що внукам він виділяє «полталярков три і черток 21»³¹— ясно, що при цьому він виходив із реальною вмісту своєї скрині. Мабуть, в усіх інших випадках фракції таляра в $\frac{1}{2}$ та $\frac{1}{4}$ перераховувалися на цілі талярні монети, бо це було зручно при грошових розрахунках.

Аналіз платіжних засобів грошового ринку Лівобережної України почато з іноземних монет. У свій час уже говорилося, що, незважаючи на перемогу в цілому російських монет над іноземними на Лівобережжі в середині 30-х років XVIII ст., частина номіналів останніх продовжувала зберігатися в українському обігові майже до кінця сторіччя³². В першу чергу це стосується талярної монети. І все ж таки головним змістом грошового обігу більшої частини XVIII ст. на Лівобережній Україні було панування в ньому російської, спочатку срібної, а потім і мідної монети.

В перших трьох десятиріччях XVIII ст. українське населення віддавало перевагу срібній копійці (добре знайомій йому з давніх часів) перед іншими номіналами російських монет. Типовим є запис у книзі Сорочинської сотенної канцелярії 1719 р. із згадкою «добрый руськой копейчной монети золотих сімдесять»³³. Люди накопичували в основному не рубльовики й полтинники, а копійки і навіть їхні дрібніші фракції, денги й полушки. Наприклад, у скрині глухівського калачницького цеху в 1732 р. було «двадцать рублей срібних денег і сім коп полушок»³⁴.

Та поступово населення Лівобережної України почало звикати й до великої срібної монети російського виробництва, насамперед, до

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, од. зб. 2779, арк. 3.

²⁸ И. Г. Спасский. Русская монетная система, Л., 1970, стор. 172.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, од. зб. 28, арк. 1 зв.; од. зб. 96, арк. 11.

³⁰ Там же, од. зб. 197, арк. 7.

³¹ В. Л. Модзалевский. Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорнуской, Куренской и Варвинской сотен..., К., 1906, стор. 94.

³² М. Ф. Котляр. Грошовий обіг на Лівобережній Україні..., стор. 69.

³³ ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, од. зб. 439, арк. 28 зв.

³⁴ Український археографічний збірник, т. I, К., 1926, стор. 168.

рубльовиків, тим більше, що за вагою вони, відповідно з задумом фінансистів Петра I, спочатку не відрізнялися від західноєвропейських талерів. У щоденнику Марковича, цьому своєрідному барометрові грошового ринку, рубльовики регулярно виступають з середини 20-х років. Наприклад, 1725 р. він занотував: «Грошей далем 50 зол[отих] да два рубльовика сцельних»³⁵. З початком 30-х років при торговельних угодах часто обумовлюється обов'язковість сплати суми в рубльовиках. Так, у книзі Глухівської сотенної канцелярії 1732 р. зафіксовано продаж ґрунту за 15 рублів «доброю монетою — целковими рублями»³⁶.

Вливання до українського обігу величезної маси російської мідної монети, головним чином п'ятаків, унесло корективи в нумізматичні формули джерел. Призвичаєне до срібної, хай навіть і низькопробної монети, населення Лівобережжя неохоче приймало монетну мідь. При транзакціях нерідко вимагалася сплата суми в срібній, а не в мідній монеті. Типовим у цьому плані є запис 1764 р. у книзі Остерської сотенної канцелярії із фіксацією угоди на «дев'ять рублей російської монети ходячої сребраной»³⁷. Та поступово російська мідна монета пробила собі шлях на український грошовий ринок.

Джерела XVIII ст. взагалі рідко зазначають національну приналежність монет, адже на ринку вони розрізнялися не за цією ознакою, а за вмістом благородного металу. Виняток робився для нових монет — російських, далеких за зовнішнім виглядом і монетною стопою від звичних для українського населення монет Речі Посполитої та країн Західної Європи.

Про те, що іноземну монету продовжували вважати за місцеву ще в другій половині 20-х років XVIII ст., свідчать дані з книги запису актів Остерської сотенної канцелярії 1727 р., де зареєстровано продаж двору «талярей за вусімдесят доброй монети малоросійської»³⁸. Зустрічались у джерелах ще кілька згадок про «малоросійські» монети, які при перевірці виявлялися звичайними монетами Речі Посполитої та інших європейських країн.

Охарактеризувавши срібні й мідні платіжні засоби ринку Лівобережної України XVIII ст., залишається зупинитися на золотих монетах. Все сказане вище про талари, як про авторитетні монети українського ринку, повністю стосується дукатів, або, як називають їх джерела XVIII ст., — червоних золотих. Однак, на відміну від талерів, дукати так і не увійшли в повсякденний, дрібний обіг, залишившись монетою для нагромадження і великих транзакцій. Характерним є запис документа, складеного в Батуринському полку 1730 р., за яким млина віддали в рахунок боргу в 500 червоних золотих³⁹.

Специфічною ознакою обігу червоних золотих для XVIII ст. була поява великої кількості монет, що за вагою в 2, 3, 5 і більше разів перевищували стандартну (близько 3,5 г.). Це ще раз свідчить, що дукати дедалі більше ставали монетою для багатих. Такі нестандартні червоні золоті називали «дукатами». Наприклад, 1716 р. в купця на чернігівському ярмарку «между некоторыми червоними несколько было червоних одинаких (одинарних. — М. К.) венецких з диречками, а один был дукат в шесть червоних»⁴⁰. 1725 р. Я. Маркович наречений з багатой старшинської сім'ї «дал дуката золотого у несколько червоних»⁴¹.

³⁵ Маркович, I, стор. 221.

³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, од. зб. 1125, арк. 86.

³⁷ Там же, од. зб. 96, арк. 37.

³⁸ Там же, од. зб. 95, арк. 5 зв.

³⁹ Там же, ф. 51, оп. 3, од. зб. 35, арк. 12.

⁴⁰ ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, од. зб. 249 (300), арк. 22.

⁴¹ Маркович, I, стор. 236.

Під 1733 р. в його щоденнику відзначено «дукат в 22 червоних»⁴² (певно, якась медаль), а під 1744 р.— дукат у 10 червоних⁴³ (так званий португал).

Як правило, в актових і нарративних джерелах червоні золоті не розрізняються за національною ознакою, адже всі ці монети карбування європейських країн мали приблизно однакову вагу й пробу золота. Лише в скарбниках багатих феодалів дукати були розсортовані, що можна бачити, наприклад, із запису щоденника Марковича 1730 р.: «Позичилем Василю Думитрашку 5 червоних — 3 галанських, а 2 цісарських»⁴⁴ (тобто, Германської імперії.— М. К.).

Щодо курсу червоного золотого, то як і в XVII ст., він продовжував перевищувати курс таляра приблизно вдвічі. Наведемо кілька свідчень джерел з цього приводу. 1727 р. на ярмарку в Ніжині у купця було вкрадено «20 червоних, каждой по 2 рублі»⁴⁵. З судової справи, складеної у Глухові 1732 р., видно, що курс червоного продовжував триматися на рівні 2 рублів⁴⁶. Подібна вартість дуката зафіксована й джерелом з Київщини 1732 р., згідно якого 300 битих талярів коштували 150 «червоних золотих віндерських»⁴⁷ (угорських. — М. К.). Саме в цей час на Лівобережжі таляр рівнявся рублеві.

Проте траплялися різкі коливання в курсі червоного золотого, породжені стихією феодалного грошового ринку. Наприклад, у документі з фонду Генеральної військової канцелярії 1738 чи 1739 рр. читаємо: «Три червонці польськіє великіє за дев'ять рубльов промінял..., двадцять шість червонцев же по полтора рубля»⁴⁸. Однак такі коливання не змінювали загальної тенденції підвищення курсу червоного протягом більшої частини XVIII ст., що залежало і від невпинного погіршення якості іноземної срібної монети, яка, хоч і в невеликих кількостях, потрапляла на Лівобережну Україну, і від зменшення кількості срібла в російській монеті. Коли після 60-х років стабілізувалася вага російського срібного карбування, це сприяло встановленню постійного курсу червоного золотого.

Із запису щоденника Марковича 1733 р.: «Єненку за сукно доводилось от мене денег 7 [рублей], а я его сину видал червоних два, а остальсь вынотат 2 [рубля] 60 коп[ієк]»⁴⁹ випливає, що тоді червоний ішов по 2 рублі 20 копійок. На 1747 р. його курс трохи підвищився — до 2 рублів 25 копійок⁵⁰. Зростання вартості дуката тривало, й на 1761 р. досягло рівня 2 рублів 40 копійок⁵¹, після чого до кінця сторіччя залишилось на цьому рівні (верхня межа коливань курсу не перевищувала 2 рублів 50 копійок), що неважко пояснити стабілізацією ваги російського рубля і, отже, курсу таляра на рівні 1 рубля 25 копійок.

У письмових пам'ятках Лівобережної України XVIII ст. монета розрізняється не лише за номіналами чи металом, а й за якістю. Часті записи, подібні до взятого нами з оформленої 1723 р. в Лопатні на Чернігівщині купчої на землю, яку продали за 3 золотих «доброї мо-

⁴² Маркович, 3, стор. 266.

⁴³ Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича, ч. 2 (далі — Маркович, 2), М., 1859, стор. 204.

⁴⁴ Маркович, 3, стор. 65.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, од. зб. 626, арк. 12 зв.

⁴⁶ ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, од. зб. 2942 (3183), арк. 1.

⁴⁷ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, од. зб. 590, арк. 13.

⁴⁸ Там же, оп. 2, од. зб. 2, арк. 43 зв., 44.

⁴⁹ Маркович, 3, стор. 288.

⁵⁰ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, од. зб. 1480, арк. 7.

⁵¹ Маркович, 2, стор. 373.

нети»⁵². Як правило, акти не уточнюють, що саме розуміли їхні складачі під «доброю монетою». Проте бувають винятки з цього своєрідного правила. У рахунках Чернігівського полку 1722 р. читаємо: «Гроші з доброї монети на мілкую переміненіє 365 золотих з книги расходов виписані», а з продовження цього запису видно, що доброю монетою були 73 битих таляри, за які дали по 5 золотих, тому й вийшло 365 золотих⁵³.

Крім талярів, доброю монетою в усіх випадках вважали російські срібні копійки, що завжди карбувалися з високопробного срібла. Часто трапляються в актах формули, аналогічні наведеній нижче цитаті з купчої, що складена на Чернігівщині 1740 р., де згадується продаж майна за «доброї копійчаної монети, за три рубля»⁵⁴.

Тривалі спостереження над великим колом письмових джерел з Лівобережної України XVIII ст. дають підстави твердити, що термін добра монета часто був синонімом поняття стара монета. Про це свідчать акти, в яких у ролі доброї монети виступають чехи, що відомо із складу скарбів. У нумізматичних комплексах першої чверті XVIII ст. зустрічаються, головним чином, півторагрошовики Сігізмунда III сторічної давності, отже, саме вони були в обігу тогочасного Лівобережжя. В остерській купчій 1738 р. названа сума в «чотириста талярей доброї монети чеховой»⁵⁵; у складеному на Чернігівщині початку XVIII ст. документі зафіксовано «5 коп доброї монети чехами»⁵⁶ і т. п.

Старі (тобто, Сігізмунда III) чехи настільки цінувались на ринку Лівобережжя початку XVIII ст., що часто їх ставили в актах нарівні з талярами. Наприклад, у 1706 р. ніжинський купець позичив колезі з Могильова 300 рублів. Боржник дав ніжинцю «заемное письмо, что заплатит ему те деньги ефимками или чехами в том же году в Нежине»⁵⁷.

На те, що термін добра монета не завжди мав конкретний зміст, вказує запис у книзі Остерської сотенної канцелярії 1727 р., яким скріплено продаж городу «коп за двадцать доброї монети литовської»⁵⁸. Відомо, що на українському ринку XVIII ст. не існувало жодної різниці між польською і литовською монетою Речі Посполитої (ця різниця ліквідована ще за Стефана Баторія, у 80-х роках XVI ст.): і та, й інша були однаково низької якості, за винятком нечисленних талярів і дукатів. Те ж саме бачимо в двох купчих з чернігівського села Сенюківки 1731 і 1742 рр., де названі копи «доброї монети»⁵⁹. Мабуть, в подібних випадках термін добра монета вживався за традицією, що надзвичайно живуча в монетному обігові й грошовій лічбі взагалі.

Рахунок грошей першої третини XVIII ст. досить складний: лічать і на литовський, і на польський лад; в якості лічильних одиниць використовуються копи, золоті й таляри. Це відповідає тогочасній перевазі іноземної монети над російською і, відповідно, іноземних систем лічби над російською.

Як і в XVII ст., литовська система лічби (на копи) переважає над польською (на золоті) в грошовому рахунку Лівобережжя першої третини XVIII ст. В тогочасних актах чимало записів, подібних наведе-

⁵² ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, I, № 62479.

⁵³ ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. I, од. зб. 8, арк. 2 зв., 4.

⁵⁴ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, I, № 62487.

⁵⁵ ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. I, од. зб. 95, арк. 36.

⁵⁶ ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, од. зб. 5833 (6162).

⁵⁷ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, од. зб. 50, арк. 1.

⁵⁸ Там же, ф. 64, оп. I, од. зб. 95, арк. 2 зв.

⁵⁹ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, I, № 62599, 62603.

деному нижче, що взятий із книги Носівської сотенної канцелярії 1710 р., за яким ґрунт продали за «лічби литовської готових грошей коп п'ятдесят»⁶⁰. Іноді формула виглядає інакше: «коп 30 лічби і монети литовської»⁶¹ (околиці Чернігова, 1710 р.). Можна думати, що в абсолютній більшості випадків литовську систему лічби згадували за традицією, не вкладаючи в цей термін конкретного змісту. На це може вказувати хоч би той факт, що часто в актовому матеріалі виступають золоті... литовської лічби! Так, у Прилуках 1707 р. придбали луку «за певною сумою лічби литовської монети доброю, за сто дев'яносто золотих»⁶². Або в 1728 р. у Лохвиці склали купчу «на певною сумою доброю монети литовської... осмьдесят золотих». Про це ж саме свідчить і рахунок на талари литовської лічби. Наприклад, у книзі Сорочинської сотенної канцелярії 1718 р. зафіксовано купівлю греблі «за певною сумою доброю монети лічби литовської, таларей п'ятдесят»⁶³.

На користь припущення, що в термін литовська лічба не вкладали у XVIII ст. реального змісту, свідчить і відсутність в актах протиставлення цієї системи грошового рахунку системі польській. Більше того, автору статті не вдалося знайти в тогочасних письмових пам'ятках навіть згадок про польську лічбу як систему — хоча рахунок на золоті не раз траплявся в джерелах.

Думається, що термін литовська, стосовно лічби грошей, був синонімом епітету добра. Його коріння тягнуться ще з XVI ст., коли литовська монета переважала за якістю польську, а система литовської грошової лічби використовувалася частіше від польської. Недарма російську монету на Лівобережжі спочатку лічили на литовський лад. Наприклад, під 1728 р. у книзі Лохвицької сотенної канцелярії зафіксовано продаж двору за «коп п'ятнадцять доброю руською монетою»⁶⁴. Навіть тоді, коли російську монету лічили на золоті, часто підкреслювали, що грошовий рахунок ведеться «по-литовському» — тобто, що він є доброякісним. Того ж 1728 р. на Чернігівщині купили ґрунт за 100 золотих «монети доброю копійчаною лічби литовської»⁶⁵.

Вплив традиції користування терміном литовська лічба на Лівобережній Україні був настільки сильним, що його застосовували в актових формулах вже після того, коли на ринку утвердилась російська монета, рахована на рублі. Наприклад, у складеній 1746 р. в чернігівському селі Сенюківці купчій названа сума у «восімнадцать золотих лічби литовської»⁶⁶.

Втім, не можна не відзначити, що в окремих, правда, нечисленних випадках зустрічаються й інші прояви старої традиції грошової лічби в джерелах з Лівобережної України. Хоча литовська й польська монета з кінця XVI ст. була рівна між собою за вартістю, трапляються документи першої третини XVIII ст., в яких зберігається старе, традиційне співвідношення між копою та золотим: 1 копа = 2,5 золотим.

Під 1722 р. в одному з документів Генеральної військової канцелярії читаємо: «До тех семи коп, за що в заставі була сіножать, еще тринадцать коп наддал, щоб всіх було золотих п'ятдесят»⁶⁷. У переліку

⁶⁰ ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, од. зб. 93, арк. 1.

⁶¹ Акты фамилии Полуботок с 1669—1734, Чернигов, 1889, стор. 28.

⁶² ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, од. зб. 5838 (6172). Аналогічні формули див.: ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, I, № 50624 (Стародуб, 1714); ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, од. зб. 96, арк. 6 (Остер, 1726), та ін.

⁶³ ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, од. зб. 244, арк. 105; од. зб. 439, арк. 19.

⁶⁴ Там же, арк. 111 зв.

⁶⁵ Акты фамилии Полуботок, стор. 60.

⁶⁶ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, I, № 62605.

⁶⁷ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, од. зб. 599, арк. 8 зв.

торговельних податків на території Гетьманщини 1727 р. сказано: «от кухви масла копа» і додано, що ця сума дорівнює 2 золотим і 10 копійкам⁶⁸. Тоді курс копи в російських грошах рівнявся 50 копійкам⁶⁹; отже, і в цьому документі копа = 2,5 золотим.

Нечисленні випадки побутування на ринку Лівобережної України першої третини XVIII ст. давнього співвідношення в грошовому рахунку між копою і золотим пояснюються, на думку автора, у такий спосіб. Грошовий ринок XVII і, ще більше, XVIII ст. з його переважно низькопробними монетами, якість яких до того ж неухильно погіршувалася (так, що монети нової емісії були, як правило, гіршими від монет старого випуску — однакових номіналів, звичайно) змушував при трансакціях робити складні перерахунки. Крім того, часто в рахунок одних монетних номіналів платили іншими: шестигрошовиками — замість талярів, шелягами — замість чехів і т. п. Так стихійно складався курс не лише між номіналами, а й між лічильними одиницями ринку, отож, між копою і золотим*.

На користь цього припущення свідчить, наприклад, та обставина, що в 1724—1730 рр. курс золотого незмінно тримався на рівні 20 копійок^{70–71}, як і в середині XVII ст. І це тоді, коли протягом сторіччя вміст срібла в грошовій монеті Речі Посполитої знизився у кілька разів! Тому насправді у XVIII ст. на золотий, щоб зрівняти його з 20 копійками, йшло вже не 30 грошів, а в кілька разів більше. Відпадає найбільш просте і природне пояснення цього явища: нібито в обігу знаходилися старі (до-Баторієві) польські і литовські грошовики. Перегляд складу монетних скарбів першої третини XVIII ст. переконує у протилежному.

У письмових джерелах з Лівобережної України нерідко трапляються випадки змішаної грошової лічби, коли частина суми виплачувалася в золотих, інша — в копах. Жодних закономірностей у цих випадках не пощастило виявити. Думається, що для людини XVIII ст. золотий був просто фракцією копи, бо це давало певні зручності при лічбі. Наводимо характерний запис із документа, складеного в канцелярії Прилуцького полку 1729 р.: «В сотнях Сребранської і Ічанської ...скотное берут от продажі вина куфи без ярмарки по золотому, а в ярмарок по копі»⁷². Ясно, що в обох випадках платили однаковою монетою — тією, що перебувала в тогочасному обігові.

Трапляються й інші випадки змішаного грошового рахунку: коли на копи й золоті лічили російську монету. Варто зупинитися ще на одному, порівняно новому способі лічби грошей, що склався в середині XVII ст. і характерний лише для Лівобережної України. Йтиметься про талари як рахункові одиниці.

Як і в другій половині XVII ст., талар у першій третині XVIII ст. часто використовувався в якості одиниці для лічби грошей. В обидва названих періоди він, поряд з дукатом, був не лише найавторитетні-

⁶⁸ Український археографічний збірник, т. I, стор. 67.

⁶⁹ ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, од. зб. 4992 (5261), арк. 17 (Стародубський полк, 1728 р.).

* Складна система перерахунків феодального ринку вводила в оману навіть досвідчених дослідників, недосить обізнаних, проте, з особливостями українського грошового обігу. Наприклад, Л. В. Черепнін припустився твердження, що «копа складалась із 60 литовських чи 75 польських грошів меншого розміру» (Л. В. Черепнін. Русская метрология, М., 1944, стор. 87). Ясно, що копа завжди рівнялася 60 грошам чи будь-яким іншим предметам (снопам, наприклад), думка ж вченого базується на реальному, але хибно тлумаченому факті метрологічної рівності до кінця XVI ст. 60 литовських грошів 75-ти польським.

^{70–71} Маркович, I, стор. 155; Маркович, 3, стор. 41.

⁷² ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, од. зб. 2688 (2918), арк. 1.

шою монетою, а й найбільш надійним еквівалентом вартості. Якщо дукат-золотий перетворився на Україні в лічильну одиницю XV ст., то таляр зміг стати нею лише в середині XVII ст., і то тільки для Лівобережжя.

Для актового матеріалу Лівобережної України першої третини XVIII ст. надзвичайно характерні записи типу вміщеного під 1705 р. у Прилуцькій ратушній книзі, яким скріплено продаж лісу «за певну суму лічби литовської монети доброї, за талярей 50 равно»⁷³.

Саме завдяки авторитетності таляра серед населення, на нього рахували у першій третині XVIII ст. російські копійки, коли вони ще поступалися перед іноземними монетами в грошовому обігові Лівобережжя. Типовий для даного способу лічби приклад. Під час ярмарку в Ромнах 1721 р. шинкарка обікрала приїжджого: «Вихопила з-за пазухи (в нього.— М. К.) 14 талярей копієк сребраних». Її було спіймано, і на допиті у неї «грошей явилось только 13 талярей без шостака»⁷⁴.

Навіть на початку 30-х років XVIII ст. на ринку Лівобережжя відлічували великі суми російської копійчаної монети в талярах. Так, у лохвицькому акті 1731 р. названа «тисяча талярей копійками»⁷⁵. Саме в російських монетах виплачувалися суми у випадках, коли при талярах стоїть означення «руської лічби», що бачимо, зокрема, в купчій з Любеча 1714 р., якою скріпили продаж ниви «талюрей за п'ятнадцять лічби руської, монети доброї»⁷⁶.

Разом з поступовим зникненням іноземної монети з обігу Лівобережної України і заміною її на російську лічба на рубль утверджується в українському грошовому рахунку. Спочатку, в 40-х — 50-х роках, коли на ринку ще залишалось чимало іноземної монети, в актах робилися відповідні уточнення — типу, вміщеного у купчій з Чернігівщини 1741 р., де названо «суму певну руської лічби копійчаною, рублей п'ять»⁷⁷. Далі в письмових джерелах називаються рублі, алтини й копійки без будь-яких уточнень, бо крім талярів та мізерної кількості тимфів і шостаків, в українському обігові другої половини XVIII ст. не було іншої монети, окрім російської.

Отже, побудоване на компаративному вивченні нумізматичних і письмових джерел дослідження грошового обігу й лічби монет на Лівобережній Україні XVIII ст. приводить до висновку, що, хоча російська монета й перемогла іноземну в середині 30-х років, потрібно було ще чимало часу, щоб остаточно позбавитися останньої в українському обігу. Крім традиції та дивовижної здатності старої монети затримуватися на ринку навіть після того, коли для її обігу вже зникли економічні передумови, в затягненості побутування іноземної, насамперед, випуску Речі Посполитої, монети на Лівобережжі зіграли роль і зовнішні причини, насамперед, інтенсивний торговельний обмін між Правобережною та Лівобережною Україною, що пеминує заносив іноземну монету на територію останньої. Для остаточного викорінення решток старої монети і старих систем лічби з українського грошового ринку потрібне було приєднання Правобережної України до Росії, що й сталося в кінці XVIII ст.

⁷³ ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, од. зб. 5835 (6164). Аналогічні формули див.: ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, I, № 50559 (Стародуб, 1703), № 62540 (Любеч, 1717 р.), та ін.

⁷⁴ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, од. зб. 798, арк. 11.

⁷⁵ В. Л. Модзалевский. Назв. праця, стор. 112.

⁷⁶ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, I, № 62542. Так само слід розуміти формули «золотне руської лічби», що теж трапляються в актах (ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, I, № 62554 — Чернігівщина, 1728 р.).

⁷⁷ Там же, I, № 62601.

Повідомлення

ЛЕНІНСЬКІ ПРИНЦИПИ КОЛЕКТИВНОСТІ КЕРІВНИЦТВА В ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ (1961—1966 рр.)

М. М. ТЮРЕНКОВ

Період розгорнутого будівництва комунізму характеризується далшим зростанням ролі й значення Комуністичної партії як керівної та спрямовуючої сили радянського суспільства. Однією з важливих умов, що гарантує її успішну діяльність, є ленінський принцип колективності керівництва. В. І. Ленін послідовно і неухильно вимагав, щоб робота партійних органів здійснювалася тільки на основі колективного вироблених рішень, директив, настанов. «Треба підкреслити з самого початку,— вказував Володимир Ілліч,— щоб усунути ті чи інші непорозуміння, що тільки колегіальні рішення ЦК, ухвалені в Оргбюро або в Політбюро, або пленумі ЦК, виключно тільки такі питання проводилися в життя секретарем ЦК партії. Інакше робота ЦК не може йти правильно»¹. Питання про методи партійної роботи й здійснення колективності керівництва чітко розроблені в багатьох працях В. І. Леніна, а також у рішеннях партії, ухвалених під керівництвом і за особистою його участю. Так, у резолюції Х з'їзду партії «В питаннях партійного будівництва» зазначено: «Методом роботи є, насамперед, методи широких обговорень усіх найважливіших питань, дискусії по них, з повною свободою внутріпартійної критики, методи колективного вироблення загальнопартійних рішень, поки по цих питаннях не прийнято загальнообов'язкових партійних рішень»².

Розроблений В. І. Леніним принцип колективного керівництва знайшов своє практичне втілення в багатогранній діяльності КПРС на всіх етапах її розвитку. В умовах комуністичного будівництва колективність керівництва набуває дедалі більшого значення. На це, зокрема, вказується в Програмі та Статуті КПРС, рішеннях з'їздів партії, постанові жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС. Автор досліджує лише окремі сторони колективності керівництва в діяльності парторганізацій Львівської, Івано-Франківської, Ровенської та Тернопільської областей.

Велику теоретичну й практичну спадщину з питання колективності партійного та державного керівництва залишив нашій партії В. І. Ленін. КПРС свято виконує заповіді вождя, дбайливо зберігає й творчо їх розвиває. «Закон життя партії,— вказується в Програмі КПРС,— неухильне додержання ленінських норм партійного життя і принципи колективності керівництва, підвищення відповідальності партійних органів та їх працівників перед партійними масами, забезпечення

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 402.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, К., 1954, стор. 487.

зростання активності й самодіяльності всіх комуністів, їх участі у виробленні і проведенні політики партії, розвиток критики і самокритики³.

Партія рішуче засудила явища, чужі ленінським нормам партійного життя й принципам партійного керівництва. Це позитивно відбилося на всій діяльності партії, зокрема на підвищенні активності комуністів, зміцненні зв'язків партії з масами. В Звіті ЦК КПРС XXIV з'їздові зазначалося: «Досвід минулих років переконливо підтвердив, що подолання наслідків культу особи, а також суб'єктивістських помилок благотворно вплинуло на загальнополітичну і насамперед ідеологічну обстановку в країні. Ми були і залишаємось вірними корінним принципам марксизму-ленінізму...»⁴.

Яскравим виявом ленінського принципу колективності партійного керівництва стало всенародне обговорення проектів Програми і Статуту, що відбулося напередодні XXII з'їзду КПРС. В первинних організаціях, на районних і міських партійних конференціях, загальних зборах колективів підприємств, колгоспів, радгоспів та установ Львівщини з 197 407 присутніх виступило 8120 чол. До того ж, до редакцій газет «Львовская правда», «Вільна Україна» та в партійні органи області надійшло 1165 листів, у яких трудящі висловили свої пропозиції й зауваження до проекту Програми⁵.

У Ровенській області обговорення цих документів відбулося в усіх первинних партійних організаціях, на районних, міській і обласній партійних конференціях. З понад 23 тис. членів і кандидатів у члени КПРС, які взяли участь у їх роботі, з пропозиціями й зауваженнями виступило більше як 6 тис. Загалом на Україні з 8 млн. чол., присутніх на зборах трудящих підприємств, колгоспів, організацій, відкритих зборах первинних парторганізацій, районних, міських і обласних конференціях, свої пропозиції та зауваження зробили 548 292 чол. До того ж, у партійні організації республіки, редакції газет, журналів, на радіо та телебачення надійшло 33 430 листів від робітників, колгоспників, інтелігенції⁶.

В партійних організаціях України всебічно й активно обговорювався також проект Статуту КПРС. На початок вересня 1961 р. на зборах первинних партійних організацій та районних конференціях Ровенської області виступила майже третина всіх комуністів. Крім того, в партійні органи, редакції газет, журналів, на радіо й телебачення надійшло майже 20 тис. статей і листів⁷. Це справді колективне обговорення важливого документа партії. Пропозиції комуністів і всіх трудящих було ретельно вивчено ЦК КПРС і чимало з них враховано.

Широка участь комуністів, радянського народу в обговоренні проектів Програми і Статуту партії свідчила про підвищення активності мас, залучення їх до вироблення та виконання партійних рішень. В. І. Ленін учив, що «чим більший розмах, чим більша широта історичних дій, тим більше число людей, яке в цих діях бере участь, і, навпа-

³ XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. III, К., 1962, стор. 312.

⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 117.

⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2324, арк. 54.

⁶ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 400, оп. 14, од. зб. 1, арк. 12; XXII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду, К., 1962, стор. 10.

⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2400, арк. 12, 269; од. зб. 2324, арк. 100; од. зб. 2436, арк. 70; од. зб. 2466, арк. 108; Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 96, арк. 29; XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, ч. III, стор. 46.

ки, чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підвищити інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів»⁸. Ця закономірність суспільного розвитку має вирішальне значення і в наші дні.

У Програмі та Статуті партії, прийнятих XXII з'їздом КПРС, визначено шляхи посилення керівної ролі партії, підвищення колективності партійного керівництва, розвитку творчої активності комуністів. Ці важливі документи стали предметом широкого обговорення в усіх партійних організаціях республіки та на пленумі ЦК КП України. Під час їх обговорення майже скрізь були вироблені конкретні заходи, спрямовані на успішне втілення в життя вимог цих історичних документів.

Наприклад, на партійних конференціях м. Ровно, Здолбунівського, Сарненського та Костопільського районів Ровенської області, що відбулися наприкінці 1961 р., вказувалося на повільне будівництво важливих промислових об'єктів. Вивчивши попередню пропозицію парторганізацій області, а також стан справ з будівництвом, Ровенський обком КП України на засіданні чергового бюро затвердив заходи щодо усунення виявлених недоліків, виконання яких перевірялося у квітні 1962 р. Це сприяло здійсненню колективно вироблених рішень і значною мірою забезпечило своєчасне введення в дію Ровенського льонокомбінату, заводу високовольтної апаратури, 4-ої і 5-ої технологічних ліній Новоздолбунівського цементного заводу тощо⁹.

Колективне обговорення важливих проблем, боротьба за здійснення ухвалених рішень були характерними для діяльності партійних організацій республіки. Так, на початку вересня 1961 р. питання про заходи щодо скорочення простоїв вагонів на вантажному дворі та контейнерній площадці обговорювалось на партійних зборах парторганізацій ст. Івано-Франківськ і вантажно-розвантажувальної контори. У своїх виступах комуністи вказували, що в господарстві довгий час не звертали майже ніякої уваги на розробку технічних норм, слабо використовувалися механізми тощо. Партійна організація ухвалила спеціальне рішення і уважно стежила за його виконанням. Все це сприяло усуненню недоліків в роботі ст. Івано-Франківськ і вантажно-розвантажувальної контори, які значно поліпшили свою виробничу діяльність, зокрема успішно виконали планові завдання і соціалістичні зобов'язання¹⁰.

Однак було б неправильно стверджувати, що в практиці проведення пленумів, бюро, зборів партійних організацій не було недоліків. Інколи мала місце недооцінка колективної думки, знань та досвіду окремих спеціалістів, низька активність комуністів, відсутність ділової критики й самокритики.

Значну роль в усуненні цих та інших недоліків відіграв жовтневий (1964 р.) Пленум ЦК КПРС, який засудив прояви суб'єктивізму в керівництві партією й державою, що негативно відбивалося на організаторській, виховній і партійно-політичній роботі в масах. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їздові зазначалося: «Важливим етапом у житті партії і країни був жовтневий Пленум ЦК КПРС (1964 року), який виявив непохитну волю партії розвивати і неухильно додержувати ленінських норм партійного життя та принципів керівництва. [...] Жовт-

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 446.

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 623, арк. 206—207; Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 400, оп. 16, од. зб. 11, арк. 39.

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 623, арк. 217—218; Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 9, оп. 35, од. зб. 1, арк. 43.

невий Пленум позитивно вплинув на всі сторони життя і діяльності партії, соціалістичної держави, всього радянського суспільства»¹¹.

Постанови жовтневого (1964 р.) та наступних пленумів ЦК КПРС, розкрили нові можливості в галузі вдосконалення партійної роботи. Посилився вплив Комуністичної партії у сфері політичного, економічного й культурного життя радянського суспільства. Було створено сприятливі умови для поліпшення колективності партійного керівництва державними й громадськими організаціями, що позитивно вплинуло на підвищення їх ролі в господарському та культурному будівництві.

Важливою віхою на шляху будівництва комунізму став XXIII з'їзд КПРС, на якому всі важливі питання вирішувалися у дусі ленінських традицій і принципів колегіальності. Опубліковані напередодні Директиви по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр. обговорювалися на з'їздах компартій союзних республік, партійних конференціях, зборах парторганізацій і в пресі. На порядку денному зборів первинних організацій стояли також питання партійного будівництва, зокрема про зміни в Статуті КПРС. Все це сприяло підвищенню активності комуністів, зростанню авторитету партії, розширенню її зв'язків з масами. Наприклад, в Яворівському районі Львівської області на зборах первинних партійних організацій в обговоренні проекту Директив по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр. виступила майже третина всіх присутніх. Загалом на Україні в обговоренні проекту Директив взяли участь понад 9 млн. чол. (з них виступили 600 тис.)¹², які схвалили нові накреслення партії.

Діяльність нашої партії переконливо свідчить, що її політика акумулює колективний досвід і волю партійних мас, а кожний комуніст втілює в життя рішення, в яких відображена і його власна позиція. КПРС всемірно підвищує активність комуністів, створює необхідні умови для розвитку внутріпартійної демократії, послідовного дотримання ленінських норм партійного життя і принципів колективності керівництва. Партія завжди піклується про зміцнення свідомої партійної дисципліни. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їздові підкреслювалось, що розвиток внутріпартійної демократії передбачає всемірне зміцнення партійної дисципліни, підвищення відповідальності комуністів за стан справ у своїй організації і в партії в цілому¹³.

Керуючись настановами партії, парторганізації ставилися принципово й вимогливо до діяльності кожного комуніста. Це, зокрема, знаходило відображення в широкому обговоренні різних актуальних проблем партійного життя. В Тернопільській області на звітно-виборних зборах, що відбулися наприкінці 1964 р. в колгоспних парторганізаціях, з 9480 присутніх виступили 5311 членів і кандидатів в члени КПРС, а в первинних організаціях Ровенської області (наприкінці 1965 р.) в обговоренні звітів взяло участь 46% усіх присутніх (95,3%)¹⁴. На XXIII з'їзді Комуністичної партії України зазначалося,

¹¹ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. 1, К., 1966, стор. 81.

¹² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 12, оп. 20, од. зб. 11, арк. 23; XXIII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду, К., 1967, стор. 49.

¹³ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, ч. 1, стор. 85.

¹⁴ Поточний архів Тернопільського обкому КП України. Довідка про результати виборів в парторганізаціях і склад секретарів парторганізацій, обраних на звітно-виборних зборах Тернопільської області, на 1 грудня 1964 р., арк. 1—3; Поточний архів Ровенського обкому КП України. Протокол XIII Ровенської обласної партійної конференції. 10 лютого 1966, арк. 107.

що збори і конференції пройшли організовано, по-діловому, в обстановці принципової критики й самокритики¹⁵. У виступах здебільшого серйозно аналізувалися досягнення й недоліки в роботі, вносилися пропозиції щодо поліпшення стилю, форм і методів керівництва первинними парторганізаціями, зокрема підвищенню ідейно-теоретичної підготовки і фахового рівня керівних кадрів та їх оволодіння мистецтвом господарського й культурного будівництва. ЦК партії в Звітній доповіді XXIII з'їздові КПРС зазначав: «Звітно-виборна кампанія в партії була яскравою демонстрацією тісної згуртованості комуністів навколо Центрального Комітету КПРС, ясного розуміння ними своїх високих завдань і обов'язків»¹⁶.

Між конференціями й зборами велика роль у здійсненні колективності керівництва належить виборним партійним органам — бюро та партійним комітетам, які вирішували всі питання господарського й культурного життя району, міста, області та колективу. Вони не тільки ухвалювали рішення, а й самі організовували їх виконання.

В досліджуваній період діяльність партійних організацій регулярно розглядалася на засіданнях бюро та пленумах партійних комітетів. Наприклад, 1962 р. у Ровенському обкомі КП України протягом місяця в середньому відбувалося два-три засідання бюро (за рік їх було проведено 28), один раз на квартал — пленум обкому партії. Між XII і XIII обласними конференціями (листопад 1963 — лютий 1966 р.) загалом було проведено 13 пленумів обкому КП України. На засіданнях бюро, пленумах розглядалися різні питання організаційно-партійної, ідеологічної, масово-політичної роботи, керівництва народним господарством, розвитку культури, поліпшення побуту трудящих та ін.¹⁷

Кожному пленумові чи засіданню бюро передувала ретельна підготовка, зокрема вивчення й узагальнення колективної думки партійних працівників, спеціалістів народного господарства, новаторів виробництва. Так, Золочевський райком КП України (Львівська область), обговорюючи у жовтні 1965 р. хід виконання рішень березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС в колгоспах «Вільна Україна» та «Іскра», направив у ці господарства членів райкому, спеціалістів сільського господарства, економістів, новаторів виробництва. Вони не лише виявляли недоліки в роботі, а й допомагали їх усунути¹⁸. Це дало змогу обговорити питання на пленумі райкому партії по-діловому.

У вересні 1965 р. під час підготовки до пленуму, на якому обговорювалося питання «Про заходи щодо підвищення рівня організаторської та політичної роботи в первинних партійних організаціях району», Нестерівський райком партії Львівської області, перевіряючи роботу первинних партійних організацій, допомагав їм знайти кращі форми й методи керівництва господарською й культурно-освітньою роботою. Це дало змогу глибоко викрити причини слабкої організаторської роботи на деяких ділянках виробництва: низький рівень партійно-політичного керівництва, невдалий добір секретарів парторганізацій, їх незадовільну роботу з кадрами, недостатню допомогу з боку райкому партії в постановці організаційно-партійної роботи тощо. Шлях до усунення вказаних недоліків пленум райкому вбачав у навчанні секретарів первинних організацій в партійних школах, організації для

¹⁵ XXIII з'їзд Комуністичної партії України, стор. 44.

¹⁶ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, ч. I, стор. 81.

¹⁷ ПА ІПІ ЦК КП України, ф. I, оп. 230, од. зб. 228, арк. I—80; Поточний архів Ровенського обкому КП України. Протокол XIII Ровенської партійної конференції. 11 лютого 1966, арк. 39.

¹⁸ «Вільна Україна», 8 жовтня 1965 р.

них семінарів, консультацій, теоретичних конференцій, на яких мав узагальнюватися й поширюватися передовий досвід партійної роботи. Не останню роль відігравала й практична допомога первинним парт-організаціям з боку працівників райкому¹⁹. Підвищення рівня внутрі-партійної роботи, роль комуністів на виробництві та питання колективності керівництва неодноразово розглядалися на засіданнях бюро і пленумах райкомів КП України не лише Львівської, а й інших областей.

Залучення до підготовки й проведення пленумів партійних комітетів широкого активу комуністів, які працювали в різних галузях народного господарства, давало змогу більш всебічно та кваліфіковано обговорити певне питання, глибше викрити причини недоліків, а також узагальнити й поширити позитивний досвід. Така форма роботи застосовувалася й раніше, але в досліджуваний період вона набула нового змісту.

Бажливе значення для розвитку колективності мали звіти керівних партійних працівників перед комуністами. В період між XXII та XXIII з'їздами КПРС багато партійних комітетів України звітували про свою роботу не лише на партійних конференціях, а й безпосередньо в первинних парторганізаціях. Така практика мала місце в роботі Львівського міськкому КП України і райкомів партії міста. Наприклад, Шевченківський райком КП України м. Львова в 1965 р. звітував перед комуністами машинобудівного заводу, кондитерської фабрики «Світоч», заводу «Львівсільмаш» тощо. Крім того, секретарі райкомів, члени бюро та партійних комітетів, завідувачі відділами міськкому та райкомів КП України виступали на кушових партійних зборах парторганізацій заводів алмазних інструментів, освітлювальної арматури, ремонтно-механічного та ремонтних майстерень. У звітах основна увага приділялася втіленню в життя вимог Програми й Статуту партії, рішень з'їздів, пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, виконанню соціалістичних зобов'язань, критичних зауважень і пропозицій комуністів²⁰. Це сприяло підвищенню активності комуністів, розвитку внутрі-партійної демократії та колективності партійного керівництва.

Інтереси будівництва комунізму вимагають від партійних організацій постійно вдосконалювати стиль і методи своєї діяльності, підвищувати роль партійних органів у політичному, економічному й культурному житті суспільства. В період між XXII та XXIII з'їздами КПРС міцно ввійшли в практику узагальнення критичних зауважень і пропозицій, висловлених комуністами на партійних конференціях, пленумах партійних комітетів, зборах активу та первинних парторганізацій, і на цій основі вироблення конкретних заходів щодо ліквідації недоліків. Наприклад, IV пленум Тернопільського обкому КП України (12 липня 1962 р.), обговоривши питання «Про виконання критичних зауважень і пропозицій, висловлених комуністами під час обговорення нової Програми та Статуту КПРС», ухвалив постанову, в якій зазначалося, що обком, міськком і райкоми партії розробили і здійснюють заходи щодо усунення недоліків у роботі партійних, радянських та господарських організацій. Водночас зверталася увага, що деякі партійні комітети та обласні організації інколи виявляють недостатню оперативність у виконанні намічених заходів²¹.

¹⁹ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 10, оп. 20, од. зб. 3, арк. 97.

²⁰ Там же, ф. 1449, оп. 1, од. зб. 27, арк. 115; од. зб. 34, арк. 47; ф. 96, оп. 1, од. зб. 69, арк. 22; ф. 226, оп. 1, од. зб. 64, арк. 26.

²¹ Партархів Тернопільського обкому КП України, ф. 1, оп. 42, од. зб. 11, арк. 7.

Обговорення подібних же питань відбулося в Ровенській, Львівській, Івано-Франківській областях. У Львівській області, наприклад, не лише обласний, міські та районні комітети партії, а й первинні партійні організації розробляли заходи щодо виконання критичних зауважень та пропозицій комуністів й стежили за їх здійсненням. Так, 2 квітня 1964 р. партійний комітет Львівського заводу автотранспорту розглянув питання «Про хід виконання критичних зауважень комуністів, а також рішень II партійної конференції заводу». Під час його обговорення виступили сім осіб, які поділились своїми думками з цього приводу. Партком, вказавши на окремі недоліки в роботі деяких парторганізацій і партійних груп, виробив ряд додаткових заходів, що сприяли успішному виконанню критичних зауважень і пропозицій²². Слід зазначити, що раніше така практика мала місце переважно в роботі обкомів, міськкомів і райкомів партії. Розробка заходів безпосередньо в первинних парторганізаціях та їх виконання свідчить про дальше розширення демократичних основ партійного життя, колективності керівництва, зростання політичної активності комуністів.

Однак не правильно зводити принцип демократії, колективності лише до активної участі комуністів в обговоренні та прийнятті рішень, регулярного проведення різних зборів і засідань. Колективність керівництва передбачає насамперед активну боротьбу кожного комуніста за виконання колективно прийнятих рішень. Але інколи траплялися випадки, коли принцип колективності керівництва порушувався. Деякі партійні керівники вирішували окремі важливі питання, що потребували думки багатьох комуністів, одноособово. Це призводило до помилок, завдавало шкоди спільній справі. Таке траплялося здебільшого там, де мало уваги приділялося ідейно-теоретичному вихованню кадрів, вивченню ними великої ленінської спадщини. Очевидно, питання про колективність керівництва доцільно ставити на обговорення зборів партійного активу з залученням радянських і господарських працівників, вивчати на семінарах, теоретичних конференціях тощо. Внаслідок цього досвід колективності керівництва, накопичений багатьма комуністами, стане надбанням усіх.

В. І. Ленін указував на необхідність «...добиватися того, щоб на ділі забезпечувалась *особиста* відповідальність *кожного* за певну, строго і точно означену роботу або частину роботи»²³. Керуючись цими вказівками, партійні організації вимагали від комуністів чіткого виконання своїх обов'язків. Так, у червні 1964 р. на зборах комуністів Бориславської контори розвідувального буріння Львівської області під час обговорення питання про виконання вимог Статуту КПРС зазначалося, що члени партії добросовісно виконували партійні доручення, а також були зразком на виробництві. Це сприяло тому, що чимало комуністів стали передовиками виробництва, виконували й перевиконували норми виробітку та соціалістичні зобов'язання. В квітні 1965 р. на партзборах заводу «Львівсільмаш» обговорювалося питання про підвищення відповідальності комуністів за доручену справу. Принципова постановка питання про підвищення ролі комуністів на виробництві забезпечила зростання дисципліни, активності і організованості членів та кандидатів партії, які йшли в авангарді змагання за комуністичне ставлення до праці, а, отже, і вплив та авторитет партійної організації. Рік у рік зростала кількість ударників комуністичної праці. Якщо в

²² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 1695, оп. 1, од. зб. 90, арк. 85—86.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 120.

1964 р. їх було 734, то в 1965 р. уже стало майже вдвое більше — 1156 чол. Загалом колектив заводу виконував і перевиконував планові завдання та соціалістичні зобов'язання²⁴.

Сумлінно виконували партійні доручення та були передовиками виробництва свинарка Р. Парацевська з колгоспу ім. Мануїльського Кременецького району на Тернопільщині, буровий майстер П. М. Зіненко з Долинської контори електробуріння, оператор «Надвірняннаф-та» В. С. Перев'язко, бригадир комплексної бригади Калуського калійного комбінату Д. В. Штаковецький та багато інших²⁵. Партійні організації України, спираючись на колективний досвід комуністів, їх творчу ініціативу та активність, на широкі верстви робітників, колгоспників, інтелігенції домоглися значних успіхів у здійсненні завдань комуністичного будівництва. Підтвердженням цього є те, що протягом семирічки за виробничі досягнення 130 тис. працівників промисловості, сільського господарства, науки і культури УРСР нагороджені орденами і медалями СРСР, а 676 — удостоєні високого звання Героя Соціалістичної Праці²⁶.

Протягом останніх років стиль і методи партійної роботи в нашій республіці характеризувалися зібраністю, творчим підходом до вирішення складних питань життя, всебічним і глибоким аналізом економічних явищ та процесів з урахуванням колективного досвіду й розуму мас. Це дає змогу успішно виконувати накреслення Програми КПРС та рішення з'їздів нашої партії. Важливою умовою успішного вирішення завдань побудови комунізму є послідовне додержання і творчий розвиток ленінських ідейних і організаційних принципів, зокрема колективності керівництва. Досвід роботи багатьох партійних організацій свідчить, що здійснення по-справжньому колективного керівництва гарантує правильне вирішення завдань, попереджує помилки, сприяє своєчасно усунути недоліки. Нормальна діяльність партійних організацій і партії загалом можлива лише за умови суворого дотримання не порушеного ленінського положення — колективності керівництва.

²⁴ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 266, оп. 1, од. зб. 64, арк. 9—15; ф. 5235, оп. 1, од. зб. 35, арк. 35.

²⁵ «Вільне життя», 16 липня 1965 р.; Поточний архів Івано-Франківського обкому КП України. Протокол XIII Івано-Франківської обласної партійної конференції. 8 лютого 1966, арк. 11.

²⁶ «Комуніст України», 1967, № 8, стор. 61.

ІДЕОЛОГІЧНА Й ОРГАНІЗАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ (1929—1933 рр.)

Н. А. БАЄВА

Комуністична партія Західної України на протязі всього свого існування проводила велику ідеологічну й організаторську роботу серед мас. В історико-партійній літературі ці питання розглядалися побіжно¹.

¹ Б. К. Дудикевич. Львівська партійна організація КПЗУ в період економічної кризи 1929—1933 рр.— Заграва волі. З історії Комуністичної партії Західної України, Львів, 1970; його ж. Из жизни и деятельности Компартии Западной

У даному повідомленні зроблено спробу розкрити деякі малодосліджені проблеми цієї теми в період світової економічної кризи (1929—1933 рр.).

Економічна криза капіталізму лягла важким тягарем на плечі робітничого класу і розореного селянства, загострила всі його суперечності. Капіталісти і поміщики шукали виходу з кризи в посиленні експлуатації трудящих мас, у придушенні революційного руху. Комуністи Західної України в такий вирішальний момент були на чолі трудящих, керували їх боротьбою проти капіталу.

Велике значення для діяльності КПЗУ мала Програма Комуністичного Інтернаціоналу, прийнята 1928 р. VI конгресом Комінтерну. Вона розкривала перед комуністичними партіями перспективу боротьби, ставила завдання завоювання більшості робітничого класу, посилення роботи серед селянства, в колоніях, напівколоніях та залежних країнах². У підготовці проекту цього програмного документу брали участь представники багатьох комуністичних партій, в тому числі і КПЗУ. Так, на III з'їзді КПЗУ (червень — липень 1928 р.) з доповіддю про проект програми виступив В. Шмераль³. З'їзд визначав головні завдання партійних організацій по мобілізації народних мас на боротьбу проти розв'язання міжнародним імперіалізмом війни проти СРСР, тактичну лінію в робітничому, селянському і національно-визвольному русі. Форум комуністів заявив, що партія і надалі боротиметься за єдність революційного руху в усій Польщі, за інтернаціональну єдність польських, українських і єврейських трудящих у їх боротьбі проти спільного ворога — польського фашизму та його вірних слуг — буржуазних націоналістів.

Дальший розвиток ці документи знайшли в тезах II Пленуму ЦК КПЗУ (січень 1929 р.), який дав вказівку партійним організаціям провадити аграрні страйки, кампанії проти податкового гніту, вивчати досвід попередніх боїв у західноукраїнському селі, наголосив на посиленні боротьби проти польського великодержавного шовінізму, українського буржуазного націоналізму і сіонізму. Пленум звернув увагу партійних організацій на необхідність вивчення досвіду братніх комуністичних партій. «Ближче до КПП і КП(б)У та більше пов'язання всієї партійної праці з життям окремих секцій Комінтерну...»⁴, — записано у рішенні.

Комінтерн, ВКП(б), КП(б)У та КПП подавали комуністам західноукраїнських земель значну допомогу. Так, Політсекретаріат Виконкому Комінтерну 25 січня 1929 р. ухвалив резолюцію про становище на Західній Україні, накреслив завдання на найближчий період, звернув особливу увагу на керівництво не тільки робітничим, але й націо-

України. — «Партийная жизнь», 1958, № 12; Є. М. Галушко. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр., Львів, 1965; А. Д. Ярошенко. Комуністична партія Західної України — організатор і керівник революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель, К., 1969; П. Яцков. Во главе масс за воссоединение западноукраинских земель с Советской Украиной. — «Коммунист Украины», 1964, № 10; В. А. Савинец. КПЗУ — организатор и руководитель национально-освободительной борьбы трудящихся за воссоединение с Советской Украиной (1929—1938 гг.). Автореферат кандидатской диссертации, Львов, 1969.

² Програма и Устав Коммунистического Интернационала, Партиздат ЦК ВКП(б), 1938; Коммунистический Интернационал. Краткий исторический очерк, М., 1969, стор. 290—296.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, спр. 504, арк. 9.

⁴ Політична ситуація на Західній Україні та завдання КПЗУ. Тези, ухвалені II пленумом КПЗУ у січні 1929 р., Львів, 1929, стор. 64.

нально-визвольним рухом. В галузі ідеологічної роботи ставилося завдання викриття українських буржуазних націоналістів. У резолюції Політсекретаріату від 15 лютого 1929 р. щодо організаційної роботи наголошувалося на посиленні її пролетарського ядра і завоюванні позицій у робітничих центрах, на створенні на фабриках і заводах партійних осередків, а також поліпшення роботи серед сільськогосподарських і лісних робітників⁵.

Уважно стежила за діяльністю західноукраїнських комуністів КП(б)У, подавала їм допомогу, поради, керівні діячі КП(б)У бували на пленумах ЦК КПЗУ. Так, у лютому 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У обговорювало питання про роботу Компартії Західної України, записало у постанові, що основним завданням її є організаційне зміцнення партії, розширення роботи в масах промислового пролетаріату та створення на підприємствах і залізничному транспорті міцних партійних осередків⁶. У квітні того ж року II конференція КП(б)У у відповіді на привітання КПЗУ відзначила, що комуністи «в умовах підпілля та фашистського терору героїчно борються за соціальне та національне визволення Західної України, за комунізм»⁷.

Товариську допомогу, поради подавала західноукраїнським комуністам і КПП. Політбюро і крайовий секретаріат ЦК КПЗУ доклали чимало зусиль, щоб втілити в життя поради братніх компартій. На чолі КПЗУ тоді стояли досвідчені революціонери-професіонали Г. В. Іваненко (Бараба), М. Т. Заячківський (Косар), С. Сохацький (Братківський, Конрад), М. І. Павлик (Олек) та ін.

Виконуючи рішення керівних партійних органів і братніх компартій, Комінтерну, КПЗУ розгорнула активну діяльність. Так, 1929 р. у ряді місцевостей пройшли першотравневі мітинги, демонстрації трудящих. У Львові, Бориславі, Перемишлі, Дрогобичі, Тернополі, Бродях, Косові та інших містах під час антифашистських мітингів відбулися сутички з поліцією. У Ровно демонстранти несли в колонах транспаранти українською, польською, єврейською мовами «Геть з замахом на 8-годинний робочий день!», «Хай живе робітнича солідарність!», «Хай живе соціалізм!», «Геть з фашизмом!».

У першотравневій демонстрації в Раві-Руській брали участь селяни навколишніх сіл Деби, Грушка, Бориси, Потоки, Гребенне, Князі, Нетреба. В Кременці день міжнародної солідарності трудящих відзначали на загальних зборах робітників і селян⁸.

Незважаючи на те, що Комуністична партія в умовах підпілля не виступала відкрито організатором першотравневих виступів трудящих, але вона діяла через «Сельроб — Єдність», ППС-лівицю та революційні профспілки. Проведення свята свідчило, що «КПЗУ веде за собою численні робітничо-селянські маси, що вона є єдиною силою здатною протиставити опір працюючих мас фашизмові...»⁹, — писав журнал «Наша правда».

Помилковою була вказівка Центрального Комітету КПЗУ про відмову виступати єдиним фронтом з соціал-угодовськими партіями. В результаті робітники, яких об'єднували КПЗУ, ППС-лівиця і «Сельроб — Єдність» відзначали день міжнародної солідарності трудящих окремо від своїх товаришів по класу, які входили до реформістських

⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, спр. 239, арк. 31.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 2, од. зб. 122, арк. 5.

⁷ Там же, ф. 1, оп. 13, од. зб. 301, арк. 215.

⁸ Тернопільський обласний державний архів, ф. 2, оп. 4, спр. 160, арк. 4—5; Волинський обласний державний архів, ф. 1, оп. 2, спр. 2118, арк. 86; Львівський обласний державний архів, ф. 11, оп. 29, спр. 4921, арк. 8.

⁹ «Наша правда», 1929, № 4—6, стор. 16.

партій. Це послаблювало натиск робітничого класу на санаційну диктатуру. У розколі робітничого класу перш за все були винні керівники соціал-демократії, праві реформістські вожді, які виступали проти єдності дій з комуністами, вели антирадянську пропаганду, осуджували діяльність Комінтерну.

КПЗУ провела успішно також аграрні страйки, в яких брало участь понад 30 тис. чол. з 130—150 громад 18 повітів Західної України¹⁰. Комуністам вдалося цим виступам надати політичного характеру про це свідчили гасла страйкуючих проти фашизму, війни, за союз робітників і селян, проти окупації за воз'єднання з Українською РСР¹¹. Це мало велике значення, бо як відзначав В. І. Ленін «політичний страйк будить і розворушує відсталих, узагальнює, і розширяє рух, підносить його на вищий ступінь»¹².

Саме завдяки керівництву комуністів страйкова боротьба набрала бойового характеру. Так, Львівський підміський окружком КПЗУ, повітові комітети, партосередки організовували страйкові комітети, самооборону страйкуючих проти поліції і штрейкбрехерів. Активну діяльність у цій роботі брали активісти КПЗУ — М. Олексюк, Ю. Дацко, М. Пуцько¹³. Енергійну участь у керівництві страйковою боротьбою на селі брав секретар ЦК КПЗУ Г. В. Іваненко. Незважаючи на розпорошеність боротьби, незадовільне закріплення політичних наслідків її, аграрні страйки були значним успіхом партії, наслідком її ідеологічної та організаційної роботи серед трудящих села.

Виконуючи рішення VI конгресу Комінтерну про відзначення 1 серпня кожного року Міжнародного дня боротьби проти імперіалістичної війни, західноукраїнські комуністи успішно провели і цю політичну кампанію. Відбулися демонстрації, мітинги й масовки у Львівському, Станіславському, Богородчанському, Сокальському, Коломийському та інших повітах¹⁴. У більшості населених пунктів з ініціативи комуністів діяли антивоєнні комітети, які стали органами єдиного фронту знизу. До складу їх входили представники, обрані на робітничих, профспілкових зборах, сільських масовках та ін. У багатьох повітах антивоєнна кампанія злилася з страйковою боротьбою сільськогосподарських робітників і селянської бідноти. Партії вдалося спрямувати виступи трудящих міста й села під лозунгами боротьби проти імперіалістичної війни, фашистської диктатури й окупації, на захист СРСР, продемонструвати міцність робітничо-селянського союзу під проводом пролетаріату.

Налякані широким розмахом антивоєнних виступів трудящих краю, власті вжили енергійних заходів, провівши масові арешти комуністів і членів ППС-лівіці.

У важких умовах фашистського терору КПЗУ провадила політичну роботу в армії. Ще наприкінці 1927 р. при ЦК КПЗУ був створений військовий відділ, а згодом вони діяли і при окружках. Партійні й комсомольські організації поширювали серед солдатів революційні відозви, листівки, комуністичну пресу, безпосередньо підтримували з ними зв'язки.

В ході боротьби міцніла і гартувалася інтернаціональна за своїм складом КПЗУ, яка восени 1929 р. налічувала 1500 комуністів проти

¹⁰ В. А. Савинец. Назв. праця, стор. 13.

¹¹ «Наша правда», 1929, № 4, стор. 23.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 368—369.

¹³ Б. К. Дудикевич. Назв. праця, стор. 135—136.

¹⁴ III пленум ЦК КПЗУ. Тези та постанови, Львів, 1929, стор. 15, 35; ПА ІІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 120, арк. 3; «Наша правда», 1930, № 1—4, стор. 23; «Сельроб», 18 серпня 1929 р.

629 у 1928 р. Активно діяли Львівський, Дрогобицько-Бориславський, Станіславський, Коломийський, Перемишльський, Стрийський, Холмський, Самбірський, Тернопільський та Волинський окружками і Львівський підміський окружком КПЗУ¹⁵.

III пленум ЦК КПЗУ (вересень — жовтень 1929 р.) поставив перед комуністами завдання дальшого поліпшення організаційно-політичної діяльності всіх партійних організацій, завоювання пролетаріату на бік революції, створення нових партосередків (особливо на великих підприємствах), поліпшення керівництва ними.

Одним з головних завдань ставилось зміцнення партійної дисципліни, поліпшення організаторської роботи, дотримання конспірації, вдосконалення видавничої справи. Пленум визначив чергові завдання партії у керівництві економічною боротьбою та профспілковим рухом, наголосив на поліпшенні роботи серед безробітних.

Борючись за інтернаціональну єдність українських і польських трудящих у боротьбі проти капіталу, пленум виступив проти створення профспілок за національною ознакою, бо це «впроваджує в робітничий рух сепаратизм та національну ворожнечу, послаблює боротьбу працюючих та таким чином полегшує фашизацію профруху»¹⁶.

Рішення III пленуму ЦК КПЗУ обговорювалися в партійних організаціях. Так, Львівський окружком КПЗУ відзначав, що ці рішення «становлять добру зброю в руках партії в її боротьбі за соціалістичну революцію»¹⁷. Такі резолюції ухвалили інші окружками КПЗУ.

Західноукраїнські комуністи вважали одним із основних завдань ідеологічної роботи пропаганду серед трудящих краю успіхів соціалістичного будівництва в Радянському Союзі. Вони розповсюджували літературу про СРСР, провадили бесіди, відряджали делегатів до Країни Рад. Так, у складі робітничо-селянської делегації Польщі, яка відвідала Радянський Союз 1929 р., були представники і від КПЗУ, зокрема львівський робітник Д. Вербовий, який, повернувшись на Західну Україну, розповідав своїм товаришам про успіхи соціалістичного будівництва наддніпрянських братів.

Комуністи давали відсіч реакційним силам, в тому числі і українським буржуазним націоналістам, які поширювали наклепи на Радянський Союз. Партія особливою значення надавала пропаганді марксистсько-ленінських ідей серед трудящих. Відзначення роковин Великого Жовтня комуністи пов'язували з підготовкою нових класових боїв, закликали трудящих краю наслідувати приклад російських братів, підкреслювали всесвітньо-історичне значення соціалістичної революції. XII річницю Жовтня (1929 р.) трудящі Львова, Станіслава, Дрогобича, Борислава, Перемишля, Сокаля відзначили демонстраціями, а у Ровно відбувся мітинг¹⁸. На Західній Україні широко відзначали 21 січня — день пам'яті В. І. Леніна, К. Лібкнехта і Р. Люксембург. На сторінках партійної преси цій даті присвячувалися спеціальні статті, в яких розповідалося про величезні заслуги Леніна перед між-

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 691, арк. 298; ф. 233, оп. 1, од. зб. 120, арк. 1—4.

¹⁶ ІІІ пленум ЦК КПЗУ, стор. 55.

¹⁷ «Наша правда», 1930, № 1—4, стор. 145.

¹⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 475, арк. 21; Збірник «Під прапором Жовтня» (Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні). Документи і матеріали, Львів, 1966, стор. 35—66; За владу Рад. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та боротьби за Радянську владу на західноукраїнських землях, Львів, 1957, стор. 285—286.

народним комуністичним і робітничим рухом, про міжнародне значення його вчення¹⁹.

Боротьба проти українського буржуазного націоналізму становила найважливішу ланку ідеологічної роботи КПЗУ. Комуністи викривали співробітництво націоналістів з окупантами, їх зрадницьку діяльність та вороже ставлення до революційного руху, боролися за ізоляцію трудящих від їх впливу. Так, на з'їзді «Просвіти» та на загальних зборах ревізійного союзу українських кооперативів у Львові 1929 р. були висунуті декларації робітничо-селянських делегацій про завдання «Просвіти» та кооперації. У цих документах ставилася вимога звільнитися від буржуазно-націоналістичних і клерикальних керівників, а також вивчення досвіду культурно-освітньої роботи і кооперації в Радянському Союзі пропонували направити спеціальну делегацію²⁰.

Досягнуті партією успіхи підбив IV пленум КПЗУ (червень, 1930 р.). Пленум орієнтував партію на виконання основного завдання — мобілізацію мас на революційну боротьбу, на проведення масових виступів. У резолюції з даного питання записано: «основним вихідним в усій організаційній роботі партії мусить стати організаційне підготування мас до чинного захисту батьківщини світового пролетаріату — СРСР, підготування і керівництво масами в усій їх боротьбі, в боротьбі за вулицю, підготування і керування політичним страйком, керівництво національно-визвольною боротьбою»²¹.

На пленумі від імені КП(б)У виступив М. О. Скрипник²². У резолюції на його виступ відзначено значення успіхів соціалістичного будівництва в УРСР для боротьби західноукраїнських трудящих, а також керівництво з боку КП(б)У, яке відіграло значну роль в ідейному гартуванні комуністів краю «і справжньої більшовизації рядів КПЗУ»²³.

Через кілька місяців після пленуму на Західній Україні розгорнувся масовий стихійний селянський рух. Партійні організації ще не встигли розгорнути своєї діяльності і не були готові очолити цей рух, хоча й активно підтримали його²⁴. У грудні того ж року ЦК КПЗУ провів розширену нараду партійного активу. У резолюції «Про положення на Західній Україні та завдання партії» з більшовицькою принциповістю були викриті помилки щодо селянського руху, накреслено заходи по їх усуненню²⁵.

Важливою віхою у революційному русі всієї Польщі, в тому числі Західної України, був V з'їзд КПП у серпні 1930 р. З'їзд розглянув політичне становище в країні, діяльність і завдання партії, організаційне та інші питання. Резолюції з'їзду, незважаючи на переоцінку розмаху революційного руху в країні, були пронизані вірою в нові класові бої проти капіталу. Це знайшло дальший розвиток і в спеціальній постанові ЦК КПЗУ, яка розробила заходи щодо дальшої мобілізації мас на боротьбу²⁶.

¹⁹ «Сяйво», 1930, № 5, стор. 7; «Наше слово», 27 січня 1929 р.

²⁰ З історії революційного руху у Львові. 1917—1939. Документи і матеріали, Львів, 1957, стор. 347—351.

²¹ Організаційні завдання (Тези, ухвалені на IV пленумі ЦК КПЗУ в липні 1930 року), Львів, 1930, стор. 1—2.

²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. I, од. зб. 129, арк. 85.

²³ Політична ситуація на Західній Україні та завдання КПЗУ (Тези IV пленуму ЦК КПЗУ і резолюція ЦК КПЗУ з грудня 1930 р.), Львів, 1930, стор. 77—79.

²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. I, од. зб. 365, арк. 17.

²⁵ Політична ситуація на Західній Україні та завдання КПЗУ, стор. 11.

²⁶ Ухвала ЦК КПЗУ про завдання КПЗУ в розвиток ухвал V з'їзду КПП.— «Наша правда», 1930, № 5—6, стор. 161—162.

1931 р. комуністичні організації на Західній Україні посилили керівництво революційною боротьбою трудящих. Це констатував V пленум ЦК КПЗУ у червні 1931 р. За звітний період партія зросла кількісно, зміцніла організаційно, поширила свій вплив серед робітників нафтового басейну, Львова, селян. Виникли нові партосередки в селах Волині та Городенківщини. Якщо 1929 р. в рядах КПЗУ налічувалося 1500 комуністів, то 1931 р.— 3204²⁷.

Значну роль в діяльності КПЗУ відігравала періодична партійна преса [журнал «Наша правда», газети «Сельроб», «Сила», «Наша земля» та ін.]. На її сторінках друкувалися праці класиків марксизму-ленінізму, матеріали про міжнародний комуністичний і робітничий рух, теоретичні статті, документи ЦК КПЗУ, знайомили трудящих краю з революційними виступами робітників, селян, викривали недоліки та шляхи їх усунення. Статті з ідеологічних питань були спрямовані на захист ідейної чистоти партії, проти ідеології буржуазного націоналізму, на згуртування трудящих різних національностей в єдиному інтер-національному фронті.

КПЗУ налагодила видавничу справу, яку здійснювала на західно-українських землях і за кордоном. Легальним партійним видавництвом КПЗУ була спілка «Книжка» у Львові, якому значну допомогу подавали трудящі Радянської України, надсилаючи відповідну літературу. З найважливіших видань «Книжки» можна назвати «Маніфест Комуністичної партії», працю В. І. Леніна «Карл Маркс. (Короткий біографічний нарис з викладом марксизму)» та ін. Поширенням марксистських видань займалась також книгарня «Відбудова».

В діяльності Комуністичної партії Західної України у досліджуваний період чільне місце посідають рішення V пленуму ЦК КПЗУ, на якому особлива увага приділялася керівництву партійних організацій національно-визвольним рухом, який, як це відзначалось в резолюції, «повинен охопити якнайширші народні маси і під проводом Комуністичної партії стати одною з основних сил пролетарської революції»²⁸. Пленум орієнтував партію на розширення антиімперіалістичного фронту боротьби. Поворотним моментом у цьому відношенні мав лозунг — право Західної України на самовизначення аж до відокремлення від Польщі. Разом з тим партія і далі повинна вести пропаганду за возз'єднання Західної України з Радянською Україною, що мало забезпечити справді повне національне визволення.

Значну ідеологічну роботу серед трудящих проводили комуністи в легальних робітничих організаціях, як «Робітничий театр», «Робітничий союз», товариство «Муза» та ін.

Певних успіхів досягла Комуністична партія у роботі з комсомолом. Комуністична Спілка Молоді Західної України 1931 р. налічувала 2353 члени проти близько 300 комсомольців 1928 р.²⁹ У грудні 1931 р. відбувся I з'їзд КСМЗУ, який показав, що комсомол згуртувався навколо Комуністичної партії і спрямовував всі свої зусилля на виконання її генеральної лінії.

1932 р. на Західній Україні, як і на корінних польських землях, спостерігалась активізація революційного руху. Комуністи виступали організаторами мас у їх справедливій боротьбі. VI пленум ЦК КПЗУ у квітні 1932 р., закликав усіх комуністів згуртувати свої ряди, налагодити всі ланки роботи партії. Найважливішим завданням партійних

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 56, арк. 1.

²⁸ Резолюції поширеного засідання ЦК КПЗУ з червня 1931 р., Львів, 1931, стор. 1.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 73, арк. 65—66, 70.

організацій пленум вважав боротьбу проти розв'язання міжнародним імперіалізмом агресивної війни проти Радянського Союзу.

Все частіше стали проявлятися революційні настрої серед солдатів, особливо у Львові. Тут ще у березні 1931 р. діяв революційний солдатський комітет, який вів пропаганду серед солдатів проти фашистської диктатури в Польщі, проти підготовки міжнародним імперіалізмом агресивної війни проти Радянського Союзу. Революційні виступи відбувалися серед допризовників³⁰.

У своїй ідеологічній роботі КПЗУ завжди приділяла велику увагу атеїстичному вихованню трудящих, боротьбі проти реакційної уніатської і православної церкви. В легальній пресі викривалась антинародна діяльність служителів релігійного культу. Значну роботу в цій справі провадили пролетарські і прогресивні письменники та журналісти — Я. Галан, О. Гаврилюк, В. Бобинський, П. Козланюк, С. Тудор, М. Ірчан, А. Крушельницький, К. Пелехатий та ін. Успішно борючись проти церкви й духовенства «Союз безбожників», який діяв у краї³¹.

Великий досвід революційної боротьби проти експлуататорів, з санаційною диктатурою, нагромаджений КПП, в тому числі КПЗУ, забезпечив підготовку програми партії, яка була схвалена VI з'їздом КПП (серпень — вересень 1932 р.). У програмі дано аналіз становища в країні і майбутнім соціальним перетворенням, а також значну увагу приділялося національному питанню. КПП разом з КПЗУ і КПЗБ, — говорилось у документі, — бореться за право для кожного пригнобленого польським імперіалізмом народу за повне відокремлення від польської буржуазно-поміщицької держави³².

Розгортання комуністичного руху на Західній Україні 1933 р. ускладнилося ще й тим, що весною в умовах культу особи проти керівництва КПЗУ на чолі з М. Т. Заячківським і Г. В. Іваненком було висунуто необгрунтовані обвинувачення в націоналізмі і зраді, вони були усунуті від роботи³³.

Незважаючи на труднощі і перешкоди, комуністи Західної України продовжували боротьбу. Уже в другій половині того ж року на заклик КПП взяти участь у загальному страйку протесту в зв'язку з ліквідацією урядом соціального забезпечення провели 18 грудня одноденний політичний страйк і демонстрації на ряді підприємств Західної України³⁴.

В період світової економічної кризи західноукраїнські трудящі під керівництвом КПЗУ проходили школу політичного виховання і в наступні роки їх революційна боротьба завдяки братній допомозі народів СРСР завершилась возз'єднанням Західної України в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі.

³⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 149, арк. 1; ЛОДА, ф. 139, оп. 9, спр. 158, арк. 20.

³¹ Ю. Ю. Сливка. Боротьба КПЗУ проти клерикалізму, за атеїстичне виховання трудящих. — Збірник «Заграва волі», стор. 227.

³² КПП. Uchwały i rezolucje, t. III, Warszawa, 1956, стор. 421—422.

³³ «Коммунист», 1963, № 10, стор. 45.

³⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 691, арк. 330.

УНІВЕРСАЛ ЗРАДИ

В. П. ЧЕРЕДНИЧЕНКО

Сьогоднішній світ є величезною ареною ідеологічної боротьби між капіталізмом, що перебуває в стані глибокої деградації, і соціалізмом, який, зосередивши в собі всі прогресивні сили сучасності, впевнено крокує вперед, у світле комуністичне майбутнє.

Імперіалізм мобілізував і ввів в ідеологічний двобій багато дослідницьких установ, весь свій ідеологічний і пропагандистський апарат, на утримання яких він не шкодує будь-яких витрат. Над вивченням теорії і практики комуністичного будівництва в СРСР та інших соціалістичних країнах працюють сотні псевдовчених «радянознавців». Вони готують «схеми», «моделі» та «рецепти» ідеологічних диверсій, спрямованих проти соціалістичного ладу, на фальсифікацію політики і цілей комуністичних партій, вчення марксизму-ленінізму.

Преса, радіо, кіно і телебачення вдень і вночі сіють антикомуністичну, антирадянську отруту, в марній надії прославити капіталізм, принизити соціалізм, спотворити комуністичні ідеали, отруїти розум і свідомість людей.

В організації, забезпеченні та здійсненні антикомуністичних акцій провідна роль належить імперіалістичним розвідувальним і спеціальним службам, що широко і активно використовують у диверсійних заходах різного роду злочинні елементи, відщепенців, шахраїв та пройдисвітів. «В ідеологічній боротьбі з комунізмом,— свідчив голова американського «комітету політичної інформації» генерал Джексон,— нам потрібна не правда, а підривні дії: в такій війні будуть потрібні всі головорізи і гангстери, яких ми можемо стримати тим чи іншим способом»¹.

Від деякого часу в ідеологічні акції проти соціалістичних країн устряють навіть і члени буржуазних парламентів, зокрема конгресу Сполучених Штатів Америки. В законодавчому органі США кілька років тому виник гурток членів палати представників в особі Дєрвінського, Флада, Дульського і сенаторів Голдвотера, Дадда та Швейкера, об'єднаних ненавистю до соціалістичних країн і всіх народів, які стали на шлях миру, соціалізму і прогресу. З завзятістю, вартою кращого застосування, ці законодавці поодиночі й гуртом особливо в останню декаду січня кожного року виступають заводіями відзначення дня проголошення контрреволюційною Центральною радою в Києві (в січні 1918 р.) так званого IV Універсалу про «державну самостійність і незалежність» України — універсалу зради і запроданства українською буржуазією інтересів українського народу розбійницькому німецькому імперіалізму. А в 1970 р. ця група парламентаріїв навіть внесла пропозицію про те, щоб уряд США проголошував щороку в січні так званий «день української незалежності».

Чому ж саме привернув увагу деяких американських законодавців IV Універсал? З якою метою витягнуто його з контрреволюційних архівів на денне світло? Відповідь на ці питання дає аналіз політичної суті IV Універсалу, з'ясування його основ, класового змісту, ситуації виникнення цього документу, політичних наслідків його для українського народу.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції в Петрограді було створено буржуазний Тимчасовий уряд, підтримуваний на Україні буржуазно-націоналістичною Центральною радою, яка розпо-

¹ «Правда», 17 грудня 1970 р.

чала боротьбу проти революційних мас трудящих. З особливою ворожістю рада зустріла перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, «засудила» повстання трудящих проти Тимчасового уряду і заявила, що з усією рішучістю розправиться з будь-якими спробами робітників, селян та революційних солдат встановити Радянську владу на Україні.

Рада перешкоджала боротьбі Червоної Гвардії проти контрреволюційного заклоту генерала Каледіна на Дону, встановила тісні контакти з білогвардійським командуванням і підтримувала його, зверталася до військ на фронті з закликами не виконувати наказів Радянського уряду, чинила перепони постачанню продовольством великих промислових центрів, роззброювала революційні частини, висилала їх за межі України, весь час провокувала конфлікт з урядом Радянської Росії.

Така політика Центральної ради була свідченням її буржуазної контрреволюційної сутності: це розкривало очі багатьом трудівникам міста і села, які до цього ще сліпо прямували за радою, вірили демагогії буржуазно-націоналістичних лідерів, і зумовлювало масовий відхід трудящих від неї. Народні маси мали можливість бачити і порівнювати політичні заяви та практичні кроки як Центральної ради, так і партії більшовиків. І це порівняння було явно не на користь української контрреволюції. День у день трудящі наочно переконувались, що єдино правильний шлях до соціального і національного визволення вказував ленінський авангард робітничого класу — більшовицька партія.

Більшовики на чолі з В. І. Леніним, працюючи серед широких мас трудящих, викривали справжні причини і винуватців їх страждань, ганьбили злочини капіталістів і закликали зруйнувати лад класового панування монополістичної буржуазії. Ленінська партія відстоювала і захищала не тільки інтереси робітничого класу, а й інтереси та права всіх пригноблених, усіх експлуатованих. Лідери ж Центральної ради, навпаки, тільки проголошували ультрареволюційні заяви та резолюції, не втілюючи їх у реальному житті, й на ділі відстоювали порядки відживаючого, прогнилого ладу.

Радянська влада скасувала приватну власність на засоби виробництва. Вона здійснила націоналізацію фабрик, заводів, шляхів сполучення, основного житлового фонду. Центральна рада ж, навпаки, виконуючи волю фабрикантів й заводчиків, робила все можливе, щоб перешкодити здійсненню революційних заходів Радянської влади. Користуючись всебічною підтримкою контрреволюційної ради, капіталісти посилювали експлуатацію трудящих, закривали підприємства, викидали на вулицю тисячі робітників, залишаючи їх без будь-яких засобів до існування. Радянська влада послідовно запроваджувала робітничий контроль над виробництвом і розподілом продуктів, спрямований на обмеження економічного панування та саботажу підприємців. Центральна рада також не раз обіцяла запровадити так званий «державний контроль над продукцією», але так і не виконала своєї обіцянки. Навпаки, всі її заходи виключали будь-який прояв революційного почину та ініціативи з боку робітничого класу, будь-яку форму контролю капіталістичних підприємств трудящими. Радянська влада послідовно, без вагань, ліквідувала приватну власність фінансового капіталу — банки, кредитні контори, каси тощо, які нещадно висмоктували з трудящих останню копійку. Центральна рада не тільки не посміла зазіхнути на фортеці фінансового капіталу, але й далі сприяла визиску трудящих.

Радянський уряд — уряд робітників та селян негайно проголосив скасування приватної власності на землю, віддав селянам у безкоштовне користування понад 150 млн. дес. землі. Центральна рада ж, навпаки, всіляко відстоювала поміщицько-куркульське землеволодіння і забезпечувала свободу експлуатації в сільському господарстві. Побоюючись революційних виступів найбіднішого селянства і наймитів вона вдавалась до загальних так і не виконаних обіцянок наділити їх землею. Рада категорично заборонила сільському пролетаріату самочинно захоплювати поміщицькі землі. Порушники цієї заборони суворо каралися.

Революційний пролетаріат під проводом більшовиків зламав у Росії буржуазно-поміщицький апарат насилля — органи влади, всі засоби політичного і національного поневолення, скасував феодально-кріпосницьке та буржуазне законодавство. Органами влади стали дійсно представницькі органи широких мас трудящих — Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. Центральна рада залишила стару державну машину, пригріла в своїх установах і відомствах вигнаних Радянською владою царських та буржуазних чиновників. Вона вдавалась до терору й цькувань щодо Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів на Україні, систематично переслідувала й арештовувала керівників революційного пролетаріату.

З першого дня існування Радянська влада звернулась із закликом покінчити з війною. Вона запропонувала «всім воюючим народам та їх урядам розпочати негайно переговори про справедливий демократичний мир»². Центральна рада, навпаки, не тільки не виступила проти імперіалістичної війни, але й продовжувала стояти на позиціях війни «до переможного кінця».

Послідовно антинародна політика Центральної ради, що була спрямована на охорону експлуататорського ладу, на збереження привілеїв імущих класів, ворожі та провокаційні дії щодо Радянської влади, з одного боку, роз'яснювальна робота більшовиків серед широких мас трудящих, з другого, до кінця викрили й продемонстрували реакційну, антинародну сутність української контрреволюції. Відбувся різкий перелом у політичних настроях революційних мас.

12 (25) грудня 1917 р. I Всеукраїнський з'їзд Рад, що зібрався у Харкові, висловлюючи волю трудового українського народу, проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, владу Центральної ради — поваленою, а її розпорядження — недійсними. З'їзд поширив дію декретів Раднаркому на територію всієї України. З'їзд обрав верховний орган державної влади — Центральний Виконавчий Комітет, який 17 (30) грудня 1917 р. сформував перший уряд Радянської України — Народний Секретаріат. По всій Україні прокотилася хвиля народних повстань проти Центральної ради. Під керівництвом більшовицьких організацій робітничий клас і бідніше селянство України, спираючись на безкорисливу підтримку російського та інших народів нашої країни, повів самовіддану боротьбу проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Неминучість поразки контрреволюційних буржуазно-націоналістичних сил стала надто очевидною. Це змушені були визнати навіть лідери української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. «Новий 1918 рік наступав при дуже сумних авспіціях. Чернігів, Полтава, Харків, Катеринослав були вже в руках більшовиків... Настрій був у всіх невеселий... Дійсність цілком оправ-

² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 213.

дувала навіть найбільший песимізм»,— згадував у своїй книзі Дорошенко.

Повне банкрутство політики української націоналістичної контрреволюції ще більш яскраво засвідчив тогочасний голова Генерального Секретаріату Центральної ради Винниченко, який у своїй книзі писав: «...це була війна впливом... Наш вплив був менший. Він був уже остільки малий, що ми з великими труднощами могли складати якісь невеличкі більш менш дисципліновані частини й висилати їх проти більшовиків. Більшовики, правда, теж не мали великих дисциплінованих частин, але їхня перевага була в тому, що всі наші широкі маси солдатства не ставили їм ніякого опору або навіть переходили на їхній бік; що майже все робітництво кожного міста ставало за ними; що в селах сільська голота явно була більшовицька; що, словом, величезна більшість самого українського населення була проти нас. І, розуміється, при таких умовах ми не могли мати перемоги. Місто за містом, губернія за губернією стали переходити до рук більшовиків. Спочатку Харківщина, потім Катеринославщина, далі й серце України — Полтавщина».

Втративши підтримку народних мас, Центральна рада звернулася за допомогою до західної імперіалістичної буржуазії. «Коли стало зовсім погано,— згадував Д. Дорошенко,— кинулись заключати мир з Центральними державами, але при таких обставинах, коли ті могли вільно диктувати умови...» Рада вислала своїх представників для переговорів у Брест-Литовський. За словами начальника штабу східного фронту німецького генерала М. Гофмана, він та статс-секретар Міністерства закордонних справ Німеччини фон Кюльман «прийняли українців з радістю»³⁻⁶. Ще б пак! Адже створювалася реальна можливість без будь-яких втрат, мирним, дипломатичним шляхом здійснити заздалегідь розроблену далекосяжну програму загарбання українських земель німецькою воячиною. «В німецьких політичних кругах,— говорив голова Центральної ради М. Грушевський,— було здавна бажання, щоб Україна відокремилась... Вони уважали це корисним для Німеччини...». Так уже в XIX столітті був розроблений так званий проект Гартмана — Бісмарка, який передбачав створення залежної від Пруссії «української монархічної держави», кордони якої мали б проходити по лінії міст Вітебськ — Курськ — Саратов — Астрахань — узбережжя Каспійського моря — Кавказького хребта — узбережжя Чорного моря до Бессарабії⁷⁻⁸. Плани відокремлення України від Росії виношували й інші державні діячі Німеччини. Наприклад, фон Бюлов висловлював переконання, що Росію можна звести до рівня держави другорядного масштабу тільки при умові якщо вона «або зазнає соціального розкладу, або втратить Україну»⁹. З такими ж думками носився відомий пангерманіст Пауль Рорбах та інші теоретики та ідеологи німецького імперіалізму. «Росія повинна бути відтиснута по можливості далі від німецького кордону і повинно бути знищено її панування над неросійськими васальними народами»,— відмічав на початку першої світової війни в серпні 1914 р. рейхсканцлер Бетман-Гольвег¹⁰. А у травні 1917 р. Вільгельм II прямо висловив думку про те, щоб Україна стала автономною

³⁻⁶ М. Hoffman. Der Krieg der versäumten Gelegenheiten, Leipzig, 1939, стор. 151.

⁷⁻⁸ В. Чередниченко. Націоналізм проти нації, К., 1970, стор. 22.

⁹ Deutsche Politik, Berlin, 1906, стор. 86.

¹⁰ Цит. за кн. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Раппальского договора. Сборник документов. 1917—1918 гг., т. I, стор. VIII.

і щоб їй таким чином дати можливість добровільно (?) приєднатися до Німеччини...»¹¹.

У розпочатих між представниками Четверного союзу і Центральної ради переговорах ініціативу в свої руки взяли німці. Один з керівників делегації кайзерівського уряду — генерал М. Гофман уже в перших бесідах дав зрозуміти представникам української контрреволюції, що весь хід переговорів і їх кінцеві результати будуть залежати тільки від їх поступливості. Кілька днів пізніше цей німецький генерал вже ставив перед представниками ради неодмінну вимогу, щоб Центральна рада, якщо вона дійсно хоче мати позитивні наслідки від переговорів і бажає розвивати німецько-українські стосунки у майбутньому, проголосила відокремлення України від Росії та офіційно заявила про свою «державну самостійність і незалежність». Без такого політичного кроку, як недвозначно натякнув представник кайзерівської Німеччини, Центральна рада не може сподіватись і розраховувати на взаємність з німецького боку і на її допомогу. Ці домагання кайзерівського уряду генерал намагався обґрунтувати тим, що оскільки Україна не є суб'єктом міжнародного права, Німеччина та її союзники з точки зору міжнародно-правових вимог (з якими все ж таки вони повинні рахуватися) юридично не мають права вступати в будь-які стосунки з Центральною радою, попередньо не отримавши згоди на це Ради Народних Комісарів. Бо в протилежному випадку ж це було б на мові дипломатів явним втручанням у внутрішні справи Радянської Росії. В разі ж проголошення Центральною радою «самостійності й незалежності» таке порозуміння з Радянським урядом, мовляв, автоматично виключалося і партнери могли діяти як їм забагнеться.

З цією пропозицією Гофмана делегація Центральної ради поспішила до Києва. Демарш кайзерівського уряду, цілком природно, поставив верховодів Центральної ради в скрутне становище. Бо ж раніш ні одна з буржуазно-націоналістичних партій, що входили до складу Центральної ради, не ставила та й мабуть боялася ставити, щоб не розкрити перед трудящими своє реакційне антинародне нутро, протиприродне питання про сепаратизм, політичне відокремлення України від Росії, відкрив українського народу від російського. «Ми тоді ще й марити не могли про свою суверенну державу, а мріяли тільки про автономну Україну в федеративній Росії»¹², — твердив у 1917 р. відомий український націоналіст Є. Чикаленко. Свідомим ставленням буржуазно-націоналістичних партій Центральної ради щодо політичного сепаратизму був й прийнятий неповних два місяці перед тим, тобто 20 листопада 1917 р. III Універсал, в якому говорилося тільки «про федерацію рівних і вільних народів» Росії, а аж ніяк не про відокремлення. Тим більше, жодна з цих партій не була підготовлена зробити такий політичний крок саме в той час, коли народні маси відмовляли Центральній раді в підтримці, відверталися від неї і йшли під прапором партії більшовиків, яка вела їх до соціалістичної революції.

Перед українською буржуазією таким чином постало питання: або виконати вимогу німецького імперіалізму — проголосити «державну самостійність і незалежність», запросити на Україну окупантів, і, скориставшись німецько-австро-угорськими багнетами, захистити себе від народу, залишитися у влади і зброєю окупаційних військ придушити соціалістичну революцію на Україні й в Росії, або, залишаючись без підтримки мас, зійти з політичної арени і передати владу до рук Рад ро-

¹¹ Цит. за газетою «Сучасна Україна» (Мюнхен), 26 жовтня 1958 р.

¹² Є. Чикаленко. Щоденник (1907—1917), Львів, 1931, стор. 487.

бітничих, селянських і солдатських депутатів, які користувались підтримкою трудівників міста і села.

Само собою зрозуміло, що лідери Центральної ради не пішли на добровільну передачу влади пролетаріату: вони й далі прямували по шляху зради народних інтересів, запроданства України.

Щоб підготувати сприятливий ґрунт і громадську думку до змови української контрреволюції з німецьким імперіалізмом та його союзниками щодо прийняття IV Універсалу, київська «Робітнича газета» — по суті офіціоз Центральної ради — 19 січня 1918 р. елейно писала: «Серед української демократії (читай — української контрреволюції.— В. Ч.) запановує (!) думка про konieczність проголошення Української Народної Республіки самостійною... Самостійність цілковита... впливає для української демократії з того, що в ці тяжкі для нас дні вона зрозуміла (!) як ніколи всю необхідність (!) жити в формах національно-самостійної держави взагалі...»

Для лідерів Центральної ради було досить кількох днів, щоб скласти текст IV Універсалу, прийняти його і таким чином беззастережно виконати волю німецького імперіалізму. Універсал затверджений, як свідчить націоналістичний літописець П. Христюк, 24 січня, але його було датовано двома днями раніше, тобто 22 січня 1918 року. Переписувати заднім числом історію та редагувати політичні події — такий уже гіркий талан націоналістичних фальсифікаторів, така вже непринадна доля, якої вони не можуть оминати й досі.

Коли Вільгельм II отримав телеграму з повідомленням про IV Універсал Центральної ради, він, не приховуючи своїх радощів, на полях цієї довгоочікуваної депеші написав: «Браво! Тепер ми можемо якнайшвидше укласти з нею (Центральною радою — В. Ч.) союз»¹³⁻¹⁵.

Про дійсну ціну IV Універсалу, про справжню вартість проголошеної Центральною радою «державної самостійності і незалежності» України можна зробити висновок на підставі заяви генерала М. Гофмана, який роком пізніше хвалився: «В дійсності,— писав він,— Україна — це справа моїх рук, а зовсім не здобуток свідомої волі російського (??) народу. Я створив Україну для того, щоб мати можливість укласти мир хоч би з частиною Росії»¹⁶. Отже, проливаючи світло на темні позалаштункові справи у Брест-Литовську, викриваючи змову німецької монополістичної буржуазії та української контрреволюції проти українського народу, ця заява разом з тим являє собою й незграбну спробу кайзерівського генерала представити німецький імперіалізм в ореолі ангелоподібного миролюбця й миротворця, який начебто тільки й мріяв про закінчення війни і укладення справедливого демократичного миру, а не про розбійницький окупаційний похід на родючі українські землі.

В зв'язку з цим не буде зайвим пригадати з приводу IV Універсалу і подій, з ним пов'язаних, висловлювання й інших буржуазних авторитетів — відомих політичних і державних діячів того часу. Тим більше, що авторитет цих осіб на Заході — беззаперечний. Прем'єр-міністр Великобританії Ллойд-Джордж підкреслював, що «самостійна Україна» має штучний характер і що вона не є «життєздатна». Вважав українських націоналістів «зрадниками», які провадили подвійну гру з державами Антанти і Четверного союзу і кінець-кінців виконали те, що наказали зробити їм німці, французький прем'єр-міністр і військовий міністр Клемансо. «Не можу признати самостійну Україну... за правно-політичну

¹³⁻¹⁵ O. Pidhainy. The Formation of the Ukrainian Republic, Toronto—New York, 1966, p. 523.

¹⁶ Революция на Украине по мемуарам белых, М.—Л., 1930, стор. 136.

формацію,— говорив 27 лютого 1918 р. Масарик.— Це на мій погляд просто працювати для Пруссії... Я гадаю, що ми всі є такого погляду». Військовий міністр Великобританії Уїнстон Черчілль називав лідерів української Центральної ради не інакше як «німецькими агентами». Аналогічну думку поділяв і експерт американської делегації на мирних переговорах 1919 р. Лорд, який говорив про «самостійну» Україну, як про «німецьку вигадку»¹⁷. «Німецьким твором», «австро-німецькою дитиною» називали так звану «самостійну Україну» багато інших політичних діячів та світова буржуазна преса.

Отже, саме такою тоді була політична оцінка IV Універсалу і проголошеної ним «державної самостійності і незалежності» України з боку правлячої верхівки імперіалістичної Німеччини, Великобританії, Франції та Сполучених Штатів Америки. І вона, ця оцінка, як бачимо, була недалекою від істини.

Складання й прийняття IV Універсалу відбувалося під акомпанімент гарматної канонади повсталого київського пролетаріату та загонів Червоної Гвардії, які прибули на Україну, щоб допомогти своїм братам по класу. «А гармати ті були наші власні, не з Московії (Москви,— В. Ч.) привезені, належали вони нашим українським військовим частинам,— писав В. Винниченко немовби у відповідь тим, хто в той час намагався і намагається тепер сфальсифікувати або спотворити історичну істину і представити встановлення Радянської влади на Україні як результат «інтервенції Росії».— І більшість більшовицького війська,— продовжує В. Винниченко,— складалась із наших же вояків: оті наші полки імені Дорошенків, Сагайдачних, що стояли в Києві, вони нас тягли й били...».

Будучи позбавленою будь-яких можливостей здійснювати свої владні функції, не маючи жодних реальних сил, на які можна було б спертися, Центральна рада змушена залишити Київ і виїхати в напрямі Брест-Литовська, в надії укритися за лінією фронту німецьких військ. Безпорадний стан Центральної ради відбивався на поведінці її представників у Брест-Литовську. Тим більше, що німці та їх союзники з цими представниками мало рахувалися. Про це зокрема свідчить у своїх спогадах член делегації ради О. Севрюк. Якось вранці його викликав до телефону міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф Чернін. Він сказав, що має намір послати на Україну комісію, щоб встановити, чи дійсно в Києві ще існує влада Центральної ради, чи її вже скинуто. «Слухаючи цього,— згадував Севрюк,— я почував як холодний піт виступає у мене на чоло. Правда, в той день в Києві існувала ще влада Центральної ради,— продовжував Севрюк,— але згідно з нашими відомостями було більше ніж правдоподібно, що за день-два — у кожному випадку до приїзду цієї комісії українського уряду (уряду Центральної ради.— В. Ч.) вже в Києві не буде»^{18–19}.

Звичайно граф Чернін не гірше делегатів ради був поінформований про жалюгідне становище української контрреволюції. І цей психологічний тиск представникові Відня був потрібний, щоб зробити своїх партнерів з ради більш зговірливими. Та повне «взаєморозуміння», повна капітуляція представників Центральної ради прийшла шойно після того як О. Севрюку, М. Любинському і М. Левітському було обіцяно, а згодом і підсунуто звичайного хабара у розмірі один мільйон крон з австро-угорської казни. За свідченням буржуазно-націоналістичного дослідника архіву Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини Ро-

¹⁷ Календар «Червоної калини», Львів, 1939, стор. 112—113; «Tribuna» (Прага), 11 березня 1920 р.

^{18–19} Календар «Червоної калини», 1939, стор. 57.

мана Роздольського, делегати Центральної ради «навблаганною логікою випадків» таким чином «були змушені знизитися до рівня» відомого в ті часи казнокрада і здириника, одного з лідерів агентурного «Союзу визволення України» (СВУ) — Залізняка²⁰. Роздольський припускає, що посередничав у цій ганебній справі «найбільший український нумізматик», як його називали сучасники за любов до чужого гроша, депутат австрійського парламенту від Північної Буковини Микола фон Василько. Фон Василько, як відомо, був негайно викликаний у Брест-Литовськ депешою графа Черніна від 2 лютого 1918 р.²¹ Купивши таким чином оптом усю делегацію Центральної ради, представники Німеччини та Австро-Угорщини діяли тепер впевненіше. Вони робили урочистий вигляд і вели справу так, ніби вони мали в особі представників ради діло з поважним і повноцінним партнером. Ігноруючи представників Радянської України, які перебували в той час у Брест-Литовську, і доводили, що майже вся територія України є радянською, що народні маси в своїй переважній більшості підтримують владу Рад, представники кайзерівської Німеччини та її союзників продовжували трактувати Центральну раду, її Генеральний Секретаріат як єдиний законний уряд України, а представників української контрреволюції в Брест-Литовську дійсними правомочними репрезентантами цього уряду. Та й інакше не могло й бути — адже цей контрреволюційний уряд, зраджуючи інтереси трудящих, продаючи Україну оптом і вроздріб, робив усе, що хотілося німецьким та австро-угорським загарбникам: забезпечував їм умови для здійснення експансіоністських планів, для поневолення та грабування українського народу.

За таких умов 9 лютого 1918 р. було підписано Брест-Литовську угоду. В той же самий день представники української контрреволюції у Брест-Литовську запросили німецьке та австро-угорське командування окупувати територію України і захистити своїми багнетами Центральну раду від революційних мас. Вони звернулися до німців та австро-угорців з офіційним закликом, в якому зокрема говорилося, що в тяжкій боротьбі за своє існування Центральна рада шукає військову допомогу і глибоко переконана в тому, що німецький та австро-угорський уряди не залишаться байдужими до неї. «Ми певні,— писали націоналістичні запродавці,— що наш голос буде почутий».

Військова допомога була подана негайно. З цього приводу генерал М. Гофман писав: «Що ми не могли цьому прохання відмовити, було для мене цілком ясне. Ми сказали А і мусили сказати Б. Ми признали український (контрреволюційний.— В. Ч.) уряд і ми заключили з ним договір. Отже тепер ми мусили дбати про те, щоб заключений договір справді увійшов у життя, а для того треба було в першу чергу підтримати той уряд»^{22–23}.

Викриваючи і тавруючи націоналістичних контрреволюціонерів з Центральної ради, які зрадили і запродали Україну і український народ іноземним поневолювачам, В. І. Ленін говорив: «Ми їх бачили і бачимо живцем, ми знаємо, що ось на Україні українські Керенські, українські Чернови і українські Церетелі,— ось вони, пани Винниченки. Ці пани... приховали від народу той мир, який вони уклали з німецькими імперіалістами, і тепер, за допомогою німецьких штиків, намагаються повалити Радянську владу на Україні»²⁴.

²⁰ «Український самостійник» (Мюнхен), 1969, № 140, стор. 39.

²¹ Ereignisse in der Ukraine 1914—1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe, В. І. Philadelphia, 1966, стор. 297.

^{22–23} Цит. за кн.: Р. Борис. Німці в Україні, Львів, 1939, стор. 5—6.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 151.

Повалити Радянську владу на Україні, придушити революційний рух українських трудящих, перетворити Україну на контрреволюційний бастион, спрямований своїм вістрям проти соціалістичної революції — було одною з головних цілей цієї військово-політичної угоди. «Самостійна Україна, — зізнався в запалі відвертості в 1920 р. відомий петлюрівський генерал В. Садовський, — є тим тактичним ходом, який повинен був врятувати нас від більшовиків»²⁵. Про теж саме свідчив Еріх Людендорф, відомий кайзерівський генерал, один з провідних ідеологів німецького імперіалізму. В 1919 р. він писав: «Нам необхідна була Україна... як політична військова сила проти більшовизму і головне з цієї причини ми не могли її віддати...»²⁶

IV Універсал та Брест-Литовська угода Центральної ради з імперіалістичною Німеччиною та її союзниками — плід німецько-австро-угорського розбійницького мілітаризму і української контрреволюції були необхідні й вигідні насамперед німецьким, австрійським та угорським капіталістам, які переслідували далекосяжні цілі в своїх завоювальницьких планах, для реалізації яких вони спровокували першу світову війну. Саме ці документи яскраво відображали здійснення ідей німецьких загарбників — розчленування східноєвропейських країн, перетворення їх в сировинний придаток Німеччини та ринок для збуту її промислових товарів. Вони створили передумову і «законний» ґрунт для віроломної окупації України німецько-австрійськими військами і встановлення іноземного панування на українських землях. Німецький і австро-угорський імперіалізм на основі цих «законних» підстав приніс на Україну колоніальне рабство, злидні, голод, режим насилля, шибениць та розстрілів.

IV Універсал та Брест-Литовська угода німецьких та австро-угорських поневолювачів з українською контрреволюцією стали також «законними підставами» для імперіалістичного грабування всіх матеріальних і культурних надбань українського народу. І цього не приховували навіть самі окупанти. «Всім відомо, — говорив на засіданні німецького рейхстагу віце-канцлер фон Пайер, — що ми втягнені на Україну настійними проханнями українського уряду (Центральної ради. — В. Ч.) запровадити порядок, який сама рада неспроможна була встановити. Само собою зрозуміло, що керувалися ми при тому не любов'ю до порядку взагалі, а мали інші підстави прямувати на Україну... Не останнім з цих підстав було для нас і наших союзників питання суто продовольче»²⁷. Ще відвертіше про грабівницькі плани австро-угорського уряду на Україні розповідав австрійський генерал Альфред Кравс. У 1920 р. у своїх споминах він писав: «...Цісар заявив мені... щоб на Україні, зовсім не звертаючи уваги на тамошній уряд, при допомозі військових реквізицій роздобути збіжжя і вивезти його до Австрії. Для цього цісар наказав вжити самих енергійних і безоглядних засобів...»²⁸ Тільки за угодою, яку уклали представники Центральної ради та імперіалістичної Німеччини 22 квітня 1918 р., німці мали вивезти з України 60 млн. пудів хліба, 2750 тис. голів великої рогатої худоби, 400—500 млн. штук яєць, 37,5 млн. пудів залізної руди та іншої сировини. Обсяг продовольства і сировини, який мали вивезти австро-угорські імперіалісти, був не менший. У той час Австро-Угорщина опинилася перед продовольчою катастрофою, в монархії вже лютував голод. І тому

²⁵ Цит. за кн.: Ю. Римаренко. На службі у світової реакції, К., 1968 стор. 10.

²⁶ Цит. за: Календар «Червоної калини», 1939, стор. 78.

²⁷ „Vossische Zeitung“, 5 травня 1918 р.

²⁸ Цит. за: Календар «Червоної калини», 1939, стор. 82.

царський уряд робив гарячкові заходи, щоб за рахунок грабунків українського народу вийти з цієї кризи.

Разом з іноземними загарбниками політичну вигоду від IV Універсалу і Брест-Литовської угоди отримували й Центральна рада та її лідери. Рада, користуючись присутністю німецько-австрійських військ на Україні, здобувала собі охорону від розправи з боку революційних мас та відстрочувала таким чином на деякий час свій неминучий і ганебний кінець. Зрадники-націоналісти з великим ентузіазмом вітали прихід окупантів на українські землі, догоджали як могли німецько-австрійським загарбникам, беззастережно виконували всі розпорядження й накази чужинців, йшли на пряму зраду і запроданство інтересів українського народу, на платне агентурне співробітництво з окупантами. Про це яскраво свідчить характеристика, яку дав австрійський генеральний штаб багатьом головним діячам Центральної ради. Там зокрема зазначено: «Голубович — прем'єр і міністр закордонних справ... — на утриманні німців... Любинський — керівник міністерства закордонних справ... цілком у руках у німців... Жуковський — військовий і морський міністр — німецька лялька, Грушевський — боязко чіпляється за німецьку владу, Христюк — генеральний секретар ради ... німецької орієнтації, Лотоцький — державний контролер — прихильник Німеччини»²⁹.

Український народ, якому IV Універсал та Брест-Литовська зрадницька угода принесли іноземну окупацію, подвійний гніт і експлуатацію, нові, ще більш тяжкі страждання, не скорився австро-німецьким загарбникам та їх прислужникам. «Мабуть не було тоді й одного громадянина тої «самостійної» республіки, який в ту самостійність вірив, — свідчив один з відомих українських націоналістичних контрреволюціонерів В. Андрієвський. — Всі і всюди не криючись говорили, що ця самостійність триватиме доти й постільки, поскільки і доки «самостійна» республіка зможе постачати німцям хліб»³⁰.

За щирою і безкорисливою допомогою російського та інших народів нашої країни український народ під керівництвом більшовицької партії повів самовіддану боротьбу проти окупантів та націоналістичної контрреволюції. В жорстоких боях українські трудящі вигнали всіх іноземних поневолювачів з української землі, відстояли свою свободу і незалежність. Разом з окупантами було викинуто з України і охвістя їх найманців — українських буржуазних націоналістів. Український народ таким чином віддав належне не тільки самим зрадникам, але й засудив усі їх контрреволюційні діяння, в тому числі IV Універсал і Брест-Литовську угоду.

Зазнавши жорстокої поразки від власного народу, від народів тимчасово окупованих країн та від своїх воєнних конкурентів з табору Антанти, німецький імперіалізм не канув безповоротно у минуле. Він лише відійшов на нові рубежі для того, щоб опритомніти, перегрупувати свої чимало поширені сили, розправитись з революційним рухом і через півтора десяти років у новій потворі, в потворі фашизму — найлютішої терористичної диктатури монополістичного капіталу — заявити про своє «право» на світове панування.

Свій вклад у справу фашизму зробив і український буржуазний націоналізм. Втративши свою соціальну базу на Радянській Україні, українські буржуазні націоналісти перетворилися в найманий загін шпигунів, диверсантів, терористів і провокаторів. Німецько-фашистська вій-

²⁹ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов), М., 1936, стор. 114—116.

³⁰ В. Андрієвський. З минулого, ч. II, Берлін, 1923, стор. 14.

ськова розвідка (абвер) стала основним роботодавцем, головним джерелом фінансування їх підривної антирадянської діяльності.

Віддаючи всіх себе в повне розпорядження німецького фашизму та виконуючи його найбрудніші доручення, верховоди українських націоналістів плекали надію, що все відплатиться сторицею. Фашистські керівники малювали націоналістам надхмарні палаци, створювали та підтримували різні ілюзії, запевняючи їх здійснення в недалекому майбутньому. Головним спонукаючим імпульсом у цьому було запевнення гітлерівців у допомозі відновити проголошену в 1918 р. «самостійну і незалежну» Україну. Шеф німецько-фашистської воєнної розвідки адмірал Канаріс за дорученням головної штаб-квартири Гітлера з цього приводу мав спеціальну розмову з ватажком ОУН А. Мельником, якому обіцяв позитивно вирішити питання «самостійності» Західної України після її окупації гітлерівським вермахтом³¹.

Вірломний напад фашистської Німеччини на Радянський Союз, якого так довго й нетерпляче чекали українські націоналісти, пожвавив їх сподівання на нове отримання з рук німецького імперіалізму «державної самостійності і незалежності» України. У так званому «Акті відновлення української держави» українські націоналісти 30 червня 1941 р. писали: «...Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі... Українська Національна Революційна Армія, що твориться на українській землі, боротисьме дальше спільно з Союзною німецькою армією... за... новий лад у цілому світі»³². Акт 30 червня — це не тільки свідчення правонаступництва IV Універсалу і Брест-Литовської угоди, а й водночас один безприкладний документальний доказ відвертого запродавства української контрреволюції міжнародному імперіалізму. В 1918 р. автори IV Універсалу і Брест-Литовської угоди ще намагались маскувати свою зраду і запродавство політичною демагогією. В 1941 р. гітлерівські найманці з буржуазно-націоналістичного табору, не ховаючись виявляли готовність діяти разом з фашизмом і в ім'я фашизму.

Такі є факти. Вони знаменні і з ними об'єктивно не можна не рахуватись. І тим більше парадоксальним є те, що антинародний документ української контрреволюції, якому сама історія винесла свій недвозначний вирок, певні політичні кола з конгресу Сполучених Штатів Америки витягли з нафталіну і активно використовують в ідеологічних диверсіях проти Радянського Союзу і його складової частини — Української Радянської Соціалістичної Республіки. Не блискучі, видно, справи у американських яструбів-конгресменів, якщо вони змушені звертатися до таких непридатних засобів, якими є IV Універсал і акт 30 червня, прийняті за прямою вказівкою і на догоду німецького розбійницького імперіалізму. І суть тут, без сумніву, полягає в тому, що ці документи ганьби, зради і запродавства є антирадянськими. А все антирадянське, як відзначав Генеральний секретар національного комітету Компартії США Гес Холл, має найвищу ціну на ідеологічній біржі американського імперіалізму.

³¹ З. Княш. Перед походом на Схід, ч. I, стор. 100.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 3833, оп. 1, од. зб. 5, арк. 3.

З ІСТОРІЇ ОБМІНУ КУЛЬТУРНИМИ ЦІННОСТЯМИ МІЖ РРФСР ТА УКРАЇНОЮ

В. О. СИДОРЕНКО

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила світлий шлях для розквіту національних культур пригноблених народів Російської імперії, у тому числі й для культури українського народу. Молодий Радянський уряд у перших своїх державних актах ліквідував нерівноправність націй. «Декларація прав народів Росії» закріплювала права народів на незалежність і вільний розвиток, стверджувала принцип рівності й братнього єднання народів.

Це був значний удар по буржуазно-націоналістичній пропаганді Центральної Ради, яка доклала чимало сил, щоб підірвати духовну єдність російського та українського народів.

Радянський уряд завдав нищівного удару по намаганням буржуазної пропаганди зобразити російських комуністів ворогами національних культур народів Росії.

Ще в дореволюційні часи багато культурно-мистецьких цінностей було вивезено з України до столиць імперії — Петербурга та Москви.

16 листопада 1917 р. РНК РРФСР розглянув питання про передачу українському народові його історичних реліквій, перевезених за наказом Катерини II до Росії після ліквідації Запорізької Січі в 1775 р. та оголосив заяву, що передача здійсниться після обміну думками з Українською Центральною Радою.

1 грудня 1917 р. було оголошено постанову ВЦВК про те, що передача реліквій українському народу буде урочисто здійснена біля Преображенського собору, за участю військових частин¹. Була створена спеціальна комісія.

Під час зустрічі з представниками Центральної Ради, з'ясувалось, що вони не мали повноважень для прийому реліквій, до того ж поводити себе дуже брутально під час переговорів з членами згаданої комісії і тому було оголошено нове рішення про те, щоб далші переговори про час і порядок передачі буде вести з українською фракцією ВЦВК.

Буржуазно-націоналістичні пропагандисти Центральної Ради намагались приховати від народу сам факт організації передачі реліквій українському народові, як вияв дружби братніх народів і свою провину за провокаційний зрив передачі історичних реліквій.

Громадянська війна, розруха — все це гальмувало передачу українських історичних цінностей і лише на початку 1930 р. в умовах жорстокої класової боротьби, коли розгорталось культурне будівництво, знов постало питання про обмін культурними цінностями між РРФСР та УРСР².

Щоб зміцнити культурні зв'язки між братніми народами — російським і українським, сприяти культурному піднесенню мас, наукової, освітньої та мистецької творчості, Уряд УРСР поставив питання перед Урядом РРФСР про передачу Україні її культурних цінностей.

ЦВК СРСР ухвалив повернути культурні цінності українському народові, але вирішив надати цьому акту характер взаємообміну, щоб у випадках, коли в українських музеях знайдуться матеріали, що становлять інтерес для музеїв РРФСР, останні також могли б їх одержати.

¹ Культурне будівництво УРСР, т. I, К., 1960, стор. 8.

² «Пролетарська правда», 5 квітня 1930 р.

Було ухвалено утворити паритетну комісію для обміну культурними цінностями між РРФСР і УРСР³, до якої увійшли представники Всесоюдної Академії наук, Головна науки та Третьяковської картинної галереї, від УРСР — представники від Укрнауки, Києва та Одеси.

Наркомос України, а з його доручення Всеукраїнський археологічний комітет ВУАН, на підставі вивчення літератури склали орієнтовний опис речей для передачі українським музеям.

Це питання було вирішено на 1-й сесії Паритетної комісії (20—28 березня 1930 р.) у Москві. Під час сесії члени цієї комісії та інші спеціалісти музейної справи почали огляд експозицій та фондів московських музеїв — Оружейної палати в Кремлі, Історичного музею та Третьяковської галереї і розглянули за участю представників названих музеїв заявки на передачу матеріалів.

Наприкінці травня і в першій половині червня 1930 р. відбулася 2-а сесія Паритетної комісії, яка, виконуючи директиви ЦВК СРСР, визнала за необхідне врахувати наукову доцільність обміну, що не повинен руйнувати науково-дослідницької та освітньої роботи, а навпаки, всіма засобами допомагати культурному будівництву обох радянських республік та розвитку їх окремих культурних центрів. Українська делегація висунула побажання утворити спеціальні центри вивчення та зосередження пам'яток культури минулого на території УРСР та РРФСР, без шкоди для обох республік.

Щоб остаточно закінчити обмін культурними цінностями між обома республіками, до Москви відрядили групу українських вчених-експертів, які докладно вивчили картотеки і каталоги всіх музеїв.

Державний Ермітаж, Московський історичний музей, Третьяковська картинна галерея, Оружейна палата та інші музеї Москви і Ленінграда почали готувати списки речей, призначених Україні.

31 січня 1932 р. на підставі постанови Паритетної комісії представник Наркомосу України К. Г. Червяк прийняв експонати, які Державний Ермітаж передав Україні. (Опис переданих речей був затверджений Наркомом освіти РРФСР т. Бубновим 12 травня 1931 р.).

З Державного Ермітажу було передано 1771 од. зб. згаданого опису (№№ 1—1771)⁴. Так, з колишнього Візантійського відділу — 457 од. зб. — скарби, знайдені в різний час на території міст і сіл України (№№ 1—6; 23—31; 32—124; 125—157; 158—170; 179—181; 413—417; 418—426; 427—431; 432—438), знахідки в курганах (№№ 403—407; 408—410), випадкові знахідки — (золото, емаль, самоцвіти, перли, чернь тощо) (173; 174; 374—385; 386—400; 401; 402; 411; 412; 439—447), з колишнього Елліно-скіфського відділу — 1190 од. зб. (№№ 458—1647) — керамічні та металічні вироби, скло тощо (458—469, 470—474, 475—517, 518—526, 527—546, 547—590, 591—644; 645—657; 658—682, 683—732, 733—968, 969—1162, 1176—1478, 1479—1598); з відділу графіки, гравюри, літографії і фотографії — 107 од. зб. (№№ 1648—1754) — репродукції з робіт художників Афанасьева, Білосова, Григоровича, Михальцева, Нехорошевського, Харитонова, багато репродукцій з творів Т. Г. Шевченка*, альбоми, портрети гетьманів, краєвиди Києва тощо, альбоми фотографій (1684—1718), малюнки та мініатюри (1719—1754); з сектора «Захід» було передано 16 од. зб. (№№ 1755—1770): а) з відділення «Зброя» — 12 од. зб. (1755—

³ «Пролетарська правда», 18 квітня 1930 р.

⁴ Архів Держермітажу, ф. 1, оп. V, 1932 р., № 86, ч. I (Список експонатів, переданих Українській РСР).

* Репродукції робіт: «Судна рада», «Дари в Чигирині», «Автопортрет», «Гай під Києвом», «Казка про служивого», «Старости», «В шинку», «Дві дівчини», «Ліс», «Спляча жінка», «Вірсація», «Старець на кладовищі» тощо.

1766) — козацькі прапори, які з ініціативи В. І. Леніна було передбачено передати ще в 1918 р. *; 6) з відділення «Прикладне мистецтво нового часу» було передано — 4 од. зб. (№№ 1767—1770); з сектору «Схід» — 1 од. зб. (№№ 1771) та декілька предметів з церкви колишнього І кадетського корпусу в Києві.

Державний історичний музей у Москві 8 березня 1931 р. за актом № 242 передав з відділів «Побутова ілюстрація» **, «Житла та по-

* (Ермітаж, Р. 18) — Прапор прямокутний, зшитий по горизонталі з трьох великих полотен червоного шовку. Посередині намальована галера з запорожцями, а зверху в кутках прапора праворуч — архістратиг Михайло, а ліворуч — І. Христос. На звороті — двоголовий орел. Розмір — $1,62 \times 2,31$ м; (Ермітаж, Р. 19) — Прапор довгий і вузький з двома гострими кінцями, зроблений з червоного шовку, багато прикрашений орнаментом з квіток і гілочок. На прапорі у двох колах зображені архангел Михайло та св. Георгій, а далі після цих малюнків — золотий хрест і срібляста зірка, як з одного так і з другого боку. На зворотному боці: в першому крузі — божа матір і Христос, у другому — св. Микола. 1772 р. Розмір — $0,49 \times 3,24$ м; (Ермітаж, Р. 20) — Прапор блакитного кольору. З обох сторін всю середину займає малюнок державного російського герба (темно-брунатного двоголового орла) з ланцюгом ордена Андрія Первозванного і військовими ознаками і атрибутами влади навкруги: хорोगами, луками та сагайдаками, стрілами, шаблями, сурмами та литаврами, бубнами, совнями та ядрами. 1764 р., 28 лютого. Розмір — $1,91 \times 2,2$ м; (Ермітаж, Р. 21) — Довгий і вузький прапор, з двома гострими кінцями, з темно-оранжевого шовку з ясно-оранжевими квітками. Прикрашений щитком, півмісяцем і зірками. Розмір — $0,6 \times 2,67$ м; (Ермітаж, Р. 22) — Прапор зеленого кольору з жовтатою смугою на краях і нашитим шнуром. Під стрічкою, по полю розсипані зірки, хрест з поширеними кінцями, а лівіше, біля самого держака — велике коло, в якому зображений св. Георгій. На обороті в срібному колі і в хмарах — св. Михайло. 1772 р. Розмір — $0,54 \times 3,2$ м; (Ермітаж, Р. 23) — Довгий і вузький прапор, з двома гострими кінцями, з темно-червоного шовку. По полю розсипані золоті зірки, ближче до держака — золотий хрест з лопастями, що поширюються в кінці і такого ж кольору півмісяця; за ним далі — велика шестикутна зірка, а ще ближче — золотистий картуш, на якому з одного боку — архістратиг Михайло, з другого — двоголовий орел. 1772 р., 24 червня. Розмір — $0,54 \times 3,84$ м; (Ермітаж, Р. 24) — Прапор з косим обрізом на кінці. З жовтого шовку. На правій стороні — двоголовий орел темно-брунатного кольору. На оборотній — виступає з білих хмар рука, яка тримає прямий меч. Розмір — $0,54 \times 2,67$ м; (Ермітаж, Р. 25) — Довгий прапор з косим обрізом на кінці. З жовтого шовку. З обох сторін — герб Російської імперії, на фоні — шість восьмикутних зірок. 1759 р., 6 серпня. Розмір — $1,6 \times 2,71$ м; (Ермітаж, Р. 26) — Прапор з червоного шовку. В золотих з брунатним відтінком картушах зображені на одній стороні — герб (орел), св. Георгій та архангел Михайло. Розмір — $4,1$ м; (Ермітаж, Р. 27) — Довгий і вузький прапор, з жовто-палевого шовку. Угорі пришта тканина синього кольору. На прапорі — орел (герб) з коронами і скіпетром, на звороті — св. Георгій. 1771 р., червень. Розмір — $0,67 \times 3,29$ м; (Ермітаж, Р. 28) — Прапор широкий, з двома гострими кінцями. З шовкової муарової тканини, рожево-палевого кольору. В золотому картуші з золотими відтінками — образ св. Петра, на звороті — св. Георгій. 1774 р. Розмір — $0,89 \times 3,02$ м; (Ермітаж, Р. 29) — Прапор вузький, з двома гострими кінцями, з темно-палевого шовку. Прикрашений півмісяцем та зірками. 1772 р., 10 березня. Розмір — $0,58 \times 2,84$ м.

** З них 25 краєвидів співучня Т. Г. Шевченка по Академії мистецтв і Товариству заохочування художників М. М. Сажина: 1. Залишки Золотих воріт часів великого князя Ярослава І, 28×38 см; 2. (Видубецький монастир), 29×38 см; 3. Пам'ятник св. Володимиру в Києві, 27×39 см; 4. Церква св. Андрія Первозванного, 39×29 см; 5. Монастир св. Миколи на Печерську в Києві, 33×25 см; 6. Кирилівський монастир на Куренівці у Києві, 30×42 см; 7. Софійський собор, споруджений у 1037 р.; $23\frac{1}{2} \times 31$ см; 8. Стародавні фрески у Києво-Софійському соборі, $35\frac{1}{2} \times 28$ см; 9. Церква всіх святих у Києво-Печерській лаврі, 27×37 см; 10. Залишки монастиря св. Ірини поблизу Софійського собору в Києві, $27\frac{1}{2} \times 39$ см; 11. Церква св. Андрія Первозванного, споруджена у 1749 р., 36×27 см; 12. Святі ворота Києво-Печерської лаври, 35×26 см; 13. Старий Київ, Печерськ, 33×47 см; 14. Університет св. Володимира у Києві, 25×34 см; 15. Університет св. Володимира в Києві з Ботанічного саду, 27×38 см; 16. Церква св. Андрія Первозванного, 26×28 см; 17. Частина Києва, що називається Поділ, з-за Дніпра, 30×34 см; 18. Шекавиця — місце, де поховано Олега Віщого, 31×41 см; 19. (Краєвид Києва з Куренівки), 28×40 см; 20. Низинна частина міста Києва, що називається Подолом, 32×48 см; 21. Аскольдова могила, 27×37 см; 22. Краєвид Подолу з Андріївської гори у Києві, 27×39 см; 23. Понтонний міст з торони Чернігова, 29×43 см; 24. Краєвид з Шекавиці, 27×38 см; 25. Києво-Михайлівський Златоверхий монастир, споруджений у 1108 р., 26×36 см.

бут», «Рукописи» — 57 од. зб.; 27 вересня 1931 р. за актом № 251 — 15 од. зб. (фрагменти тканин); 8 жовтня 1931 р. за актом № 261 — визолочену булаву, «голівка» якої прикрашена смальтою *.

З Оружейної палати в 1930 р. було передано два козацькі прапори, запрестольний хрест та євангеліє **, всього 5 од. зб.

У 1930 р. з Державної Третьяковської галереї було передано 14 од. зб. (картини відомих художників).

На жаль, важкі роки німецько-фашистської навали на Україні мали тяжкі наслідки і для музейних цінностей, зокрема переданих з РРФСР. Майже всі музеї України були пограбовані, зникла будь-яка документація, дуже рідко трапляються на речах інвентарні номери. Крім того, загинули архіви музеїв і частково архіви Наркомосу УРСР, якому до війни підлягали музеї.

Зв'язки з деякими музеями допомогли встановити місце перебування дуже незначної кількості речей, свого часу переданих РРФСР. Так, наприклад у Харківському історичному музеї вдалось виявити декілька музейних цінностей, переданих з Державного Ермітажу.

Декілька експонатів, переданих Державною Третьяковською галереєю, зберігаються в Харківському художньому музеї.

З 25-х оригінальних малюнків М. М. Сажина, переданих Державним історичним музеєм у Москві відоме місце перебування лише 19***.

У Київському музеї Т. Г. Шевченка зберігається портрет Т. Г. Шевченка роботи К. Брюлова.

1932 р. Державний Ермітаж передав УРСР 12 козацьких прапорів з 14. 13 прапорів мали інвентарні номери від R. 18 до R. 30 і один фрагментарний прапор без номеру. Всі прапори, у тому числі фрагментарний, описані в каталозі Е. Ленца та М. М. Макаренком ⁵.

З 12 прапорів у наявності є тільки 3 ****, місце перебування інших 9 прапорів поки що невідомо.

Обмін музейними цінностями між РРФСР та Українською РСР мав своїм наслідком братерське співробітництво та наукову взаємодопомогу музейних працівників обох республік, сприяв успішному розвитку музейного будівництва на Україні та зміцненню дружби між братніми народами.

* У 1930 р., за іншими описами з Державного історичного музею в Москві було передано 11 археологічних комплексів.

** Велике Євангеліє та запрестольний хрест належали Петру Кальнишевському і були подаровані ним Соловецькому монастирю.

*** В будинку-музеї Т. Г. Шевченка зберігається 7 малюнків, у Київському державному музеї українського мистецтва — 5, у Київському державному музеї Т. Г. Шевченка — 3; у Київському державному музеї російського мистецтва — 1, у Державному історичному музеї УРСР — 1, у Софійському музеї — державному архітектурно-історичному заповіднику — 1, у Дніпропетровському музеї образотворчого мистецтва — 1.

⁵ Е. Ленц. Указатель отделения Средних Веков и Эпохи Возрождения. СПб., 1890, ч. 1, стор. 66—69; М. М. Макаренко. Запорізькі клейноди в Ермітажі. — «Україна», 1924, кн. 3, стор. 25—34.

**** Один знаходиться в Харківському історичному музеї (описаний під № VI — Ермітаж, R. 23), другий — у Дніпропетровському історичному музеї (описаний під № XII — Ермітаж, R. 29), третій — у Львівському історичному музеї (описаний під № 1 — Ермітаж, R. 18). В літературі є припущення, що це копія. Дивись: І. Л. Величко. До історії Запорізького прапора XVIII ст. — «Архіви України», 1968, № 5, стор. 29.

СЛОВ'ЯНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДЬНОГО ПОДНІСТРОВ'Я
НАПЕРЕДОДНІ УТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

О. М. ПРИХОДНЮК

З середини 60-х років велика робота ведеться по вивченню слов'янських старожитностей третьої чверті I тис. н. е. на території Середнього Подністров'я. Цим займаються Інститут археології АН УРСР, кафедри історії Кам'янець-Подільського педінституту та Львівського університету, Хмельницький та Чернівецький краєзнавчі музеї.

Вже виявлено 72 ранньослов'янських поселення та 5 поховань. Стаціонарні археологічні дослідження проводилися в селах Городок, Устя, Бакота та Зелений Гай. Обстеження великих територій показало, що ранньослов'янські селища Середнього Подністров'я розташовувалися переважно на перших терасах водоймищ, біля чорноземних ґрунтів та лук і з усіх боків були оточені природними рубежами — водоймищами, струмками, болотами, скелями. Дуже рідко вони знаходилися у відкритих, легкодоступних місцевостях. Більшість поселень розміщувалася групами по 5—7, на відстані 3—5 км. Топографічні умови розташування їх близькі до описаних античними авторами¹.

Під час розкопок слов'янських поселень третьої чверті I тис. н. е. на території Середнього Подністров'я трапляються знаряддя праці, залишки приміщень господарчого призначення і т. д. Наприклад, у Городку та Бакоті із знарядь сільськогосподарського виробництва знайдено залізні наральники з широким трикутним лезом. Це свідчить про те, що ранні слов'яни обробляли землю дерев'яним ралом з удосконаленим залізним наральником, завдяки чому, писав Ф. Енгельс, стало можливе у великих розмірах землеробство, рільництво, а, отже, і практично необмежене для тогочасних умов збільшення життєвих припасів².

У ранньослов'янський час зернові культури збирали за допомогою залізних серпів, що їх знайдено на поселенні в с. Лісогірка. Вони досягли майже повної досконалості і за формою наближаються до сучасних.

У VI—VII ст. н. е. слов'яни мололи зерно ручними жорнами; їх виявлено в Городку, Бакоті, Соколі, Вільхівцях, Рашкові, Коветчині, Малинівцях та Березовій. Варто зазначити, що жорнові камені трапляються лише в окремих будівлях. Це дозволяє допускати, що вони були лише в окремих дворах і обслуговували кілька сусідніх господарств.

Продукти сільськогосподарського виробництва зберігалися в різних за формою та розмірами господарчих ямах.

В ранньослов'янському господарстві поряд з землеробством важливу роль відігравало скотарство. На поселеннях в Городку, Усті, Бакоті та Соколі знайдено кістки *. За даними аналізу остеологічного матеріалу стадо складалося з великої рогатої худоби, коней, овець, кіз та свиней. Помічено значну перевагу великої рогатої худоби і коней — тяглової сили землеробського господарства. Знайдено також залізні коси-горбуші, знаряддя заготівлі кормів.

Сільськогосподарське виробництво у ранніх слов'ян засвідчують також античні автори. Із «Стратегікона» Маврікія дізнаємося, що у

¹ А. В. Мишулін. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э.— «Вестник древней истории», 1941, № 1, стор. 256.

² Див. Ф. Енгельс. Походження сім'ї, приватної власності і держави, К., 1948, стор. 24.

* Визначення кісток зроблено науковим працівником Інституту зоології АН УРСР Н. Г. Тимченко.

слов'ян «велика кількість різної худоби та плодів земних, які лежать в купах, особливо проса та пшениці». Менандр повідомляє, що аварське військо, увірвавшись в слов'янські землі, передусім палило й знищувало їх ниви та посіви³.

Знаряддями полювання були спис, дротик та лук. Наконечник дротика знайдено на поселенні в Городку, а наконечники стріл — в Рашкові.

Крім землеробства і тваринництва розвивалися інші галузі виробництва — металургія, ковальська справа, обробка металів, каменю, керамічне виробництво, прядіння і т. д.

В ранньослов'янському господарстві залізо відігравало велику роль. З нього виготовляли робочі частини орних знарядь, озброєння, побутові предмети і т. д. На поселеннях в Городку, Бакоті, Березовій, Дністровці, Наддністрянці та в інших місцях виявлено сліди залізоторного виробництва — залізні шлаки. Не виключено, що з обробкою криць пов'язана піч-кам'янка, виявлена на поселенні в Бакоті. В печі та навколо неї знайдено залізні шлаки та ошлаковані стінки глиняних залізо-плавильних горнів. Можливо, що в ній підігрівалися криці перед ушільненням. Розкопки, проведені на інших територіях, свідчать, що у ранніх слов'ян металургія перетворилася на самостійну галузь ремесла. Наприклад, у Гайворонському металургійному центрі (на Південному Бузі) виявлено 21 горн та 4 агломераційні печі⁴.

Серед домашніх ремесел найбільш повно представлене керамічне виробництво. В третій чверті I тис. н. е. посуд (кухонні горщики, зерновики-корчаги, сковорідки, диски) виготовлявся вручну, а тому був шершавим і нерівномірно обпаленим.

Археологічні знахідки дають змогу створити надто загальну картину розвитку продуктивних сил ранньослов'янського суспільства. Але нині, коли вироблено методику палеоекономічного вивчення землеробсько-скотарського господарства⁵, цього замало.

Для визначення економічного потенціалу ранньослов'янського селища можна використати дані про Городоцьке поселення, яке повністю досліджене. Тут проживало 12 сімей (60—70 чол.), ранньослов'янська сім'я в середньому складалася з 5—6 чол.

Судячи з етнографічних даних, для прохарчування однієї людини протягом року в середньому необхідно 12 пудів пшениці. Отже, мінімальну норму споживання хліба на рік для ранньослов'янської сім'ї можна встановити в 60—70 пудів, а для всього поселення — в 700—850 пудів.

Визначивши середню врожайність пшениці для ранньослов'янського часу в 50 пудів з гектара, то для того, щоб мешканці поселення прохарчувалися протягом року і мали насіннєвий фонд, їм необхідно було засіяти близько 19 га чорнозему. Однак в третій чверті I тис. н. е. мінімальним посівом хлібів не обмежувалися, а створювали запаси на випадок неврожаю, для обміну і т. д. Очевидно, як і в пізніші часи⁶ під посіви хлібів ранніми слов'янами відводилося близько 50% всіх орних земель. До Городоцького поселення прилягає 65 га чорноземів. З них, очевидно, половина засівалась пшеницею, а решта — просом,

³ А. В. Мишулін. Назв. праця, стор. 254, 276.

⁴ В. І. Бідзіля. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н. е. на Південному Бузі.— Археологія, т. XV, К., 1963, стор. 123—144.

⁵ С. Н. Библиков. Хозяйственно-экономический комплекс развитого триполья (опыт изучения первобытной экономики).— Советская археология, 1965, № 1, стор. 42—62.

⁶ Живописная Россия. Малороссия, Подолия, Волынь, Спб., стор. 182.

ячменем, льоном, коноплями, горохом та іншими культурами. Не виключено, що частина землі відводилася під паровий клин.

Виходячи з продуктивності однокорної роботи ранньослов'янського плуга з парною упряжкою в 0,2 га, прилягаючи до Городоцького поселення чорноземи можна було обробити шістьма упряжками приблизно за 50 днів осінньої і весняної оранки.

2600 пудів солом, зібраної з 35 га посівів та 40 га луків давали змогу протягом шести місяців утримувати у стійлах 12 волів і коней, 12 корів, 12 телят, 48 овець та кіз і 12—15 свиней.

З наведених розрахунків випливає, що прилягаючи до Городоцького поселення чорноземи та луки могли забезпечити нормальну життєдіяльність 60—70 особам. Кількісний ріст населення вимагав збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. В умовах ранньослов'янського землеробства цього можна було досягти лише за рахунок розширення орних площ, тобто обробляючи додаткові ділянки землі.

Отже, незначні розміри ранньослов'янських поселень зумовлювалися насамперед малими площами родючих ґрунтів, що до них прилягали. Це обмежувало кількісне зростання населення, і, очевидно, призводило до виникнення виселків, які з часом виростали в селища. Цим же, мабуть, пояснюється й те, що ранньослов'янські поселення розташовані групами.

Для вирішення питання про організацію тогочасної сім'ї важливе значення має визначення розмірів і розташування жител на поселенні. При дослідженні ранньослов'янських селищ Середнього Подністров'я простежено групове і відособлене їх розташування. Зокрема, в Городку і Бакоті зустрічаються групи, які налічували 4—6 напівземлянок і відособлені житла з підсобними спорудами, а в Усті вони стояли двома не дуже чіткими рядами.

Очевидно, групи жител належали великій патріархальній сім'ї типу задруги, яка в ранніх слов'ян була на шляху поділу на малі сім'ї. На користь цього свідчить індивідуалізація житла і, мабуть, споживання. Однак мала сім'я, що залишалася в складі великого двору відособилася не повністю. На цьому етапі спільними залишалися земля, луки і деяке майно⁷. Інше становище було малих сімей, що мешкали в відособлених індивідуальних житлах. Вони, найімовірніше, вели повністю самостійне господарство. Виділення індивідуальних сімей у слов'ян третьої чверті I тис. н. е. було закономірним явищем, оскільки орне землеробство з паровою системою не вимагало об'єднання праці великих колективів⁸.

Таким чином, в слов'янському суспільстві VI—VII ст. н. е. задруга була на останньому ступені розкладу. На зміну їй ішла мала сім'я з індивідуальним виробництвом. В цих умовах суспільною організацією у слов'ян могла бути сільська, сусідська община з об'єднанням на територіально-господарській основі.

На матеріалах переважної більшості ранньослов'янських пам'яток процес соціальної диференціації майже не простежується. Серед житлових комплексів неможливо виділити багатші. Будівлі, господарський інвентар, побутові речі майже не відрізняються між собою. Однак, це не є доказом того, що в третій чверті I тис. н. е. слов'янське суспільство не стало на шлях майнової і соціальної диференціації. Справа в тому, що більшість досліджених пам'яток були залишками сільських посе-

⁷ М. О. Косвен. Семейная община (опыт исторической характеристики).— «Советская этнография», 1948, № 3, стор. 19.

⁸ В. И. Довженко. Об экономических предпосылках сложения феодальных отношений у восточных славян.— Проблемы возникновения феодализма у народов СССР, М., 1969, стор. 34.

лень, де майнова нерівність в умовах натурального господарства проявлялася в кількості виробленої продукції, інвентаря, одягу і т. д. Тобто, в тих сторонах, які на археологічному матеріалі майже не простежуються.

Ранньослов'янський період третьої чверті I тис. н. е. можна характеризувати словами Б. Д. Грекова як напівпатріархальний і напівфеодальний, коли «закладалися основи спадкової монархії і спадкового дворянства»⁹.

Питання про зв'язки слов'ян третьої чверті I тис. н. е. з попередньою черняхівською культурою є одним з найважливіших у вивченні генезису слов'янства. Від його вирішення залежить розуміння історії розвитку східнослов'янського суспільства, етнічна інтерпретація черняхівської культури.

Черняхівські та ранньослов'янські старожитності на Середньому Подністров'ї, як і на деяких інших територіях¹⁰, мають багато спільного. Це стосується топографії селищ, житлобудування, деяких форм кераміки та інших категорій матеріалу. Зокрема, черняхівські і ранньослов'янські поселення знаходяться переважно в однакових топографічних умовах і займають перші надзаплавні водоймища. Більше того, поблизу сіл Поріччя, Гуменці, Конилівка, Бакота і Оселівка на одних і тих же площах зустрічається черняхівський та ранньослов'янський керамічний матеріал.

Широко відомі й черняхівські напівземлянки¹¹. За даними Є. В. Махно, яка займалася їх картографуванням, у Середньому Подністров'ї, Подніпров'ї, на Волині і в верхів'ях Сіверського Дінця на 1959 р. було досліджено 213 черняхівських жител, з яких 129 (61%) наземних та 73 (34%) напівземлянок і землянок¹².

В заглиблених черняхівських житлах Середнього Подністров'я переважає ліпна кераміка. В напівземлянках із Луки-Врублівецької її налічувалося від 41,5% до 70,5%¹³. Така ж закономірність простежується й на інших територіях. В житлах із Черепинського поселення ліпна кераміка становить 60%, на Журівському — до 80%¹⁴, в Привольному — 80%¹⁵, в Грушівці — 52%¹⁶ від загальної кількості кераміки.

Ліпні черняхівські посудини з території Середнього Подністров'я близькі за формою і тістом до ліпної ранньослов'янської кераміки. Ліпні горщики з загнутим до середини вінцем, які виявлено на багатьох ранньослов'янських поселеннях досліджуваної території, трапляються й серед черняхівської кераміки з Бакоти та Луки-Врублівецької¹⁷. Такі ж

⁹ Б. Д. Греков. Киевская Русь, М., 1953, стор. 310.

¹⁰ В. Д. Баран. Черняховская культура в междуречье Верхнего Днестра и Западного Буга в свете новейших исследований.— Краткие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 121, М., 1970, стор. 9—11.

¹¹ М. А. Тиханова. Раскопки поселения первых веков н. э. в Луке-Врублевцкой (Днестр).— Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. XXVII, М., 1949, стор. 72—73; И. С. Винокур, О. М. Приходнюк. Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты.— Археологические открытия 1969 года, М., 1970, стор. 284—285.

¹² Є. В. Махно. З історії досліджень поселень черняхівської культури.— Слов'яно-руські старожитності, К., 1969, стор. 32.

¹³ Э. А. Симонович. О датировке поселения первых веков нашей эры в Луке-Врублевцкой.— КСИИМК, вып. 57, 1955, стор. 28.

¹⁴ Є. В. Махно. Назв. праця, стор. 34.

¹⁵ Ю. В. Кухаренко. Поселение и могильник в с. Привольном.— «Советская археология», XXII, М., 1955, стор. 129.

¹⁶ Э. А. Симонович. Лепная посуда памятников черняховской культуры Нижнего Днестра.— КСИИМК, вып. 68, М., 1957, стор. 14.

¹⁷ Э. А. Симонович. Об единстве и различиях памятников черняховской культуры.— Советская археология, XXIX—XXX, М. 1959, стор. 96.

вироби відомі серед черняхівської кераміки з Верхнього Подністров'я¹⁸, Волині¹⁹, Подніпров'я²⁰ і т. д. В Середньому Подністров'ї близькі за формою вироби, виявлені на черняхівському поселенні Лука-Врублівецька²¹, а на суміжних територіях — в Черепині²², Ріпневі²³ та на пам'ятках культури карпатських курганів²⁴. Приземкувату ранньослов'янському горщику з вертикальними вінцями і крутими плечиками, знайденому в кургані № 2 із Чепонос, є аналогії в черняхівських комплексах з могильників в Каменці²⁵ і Компанійцях²⁶.

Для черняхівської культури характерна кружальна кераміка, а на більшості слов'янських пам'яток третьої чверті I тис. н. е. вона відсутня. Лише останнім часом в закритих ранньослов'янських комплексах на території Середнього Подністров'я (в Усті і Соколі) виявлено кружальну кераміку черняхівського гатунку. Умови, в яких вона зустрічається, здебільшого не дають змоги твердити про випадкове поєднання черняхівської і ранньослов'янської кераміки. Переважна кількість уламків кружальної посуду знаходилася на долівці, а в житлі № 6 із Устя разом з ліпною ранньослов'янською керамікою на долівці виявлено черняхівський горщик. На поселенні в Бакоті знайдено фрагмент ліпної сковорідки, яка за фактурою, щільністю тіста, домішками, випалом та кольором не відрізняється від кружальної сірої черняхівської кераміки.

Кружальна кераміка черняхівських зразків виявлена також на ранньослов'янських поселеннях VI—VII ст. н. е., наприклад, в Киндешт-Будуряск в Румунії²⁷. Більше того, на поселенні поблизу с. Глибоке на Прикарпатті розкопано гончарну майстерню ранньослов'янського часу, де виготовлялася кружальна кераміка провінціально-римських зразків²⁸.

Зв'язок між черняхівськими і ранньослов'янськими старожитностями Середнього Подністров'я простежується і на антропоморфних скульптурах. Черняхівські ідоли відомі в селах Кузьминчиках, Блищанці, Колодрібці, Пиживцях, Хребтієві, Калюсі, Іванківцях, Ставчанах, Бакоті, Кременній, Ломачинцях і Козлові. І. С. Винокур простежив, що ці статуї типологічно пов'язуються зі Збручським Святівитом²⁹ і споріднені симантично. Деякі з них багатоликі, а на окремих зображені кінь і ріг.

¹⁸ В. Д. Баран. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга.— МИА, № 116, стор. 216, рис. 3, 4, 10.

¹⁹ М. Смішко. Селище доби полів поховань у Вікшині Великих.— Археологія, т. 1, К., 1947, табл. 1, 7.

²⁰ Э. А. Симонович. Лепная посуда памятников черняховской культуры Нижнего Днестра.— КСИИМК, вып. 68, М., 1957, стор. 15.

²¹ Е. О. Симонвич. Про культуру полів поховань на Поділлі (в зв'язку з розкопками в с. Луці-Врублівецькій).— Археологія, т. V, К., 1951, стор. 111, табл. 1.

²² В. Д. Баран. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин, К., 1961, табл. VII, 8, 11, 12 та ін.

²³ В. Д. Баран. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга, стор. 216, рис. 3, 11.

²⁴ М. Ю. Смішко. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери, К., 1961, табл. X, 7; табл. XII, 12; Л. В. Вакуленко. Памятники культуры карпатских курганов у с. Глубокоє.— Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II, К., 1968, стор. 171, рис. 1, 2, 3.

²⁵ Э. А. Симонович. Лепная посуда памятников черняховской культуры Нижнего Днестра, стор. 17.

²⁶ Г. Ф. Никитина. Классификация лепной керамики черняховской культуры.— СА, 1966, № 4, стор. 77.

²⁷ V. Teodorescu. Despre cultura Ipotesti—Cindesti in lumina cercetarilor arheologice din nord-estul Munteniei (regiunea Ploiesti).— Studii si cercetari de istorie veche, t. 15, N 4, Bucuresti, 1964, стор. 495.

²⁸ Л. В. Вакуленко. Дослідження гончарної майстерні на Глибоцькому поселенні.— Слов'яно-руські старожитності, К., 1969, стор. 45—50.

²⁹ И. С. Винокур. Языческие изваяния Среднего Подиестровья.— МИА, № 139, М., 1967, стор. 136—143.

Таким чином, в окремих категоріях ранньослов'янського матеріалу з Середнього Подністров'я простежується черняхівська підоснова, що свідчить на користь існування деяких культурно-історичних зв'язків між обома культурами.

На матеріалах Середнього Подністров'я простежується прогресивний спадковий зв'язок ранньослов'янських старожитностей з наступним періодом. Як і в ранньослов'янський час, житлом у VIII—IX ст. служили заглиблені споруди з піччю-кам'янкою в одному з кутів³⁰. У VIII ст. посуд зроблений на ручному гончарному крузі повторював форму і профілювання ліпних ранньослов'янських горщиків. З появою у слов'ян гончарного круга ліпні горщики не зникають. У Григорівці — поселенні VIII—IX ст. в Середньому Подністров'ї в закритих комплексах виявлено ліпну і гончарну слов'янську кераміку³¹, що характерно і для інших територій³².

Слов'янські пам'ятки VI—VII ст. н. е., виявлені в Середньому Подністров'ї не становлять окрему, ізольовану групу. При зіставленні слов'янських старожитностей третьої чверті I тис. н. е., знайдених на всіх територіях, простежується надзвичайна схожість їх матеріальної культури, що виявляється в топографії, стратиграфії і розмірах селищ, житлобудуванні, поховальному обряді, керамічному матеріалі та в багатьох інших сторонах матеріальної і духовної культури. Це, очевидно, пояснюється етнічною та економічною єдністю слов'янства, що й знайшло своє відображення в спільності матеріальної культури.

³⁰ М. И. Артамонов. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952—1953 гг.—КСИИМК, вып. 59, М., 1955, стор. 105, 107, 109.

³¹ М. И. Артамонов. Назв. праця, стор. 110.

³² П. И. Хавлюк. Славянские поселения VIII—начала IX века на Южном Буге.—Археологический сборник, вып. 4, Л., 1962, стор. 116—122; В. К. Гончаров. Лука-Райковецкая,—МИА, № 108, М., 1963, стор. 306.

Записки

В. П. РАССКАЗОВ
УЧАСТЬ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ
У СТВОРЕННІ НАГРОМАДЖЕНЬ
ДЛЯ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ
(1928—1933 рр.)

Завершивши в основному відбудову народного господарства, радянський народ під керівництвом Комуністичної партії приступив до його реконструкції. При цьому партія виходила з ленінської вказівки про те, що

«єдиною матеріальною основою соціалізму може бути велика машина промисловість, здатна реорганізувати і землеробство»¹.

Однією з найважливіших і найбільш складних проблем, які партія вирішувала у реконструктивний період, була проблема нагромадження коштів для індустріалізації країни. Створення важкої промисловості вимагало значних капіталовкладень. «Важка індустрія,— писав В. І. Ленін,— потребує державних субсидій. Якщо ми їх не знайдемо, то ми, як цивілізована держава,— я вже не кажу, як соціалістична,— загинули»².

Приступивши до індустріалізації країни, Комуністична партія зосередила зусилля радянського народу на вишукуванні коштів і використанні всіх джерел їх нагромадження. Якщо в капіталістичних країнах кошти для створення важкої промисловості одержували шляхом грабування колоній і напівколоній, воєнних контрибуцій, нещадної експлуатації трудящих, зовнішніх позик, то для Країни Рад такі шляхи були не тільки непридатні, але й чужі в самій своїй основі. Суспільна власність на засоби виробництва обумовили соціалістичний спосіб створення нагромаджень.

Основним джерелом нагромадження коштів було зосередження в руках держави доходів від промисловості, зовнішньої і внутрішньої торгівлі і кредитної системи, значна допомога трудящих, які позичали державі свої заощадження.

Партія мобілізувала трудящих на високопродуктивну працю, була організатором проведення суворого режиму економії. «В роки індустріалізації...,— підкреслюється у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії, з якою виступив Л. І. Брежнєв,— рухатися вперед, розвивати економіку ми могли тільки мобілізуючи усі сили й засоби»³. Радянське селянство, що звільнилося в результаті знищення поміщицької власності на землю від сплати поміщикам за оренду і купівлю землі, своєю працею і матеріальними засобами також допомагало індустріалізувати країну. Адже воно було кровно заінтересоване в цьому, бо мало гостру

¹ В. І. Ленін, т. 32, стор. 422.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 376.

³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 49.

потребу в сільськогосподарських машинах і промислових товарах. Отже, одним з джерел нагромадження було й залучення коштів села.

Партія разом з тим різко засуджувала антиленінські пропозиції троцькістів про здійснення індустріалізації лише за рахунок селянства. Вона відкинула геть їх пропозиції збільшити сільськогосподарський податок на селян, підвищити відпускні ціни на промислові товари. В резолюції XV з'їзду ВКП(б) в зв'язку з цим зазначалося: «Неправильно виходити з вимоги максимального перекачування коштів із сфери селянського господарства у сферу індустрії, бо ця вимога означає не тільки політичний розрив з селянством, але й підрив справжньої бази самої індустрії, підрив її внутрішнього ринку, підрив експорту і порушення рівноваги всієї народногосподарської системи». Проте партія вважала, що «з другого боку неправильно було б відмовлятися від залучення коштів села на будівництво індустрії; це в теперішній час означало б уповільнення темпу розвитку і порушення рівноваги на шкоду індустріалізації країни»⁴.

Разом з селянством Радянського Союзу селяни Української РСР внесли й свою частку у велику справу створення могутньої індустрії СРСР.

Проте це питання в історико-партійній літературі висвітлено ще недостатньо. Лише в ряді праць автори торкаються цієї теми⁵. Однією з форм участі селянства у здійсненні індустріалізації була фінансова допомога. При цьому Комуністична партія виходила з того, що при залученні коштів селян для індустріалізації необхідно було суворо додержуватись диференційованого класового підходу, певних норм, проводячи ленінську політику зміцнення союзу робітничого класу з основними масами селянства при посиленні керівної ролі пролетаріату.

XV з'їзд партії, керуючись ленінською настановою про те, що «Радянська влада вимагає, щоб бідняки не платили нічого, середні помірно і багаті багато...»⁶, доручив ЦК ВКП(б) розробити заходи щодо переходу до прогресивно-податкового обкладання заможних верств села. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1928 р. визнав за необхідне посилити наступ на куркульство. Відповідно до рішення пленуму був розроблений закон про сільськогосподарський податок на 1928—1929 рр., затверджений ЦВК СРСР 21 квітня 1928 р. Згідно з законом збільшувалося обкладання куркулів податком, звільнялися від нього бідняки, розширювались пільги колективним господарствам. На Україні, як відзначалось на II конференції КП(б)У, що відбулася у квітні 1929 року, «значна

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 421.

⁵ Історія Української РСР, ч. II, К., 1967; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971; К. Н. Плотников. Очерки истории бюджета Советского государства, М., 1955; Г. Л. Марьяхин. Очерки истории налогов с населения в СССР, М., 1964; М. А. Борисов. Борьба партии за создание основ социалистической экономики (1926—32), М., 1968, Ленинский план социалистической индустриализации и его осуществление, М., 1969; П. Б. Жибарев. Индустриализация СССР — великий подвиг советского народа, МГУ, 1969; И. И. Коломийченко. Решение Компартией Украины проблемы накопления для социалистической индустриализации (1926—1929 гг.) — «Вопросы истории КПСС», 1969, № 11; Ленинский план социалистической индустриализации та його здійснення на Україні, К., 1969; А. Н. Малофеев. История ценообразования в СССР. 1917—1963, М., 1964, стор. 131—132; С. А. Ситорян. Чистый доход и бюджет, М., 1964, стор. 161—162; М. П. Ким. Социалистическая индустриализация в СССР. — Десятый международный конгресс историков в Риме. Сентябрь 1955, стор. 264; А. А. Барсов. Советское хозяйство и источники социалистического накопления в годы первой пятилетки (1928—1932). — «История СССР», 1968, № 3.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 15.

частина платежів припадає на верхівкові верстви селянства. Тільки по одному сільськогосподарському податку 10—12% платників сплачують трохи більше $\frac{1}{3}$ всього податку; одночасно 35% селянських господарств зовсім звільняються від податку»⁷. В 1927/1928 р. сума податкових платежів у селянства України становила 143,5 млн. крб., а 1928/29 р.— 132,7 млн. крб.⁸ Це було результатом послаблення податкових платежів бідняцько-середняцьким верствам села.

На протязі 1925/26 — 1928/29 рр. всі нагромадження, реалізовані промисловістю РСР згідно плану ВРНГ, в тому числі одержані і від сільського господарства, становили 6719 млн. крб., з них внутріпромислові нагромадження становили 4885 млн. крб.⁹ По Українській РСР надходження у держбюджет за рахунок сільськогосподарського податку за період 1926—1929 рр. становили 297 млн. крб., а капіталовкладення у велику промисловість за той же час — 1245 млн. крб.¹⁰ Слід зауважити, що не вся сума єдиного сільгосподатку використовувалася для розвитку промисловості, частина його йшла на інші цілі, в тому числі і на потреби села.

У постанові ЦВК і РНК РСР від 8 лютого 1929 р. «Про єдиний сільськогосподарський податок і полегшення обкладання середняцького селянства» говорилося про необхідність подання середньому господарству додаткових пільг, значні суми податків переносились на куркулів. Якщо на Україні в 1928/29 р. середняцькі господарства сплатили 81,2% всієї суми єдиного сільськогосподарського податку, то в 1929/30 р.— 70,6%. Для заможного-куркульських господарств було запроваджене індивідуальне обкладання. 1928/29 р. 1,22% цих господарств сплатили 17% всієї суми сільгосподатку, в 1929/30 р. відповідно — 3,02%, 28%¹¹.

Згідно з законом про сільськогосподарський податок колгоспам надавалися значні пільги, які сприяли розширенню посівних площ, розвитку тваринництва. Члени сільгоспартілей обкладались сільгосподатком лише з прибутків від неусуспільненого господарства і за зниженими порівняно з одноосібниками ставками. Податкова політика партії, з одного боку, сприяла мобілізації коштів для індустріалізації, з другого — обмеженню і витісненню капіталістичних елементів на селі, прискорювала розвиток соціалістичних, кооперативних форм сільського господарства. Хоча надходження коштів від трудівників села до державного бюджету в роки першої п'ятирічки з року в рік зменшувалось, все ж таки воно відігравало певну роль у створенні нагромаджень для індустріалізації. Надходження сільськогосподарського податку по Українській РСР в 1929 р. становили — 99,6 млн. крб., 1930 р.—81,1 млн. крб. 1931 — 72,2 млн. крб.¹² Питома вага сільськогосподарського податку в прибутках державного бюджету в країні знизилася з 5,1% в 1928/29 рр. до 0,9% в 1932 р.¹³.

В світлі наведених фактів зовсім безпідставними є твердження сучасних буржуазних фальсифікаторів історії, а в минулому правих опор-

⁷ Друга конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 9—14 квітня 1929 року. Стенографічний звіт, 1929, стор. 73.

⁸ «Финансы и народное хозяйство», 1929, № 51, стор. 14.

⁹ Выполнение пятилетнего плана промышленностью. Материалы к докладу В. В. Куйбышева к XVI съезду БКП(б), М.—Л., 1930, стор. 132—133.

¹⁰ Контрольні цифри розвитку народного господарства УРСР на 1929/30 рік. Харків, 1929, стор. 28; XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, Харків, 1929, стор. 145.

¹¹ Два роки п'ятирічки УРСР. Матеріали до звіту уряду за 1929 і 1930 рр. XII Всеукраїнському з'їзду Рад, Харків, 1931, стор. 131, 132.

¹² ЦДАЖР і РБ УРСР, ф. 30, оп. 6, спр. 364, арк. 196.

¹³ Финансы за XXX лет, М., 1947, стор. 158.

туністів, нібито індустріалізація в нашій країні здійснювалася лише за рахунок села.

Певну допомогу у справі індустріалізації подавали трудящі республіки, позичаючи державі свої заощадження. В перші роки індустріалізації було випущено три державні позики: (1927, 1928 і 1929 рр.). Велику організаторську, політичну роботу в зв'язку з їх реалізацією проводили партійні організації України. Вони спрямовували роботу комісій сприяння державним позикам при сільських Радах, осередках ЛКСМУ, комітетах незаможних селян.

Робота щодо реалізації позики серед трудівників села натрапляла на опір з боку куркульської верхівки, яка не тільки не купувала облигації, але й намагалась зірвати роботу комісій сприяння передплаті. З цього приводу «Правда» писала: «Всі випадки ворожого виступу проти позики, випадки викривлення нашої класової лінії, спрямовані своїм вістрям проти інтересів індустріалізації країни, повинні бути поставлені під рішучий обстріл з боку місцевих партійних організацій»¹⁴.

Незважаючи на лютий опір класових ворогів трудівники села під керівництвом партійних організацій у 1927 р. передплатили державних позик на 3 млн. крб., 1928 р.— на 8,5 млн. крб., 1929 — на 45 млн. крб.¹⁵ «Дані про хід передплати серед селянства в різних районах Союзу,— відзначала «Правда»,— свідчать про те, що в тих областях і республіках, де радянська і партійна громадськість приділяла велику увагу розміщенню позики, передплата проходила більш-менш нормально. Так, на Україні передплата на селі досягала 9817 тис. крб.»¹⁶. Українська РСР в реалізації третьої позики індустріалізації серед трудівників села зайняла перше місце в країні¹⁷.

З ініціативи трудящих додатково було випущено позики 1930 р.— «П'ятирічку за чотири роки», 1931 р.— «Третій вирішальний», 1932 р.— «Четвертий завершальний». У листопаді 1931 р. була проведена Всеукраїнська радіоперекличка з метою популяризації найкращих форм і методів масової роботи по мобілізації коштів. Велику роль в цій справі відіграла газета «Комуніст», яка періодично висвітлювала хід передплати на державні позики у містах і селах, а також обласні газети «Зоря» (Дніпропетровськ), «Чорноморська комуна» (Одеса) та ін. Попереду по передплаті позики на «Четвертий завершальний» серед селянства йшла Дніпропетровська область. У вересні 1932 р. селяни купили облигацій на 16 099 тис. крб. Синельниківському району цієї ж області за перевиконання плану по мобілізації коштів на селі було вручено перехідний червоний прапор¹⁸.

Надходження по державним позикам від сільського населення республіки 1930 р. становили 72 млн. крб., 1931 — 85 млн. крб.¹⁹

Загальний обсяг зібраних коштів селянами України зріс за час : 1926/27 господарського року до 1932 року до 712,2 млн. крб.²⁰

У нагромадженні грошових заощаджень трудящего селянства значну роль відіграли ощадні каси. Партійні організації республіки подавали допомогу місцевим комісіям сприяння, які існували при ощадних касах. Якщо на 1 лютого 1928 р. в селах республіки було 185 тис. вкладників з

¹⁴ «Правда», 27 листопада 1928 р.

¹⁵ «Финансы и народное хозяйство», 1929, № 9, стор. 9.

¹⁶ «Правда», 3 вересня 1930 р.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 32, од. зб. 182, арк. 2.

¹⁸ ЦДАЖР і РБ УРСР, ф. 30, оп. 7, спр. 42, 79.

¹⁹ Там же, оп. 6, спр. 364, арк. 196.

²⁰ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні, стор. 125.

загальною сумою вкладів на 12,6 млн. крб.²¹, то на 1 січня 1933 р. відповідно — 1816,4 тис., 20,2 млн. крб.²²

Таким чином дані про надходження коштів села у державний бюджет свідчать про те, що індустріалізація країни була справою всього радянського народу, у тому числі і селянства.

²¹ «Финансы и народное хозяйство», 1928, № 11, стор. 25.

²² Социалистическое строительство СССР. Статистический ежегодник, М., 1934, стор. 470.

М. І. ФЕДОРИНА
ВИСВІТЛЕННЯ
ПРЕСОЮ УКРАЇНИ
ДОСВІДУ ПЕРЕДОВИКІВ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
(1933—1937 рр.)

В. І. Ленін надавав великого значення вивченню, впровадженню у виробництво й обміну передовим досвідом. Ще 1918 р. він акцентував увагу на тому, «щоб сила прикладу стала насамперед моральним, а потім — і примусово запроваджуванним зразком устрою праці в новій

Радянській Росії»¹. Передбачаючи велику роль передового досвіду в будівництві соціалізму, у листі до редакції «Правды» вождь революції писав: «Ще більше і ще більше конкретності у вивченні місцевого досвіду, деталей, дрібниць, практики, ділового досвіду, заглиблення в справжнє життя, і повітове, і волосне, і сільське; розбір того, де, кому і чому (якими прийомами) вдається, незважаючи на неймовірні злидні і розорення, досягати справжнього, хоч і невеликого поліпшення; не боятися викривати помилки і невміння; популяризувати і *рекламувати* щосили всякого скільки-небудь видатного місцевого працівника, ставити його за зразок»².

Керуючись вченням В. І. Леніна, Комуністична партія завжди приділяла велику увагу вивченню і поширенню передового досвіду, активно популяризувала все нове, що народжувалось у творчій праці трудівників села. Ідеї В. І. Леніна розвинуті у новій Програмі КПРС, яка передбачає необхідність «практичного застосування і великого поширення досягнень науки і передового досвіду в землеробстві і тваринництві»³.

В період завершення реконструкції народного господарства важливим засобом нагромадження й популяризації передового досвіду стала партійна і радянська преса України. Під керівництвом ЦК КП(б)У підвищувався її ідейно-політичний рівень, урізноманітнювалися форми організації роботи, зокрема з'явилися ударні бригади, проводилися робількорівські рейди, різноманітні походи, переклики, конференції тощо, за допомогою яких підносилися активність мас.

Республіканські й обласні газети мобілізували трудящих на виконання першочергових завдань. Оперативні матеріали (зведення, дошки пошани, зобов'язання тощо), кореспонденції сількорів, нариси про передовиків друкувались у відповідних рубриках. Так, редакція газети «Колгоспне село» — органу ЦК КП(б)У ввела рубрику «Трибуна колгоспного досвіду» і випускала листівку-газету невеликого розміру «Розповідач колгоспного досвіду», в якій висвітлювалися найрізноманітніші сто-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 174.

² В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 523.

³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 70.

рони життя сільгоспартілей. В першому номері «Розповідача», що був надрукований на спеціальних відповідно оформлених макетах і розісланий у колгоспи, вміщено лист сількора артіль «Прогрес» Березівського району Одеської області Довгого про догляд та годівлю коней. Така форма обміну досвідом викликала багато відгуків. «Ми застосували досвід, про який нам розповів «Розповідач» «Колгоспного села», зробили так, як там сказано. Тепер уже маємо перші наслідки від цього. Догляд за кіньми поліпшився всі вони добре поправляються»⁴, — писав колгоспник артіль ім. Леніна Глобинського району на Харківщині.

Обміну передовим досвідом сприяли також обласні та районні зльоти колгоспників і робітників радгоспів, які проводилися за рішенням ЦК КП(б)У. Матеріали про підготовку та проведення цих зльотів у спеціальних рубриках «Досвід кращих на трибуну всесоюзного з'їзду передових колгоспників», «Передові колгоспи передають свій досвід», «До зльотів колгоспників-ударників»⁵ та ін. вміщували майже всі газети. У передових статтях висвітлювалися найбільш злободенні питання, викривалися недоліки та вказувалися шляхи їх усунення, популяризувався передовий досвід. Так, у передовій київської обласної газети «Пролетарська правда» — «Рушійна сила в боротьбі за врожай» відзначалося, що районна преса ще незадовільно узагальнює досвід передовиків, недостатньо поширює його серед колгоспів⁶.

Серед різноманітних газетних матеріалів виділялися оперативні зведення Наркомзему УРСР, обласних та районних земельних відділів про хід виконання планів і зобов'язань областями, районами, колгоспами та МТС. Вони висвітлювали досягнення в окремих галузях колгоспного і радгоспного виробництва, а в супровідних текстах називалися передові райони, колгоспи, МТС. 11 травня 1933 р. під девізом «МТС, рівняйтесь на Градизьку!» «Комуніст» видрукував матеріали про хід весняної сівби в республіці, зведення Наркомзему УРСР тощо. В кореспонденції «Передова МТС» спецкор газети розповів, якими шляхами колектив Градизької МТС досяг успіхів під час посівної кампанії.

В журналах «Колгоспниця України», «Соціалістичне тваринництво», «Машина на селі» (пізніше називався «За механізацію сільського господарства»), «Хата-лабораторія» та ін. вміщено багато матеріалів про поширення передового досвіду в різних галузях сільського господарства. Наприклад, в одній з статей, опублікованих у рубриці «Піднести тваринництво — наш найважливіший обов'язок», редакція журналу «Колгоспниця України» закликала всіх жінок республіки включитися в похід за розвиток тваринництва: «Прорив у тваринництві стоїть поперек дороги до заможного життя. Далі терпіти цього прориву не можна ні в колгоспному господарстві, ні в дворі колгоспника. Кращий досвід боротьби за великий врожай треба негайно перенести на розвиток тваринництва»⁷. В окремих номерах журналу публікувалися переважно замітки передовиків колгоспного виробництва. Так, з 19 кореспонденцій, надрукованих у № 7 за 1934 р., авторами 12 були колгоспниці, які ділилися досвідом роботи, розповідали про взяті ними зобов'язання тощо*.

Матеріали партійної і радянської преси 1933—1934 рр. свідчать про те, що соціалістичне суспільство, колгоспний лад створили умови для розвитку творчої ініціативи трудящих. Новатори колгоспного виробництва

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 388, оп. 3, од. зб. 294, арк. 49.

⁵ «Комуніст», 4—8 лютого 1933 р., «Вісті», 2 лютого 1933 р.; «Колгоспне село», 7 лютого 1933 р.

⁶ «Пролетарська правда», 20 травня 1933 р.

⁷ «Колгоспниця України», 1934, № 4, стор. 14.

* Підраховано автором.

розповідали про свої успіхи та шляхи їх досягнення. Завдяки цим кореспонденціям про досвід передовиків узнавали у відсталих господарствах.

На II Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників ланкова колгоспу ім. Комінтерну Петрівського району М. С. Демченко зобов'язалася виростити 500 ц цукрових буряків з гектара. Майже всі газети вмістили це зобов'язання, а пізніше інформували про хід його виконання. Чимало матеріалів про роботу ланки вміщено на сторінках «Комуніста», «Вістей»⁸, а особливо обласної газети «Пролетарська правда» та районної «Соціалістичний наступ». Обласна газета друкувала доповіді М. Демченко на з'їздах та нарадах, а також вмістила 4 її замітки і 8 кореспонденцій та повідомлень про вирощування буряків членами її ланки.

Матеріали про обмін досвідом займали провідне місце в більшості журналів, які швидко підхоплювали починання передовиків і всебічно сприяли їх поширенню. Так, спеціалізований журнал «За механізацію сільського господарства» друкував статті учасників наради переможців змагання за високі врожаї, яку проводив ЦК ЛКСМУ⁹.

Аналіз газетних і журнальних статей та повідомлень 1935 р. свідчить, що розвиток масового руху новаторів на селі, який виник майже водночас з стахановським рухом у промисловості й на транспорті, відіграв велику роль у підвищенні продуктивності праці в колгоспному виробництві. Члени ланок М. Демченко, М. Гнатенко, Х. Байдич, Г. Швидкої та багатьох інших показали мільйонам колгоспників, як треба працювати, що потрібно зробити для перетворення полів на невичерпне джерело колгоспного достатку. Центральний орган нашої партії, високо оцінюючи подвиг М. Демченко, писав: «Велика слава М. Демченко та її подруг-п'ятисотенниць, їх заслуга перед народом полягає в тому, що вони прокладають нові шляхи, вони показують мільйонам, як можна і треба працювати на соціалістичних полях. М. Демченко зробила для бурякових колгоспів те саме, що зробив О. Стаханов для Донбасу. І метод М. Демченко повинен стати таким же популярним, як стахановський»¹⁰.

Почин буряководів М. Гнатенко, М. Демченко та інших п'ятисотенниць підхопили багато працівників різних галузей сільськогосподарського виробництва, що сприяло значному підвищенню продуктивності праці. На сторінках республіканських та обласних газет видруковано ряд передових статей, листів, в яких розповідалося про взяття працівниками сільського господарства підвищених зобов'язань. Так, бригадир колгоспу ім. Комінтерну Ямпільського району Вінницької області Й. Ф. Наньєв з членами своєї бригади розпочав рух за вирощування 200 пудів зернових з гектара. Під рубрикою «За 200 пудів зерна з гектара» газета «Вісті» надрукувала його статтю, в якій він, зокрема, писав: «Я гордий з того, що моя ініціатива підхоплена і стає прапором, під яким колгоспники і колгоспниці нашої області боротимуться за рекордні врожаї, за розвинене тваринництво, за заможне й культурне життя»¹¹.

У передовій «Комуніста» «Ширити досвід кращих доярок» розповідалося про тваринників колгоспу «Новий світ» Лебединського району на Харківщині, про створену ними зразкову ферму племінної худоби, про їх рекордні удої. Справжнім майстром доїння газета називала М. Чапчикову, яка домоглася середнього удою по всій групі корів 4766 л. Вона допомагала оволодівати секретами майстерності іншим дояркам ферми,

⁸ «Комуніст», 24 квітня, 12 травня, 9, 10, 14, 26 жовтня 1935 р.; «Вісті», 27 лютого, 9 квітня, 8 вересня, 9 жовтня 1935 р.

⁹ «За механізацію сільського господарства», 1935, № 3.

¹⁰ «Правда», 20 жовтня 1935 р.

¹¹ «Вісті», 11 грудня 1935 р.

внаслідок чого в колгоспі одержано по 3347 л молока на дійну корову, в той час, як у середньому по Україні — лише 1250—1300 л¹².

У грудні 1936 р. ЦК КП(б)У, Рада Народних Комісарів УРСР і Наркомзем УРСР звернулися до керівників МТС, радгоспів і колгоспів, до всіх колгоспників бурякових районів України з листом «Боротися за врожай цукрових буряків у 1936 р. по Україні в 250 ц в середньому з га», в якому рекомендували ширше застосовувати методи боротьби за високий урожай цукрових буряків, що їх перевірили на практиці героїні-п'ятисотенниці, сотні і тисячі ланкових та бригадирів¹³. Цей лист сприяв підвищенню активності трудівників колгоспного села.

Стахановський рух вніс істотні зміни у роботу працівників редакцій газет з робіськорями, внаслідок чого докорінно змінилась і розширилася тематика їх листів. На сторінках газет частіше з'являлися листи стахановців, у яких порушувалися найактуальніші питання організації праці по-новому. Це сприяло тому, що більшість газет ставали трибунами стахановського руху. Детальний аналіз районної преси свідчить, що 1936 р. кореспонденції сількорів та листи передовиків колгоспного виробництва займали в ній провідне місце. У них широко відображалася діяльність парторганізацій щодо розвитку стахановського руху на селі, висвітлювалася суть передових методів праці.

Проте преса України недостатньо показувала перегини і помилки у розгортанні стахановського руху на місцях, зокрема недоліки в керівництві ним з боку ряду МТС, незадовільну організацію обліку роботи стахановських ланок і бригад тощо. Однак все це, безперечно, ніякою мірою не применшувало досягнень у розвитку сільського господарства, але свідчило про недостатнє використання гігантських трудових резервів, що з'явилися внаслідок розгортання стахановського руху.

Піклування партії про розвиток стахановського руху в сільському господарстві відображене в листі ЦК КП(б)У «Про організацію стахановського руху в сільському господарстві», в якому перед партійними, радянськими і громадськими організаціями ставилися нові завдання. Цей лист сприяв кращому висвітленню на сторінках газет передових методів праці.

1937 р. у газетах та журналах пропагувалися майже всі форми і методи поширення передового досвіду у сільському господарстві, які були в перші роки другої п'ятирічки. Але в їх роботі спостерігалися значні недоліки. Частина редакцій перестала залучати до підготовки номерів сількорів і в основному передруковувала матеріали з центральних газет. Лише у листопаді-грудні 1937 р. преса вмістила матеріали про підсумки сільськогосподарського року, зокрема виступи переможців змагання, звіти про зльоти та наради передовиків.

Матеріали газет і журналів свідчать про те, що в другій п'ятирічці завдяки здійсненню колективізації, технічній реконструкції і підготовці кадрів, які опанували передову техніку, Українська РСР добила величезних успіхів у розвитку соціалістичного сільського господарства. Важливу роль у цьому відіграла преса, яка активно допомагала партійним організаціям впроваджувати в сільськогосподарське виробництво досягнення передовиків, застосовувати нові форми організації праці на селі. Отже, газети і журнали — цінне джерело для вивчення радянського періоду історії СРСР, зокрема процесу впровадження передових методів праці в сільському господарстві.

¹² «Комуніст», 2 грудня 1935 р.

¹³ «Вісті», 17, 18 грудня 1935 р.

М. В. КАЛИНОВСЬКИЙ,
М. О. РИБАКОВ

З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ
І ДІЯЛЬНОСТІ СЛОБІДСЬКОГО
РАЙОННОГО КОМІТЕТУ
РСДРП(б) — КП(б)У
(1917—1922 рр.)

Цікавою сторінкою малодослідженої історії Київської міської партійної організації є діяльність одного з загонів Київської міської, а потім Київської повітової організації РСДРП(б) — КП(б)У — Слобідського районного комітету партії¹.

До 1917 р. нинішня територія Дарницького та Дніпровського районів м. Києва знаходилась в адміністративно-територіальному підпорядкуванні Микільсько-Слобідської волості Остерського повіту Чернігівської губернії. До її складу входили міські поселення — Передмостова, Кухмістерська та Микільська Слобідки, Нова і Стара Дарниця, поселення при Дарниці — станція Дарниця та Микільське лісництво, а також села: Троєщина, Вигурівщина, Воскресенська Слобідка, Позняки з хутором Позняки, Осокорки, Бортничі з хутором Бортничі, Гнідин та Вишеньки*. Ця місцевість була місцем людських поселень за найстародавніших часів.

У середині ХІХ ст. виникла Передмостова Слобідка, яка швидко виростала й заселялася. В 1917 р. тут було 7197 жителів. Мешканцями слобідки були, в основному, робітники київського «Арсеналу», судоремонтних майстерень, лісопильних заводів, залізничники Дарниці, вантажники Подолу.

Велика кількість пролетарів зумовила перетворення Слобідки у центр революційної боротьби у тому районі. Наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. в Передмостовій і в сусідній Микільській слобідках вів революційну роботу соратник В. І. Леніна А. В. Луначарський². У 1902—1905 рр. тут вирувала революційна діяльність: розповсюджувалась нелегальна література, відбувалися страйки, сутички з поліцією та військами, організовувались підпільні гуртки, вивчалась марксистська література.

Після Лютневої революції 1917 р., на початку березня, по вказівці керівників арсенальських більшовиків А. В. Іванова, М. І. Гаушко та інших, невелику групу революціонерів було направлено в Передмостову Слобідку для розгортання більшовицької роботи. Це були: О. П. Ферліовський, М. В. Калиновський, І. Турчинник-Шорник, Л. Юзефович, М. Лещинський, А. Федоренко³. Вони залучили до роботи слобідчан — М. Гольденберга, Я. Гриншпака, М. Козловську.

На початку 1917 р. було обрано перший склад Слобідського комітету РСДРП(б): головою якого став М. В. Калиновський, а членами — О. Ферліовський, І. Турчинник-Шорник, Я. Гриншпак, М. Гольденберг⁴.

¹ Слобідський районний комітет з 1917 по 1920 рр. включно входив до складу Київської міської організації КП(б)У, в 1921—1922 рр. — до Київської повітової організації. Оскільки Микільсько-Слобідська волость належала до Остерського повіту, цей повітовий комітет КП(б)У восени 1922 р. домігся переходу Слобідського райкому до Остерського повіткому. («Пролетарская правда», 1 лютого 1923 р.). За рішенням № 271 Київського губвиконкому від 27 жовтня 1923 р. Дарниця і слобідки були включені в межі Києва, але їх тимчасово (а це тривало аж до 1927 р.) було включено до складу Броварського району Київського округу (КОДА, ф. Р-112, оп. 1, од. зб. 509, арк. 74—76). Слобідський райком КП(б)У перестав існувати, всі комосередки увійшли до складу Броварського райкому КП(б)У.

* Троєщина тепер Броварського р-ну, а Бортничі, Гнідин та Вишеньки — Бориспільського.

² А. В. Луначарский. Воспоминания и впечатления, М., 1968, стор. 17.

³ Великий Жовтень на Київщині, К., 1957, стор. 130.

⁴ «Вечірній Київ», 9 березня 1957 р.; 6 листопада 1963 р.; 8 червня 1967 р. У книзі «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні» (К., 1957, стор. 82) у статті Горбачова говориться, що Слобідський комітет партії виник наприкінці березня — початку квітня 1917 р. і його організатором і керівником був О. П. Ферлі-

Комітет, проводячи лінію партії, борючися проти політики меншовиків, українських буржуазних націоналістів та інших реакціонерів, розгорнув активну агітаційно-пропагандистську діяльність, організуючи бесіди, мітинги, лекції, розповсюджуючи більшовицьку літературу, влаштовуючи газетні кіоски, робітничі та солдатські клуби.

В основу всієї роботи комітету були покладені Квітневі тези В. І. Леніна. В Слобідській організації на той час налічувалося до 37 членів партії і кілька десятків співчуваючих.

Більшовики концентрували навколо себе молодь, залучали її до своєї роботи. Юнаки та дівчата йшли в села, на заводи, у військові частини, розклеювали відозви, розповсюджували листівки, добували зброю, медикаменти.

Слобідський комітет РСДРП(б) охоплював своїм впливом робітників, селянську бідноту і кращу, передову частину інтелігенції Передмісної, Микільської, Кухмістерської, Воскресенської слобідок, Осокорків, Позняків, Старої і Нової Дарниці, Бортничів, Процева, Гнідина, Вишенюк, Броварів, Княжичів, Вигурівщини й Троєщини.

Більшовики розгорнули роботу за створення робітничого контролю на підприємствах і в комітетах профспілок. Величезний вплив на маси мала агітація більшовиків за припинення війни і укладення миру без анексій і контрибуцій, за опублікування царських таємних договорів, конфіскацію поміщицької землі, введення 8-годинного робочого дня, охорони праці.

Організаційна структура райкому у цей час була оформлена відповідно до рішення Київської загальноміської конференції РСДРП(б) від 21 травня 1917 р.⁵

Слобідський комітет вів роботу в військових частинах, які стояли на Слобідці: важкому артдивізіоні, прожекторній команді й медсанбаті. Серед жінок вели роботу Ф. Лужанська, С. Метелецька, і П. Макаровська. Л. Юзефович і М. Лещинський були пропагандистами і доповідачами.

У вересні 1917 р. у Передмостовій Слобідці створилась районна Рада робітничих і солдатських депутатів, перші збори якої відбулися 1 жовтня 1917 р. Авторитет її значно зріс після того, як вона разом з Слобідським комітетом партії очолила організацію та проведення загального страйку робітників і службовців слобідок, який закінчився блискучим успіхом⁶. На Дарницькому фанерному заводі страйком керували Гребенюк й М. Рудь, у Слобідському депо мототрамвая — І. Лисенко, на лісопилному й шпалопросочувальному заводах на Кухмістерській Слобідці — Яковлев і Голіков.

За кілька тижнів до Жовтневої революції Рада фактично стала найвищою владою в районі, а зразу ж після революції створила військово-

овський (1894—1938 рр.); у книзі «Киевский Арсенал в пролетарской революции» (К., 1928, стор. 126) говориться, що першим секретарем Слобідського райкому був Я. М. Гриншпак (1896—1918 рр.), в анкеті секретаря Слобідського комітету КП(б)У вказано, що Слобідський райком виник у червні 1917 р.— Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 109, арк. 18 зв. Спробуємо розібратися в цих протиріччях. Слобідський комітет виник раніше червня, бо газета «Голос социал-демократа» від 18 травня 1917 р. вже вказує на його існування (див. Большевицские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.), К., 1957, стор. 273—274). О. П. Ферліовський у 1917 р. був членом райкому, а восени 1917 р. його було обрано головою Слобідського ревкому. Під час Січневого повстання 1918 р. його поранено і евакуйовано до Саратова. Я. М. Гриншпак дійсно був секретарем комітету, але тільки з червня 1917 р.

⁵ Большевицские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.), К., 1957, стор. 291—292.

⁶ 1917 год на Киевщине, К., 1928, стор. 272, 389.

революційний комітет (ревком), який став штабом усіх частин і бойових дружин району, займаючись також справами продовольства й охороною мирного населення⁷. Головою ревкому було обрано О. П. Ферліовського, начальником міліції Ф. Й. Садовського. М. В. Калиновський керував військовим та агітаційно-пропагандистським відділами. Незабаром слобідський ревком направив до «Арсеналу» понад сотню червоногвардійців, які взяли активну участь у повстанні⁸.

29—31 жовтня 1917 р. війська Тимчасового уряду були розгромлені, але владу в місті захопила Центральна рада, яка завдала підлого удару в спину київському пролетаріату. Слобідські червоногвардійці дістали наказ повернутися в Слобідку⁹, зброю сховати в надійному місці й бути у бойовій готовності. Слобідський комітет РСДРП(б) розгорнув посилену агітаційну і організаційну роботу.

14 листопада 1917 р. відбулися загальні збори більшовиків Слобідки. У прийнятій резолюції вони вітали перемогу революції в Петрограді і підтримували ленінську політику⁹.

Створювалися й забезпечувалися патронами та медикаментами загони Червоної Гвардії, кулеметні команди, до складу яких входили мешканці Дарниці, Слобідок, Осокорків, Позняків, Процева, Подолу. Проводилися навчання молодих бійців. Слобідка була перетворена у військовий табір з 200—300 бійців, готових до бою.

У ніч з 15 на 16 січня 1918 р. київський пролетаріат на чолі з арсенальцями повстав проти контрреволюційної Центральної ради.

16 січня стало відомо, що до Києва, відступаючи під натиском радянських військ, підходить з боку Ніжина петлюрівський «курінь смерті». Ще 15 січня 1918 р. керівники Слобідського райкому і ревкому одержали вказівку від «Арсеналу» організувати охорону мостів через Дніпро і з настанням темряви залишити на Слобідці надійну охорону і резерв у 100—150 чол. зі зброєю й боєприпасами, а решту направити до «Арсеналу».

До штабу оборони Слобідки увійшли начальник Червоної Гвардії Слобідки й Слобідського укріпленого району М. Калиновський, І. Турчинник-Шорник, М. Гольденберг, Л. Юзефович і представник важкого артилерійського дивізіону М. Травянка.

З метою розпропагування петлюрівського полку, що розташувався в Броварах, ревком вирішив надіслати туди членів Слобідського комітету партії Калиновського, Гриншпака і робітників Єгеря та Лисенка. Солдати підтримали більшовиків. Делегація повернулася до Слобідки, але потім була викликана по телефону командуванням полку знову у Бровари. Четверо більшовиків вдруге поїхали у Бровари, але потрапили до пастки. Петлюрівці по-звірячому побили їх, а Петлюра після допиту в своєму вагоні наказав розстріляти. Дивом залишився живим М. Калиновський.

Незабаром у Слобідку ввірвалися козаки «куреня смерті», вони нищили по хатах, розшукуючи червоногвардійців, розстрілювали всіх, у кого на руках мозолі, не даючи пощади й жінкам¹⁰. Але лютували вороги недовго. 22 січня радянські війська вступили у Дарницю, а 26 січня Київ став Радянським.

Після визволення Києва від петлюрівців у місті поступово налагоджувалося нормальне життя.

⁷ Борьба за власть Советов на Киевщине, К., 1957, стор. 415.

⁸ «Вечірній Київ», 4 липня 1958 р.

⁹ Мова йде про Передмостову Слобідку.

⁹ Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 413.

¹⁰ «Пролетарская правда», 7 листопада 1922 р.

революційний комітет (ревком), який став штабом усіх частин і бойових дружин району, займаючись також справами продовольства й охороною мирного населення⁷. Головою ревкому було обрано О. П. Ферліовського, начальником міліції Ф. Й. Садовського. М. В. Калиновський керував військовим та агітаційно-пропагандистським відділами. Незабаром слобідський ревком направив до «Арсеналу» понад сотню червоногвардійців, які взяли активну участь у повстанні⁸.

29—31 жовтня 1917 р. війська Тимчасового уряду були розгромлені, але владу в місті захопила Центральна рада, яка завдала підлого удару в спину київському пролетаріату. Слобідські червоногвардійці дістали наказ повернутися в Слобідку⁹, зброю сховати в надійному місці й бути у бойовій готовності. Слобідський комітет РСДРП(б) розгорнув посилену агітаційну і організаційну роботу.

14 листопада 1917 р. відбулися загальні збори більшовиків Слобідки. У прийнятій резолюції вони вітали перемогу революції в Петрограді і підтримували ленінську політику⁹.

Створювалися й забезпечувалися патронами та медикаментами загони Червоної Гвардії, кулеметні команди, до складу яких входили мешканці Дарниці, Слобідок, Осокорків, Позняків, Процева, Подолу. Проводилися навчання молодих бійців. Слобідка була перетворена у військовий табір з 200—300 бійців, готових до бою.

У ніч з 15 на 16 січня 1918 р. київський пролетаріат на чолі з арсенальцями повстав проти контрреволюційної Центральної ради.

16 січня стало відомо, що до Києва, відступаючи під натиском радянських військ, підходить з боку Ніжина петлюрівський «курінь смерті». Ще 15 січня 1918 р. керівники Слобідського райкому і ревкому одержали вказівку від «Арсеналу» організувати охорону мостів через Дніпро і з настанням темряви залишити на Слобідці надійну охорону і резерв у 100—150 чол. зі зброєю й боеприпасами, а решту направити до «Арсеналу».

До штабу оборони Слобідки увійшли начальник Червоної Гвардії Слобідки й Слобідського укріпленого району М. Калиновський, І. Турчинник-Шорник, М. Гольденберг, Л. Юзефович і представник важкого артилерійського дивізіону М. Травянка.

З метою розпропагування петлюрівського полку, що розташувався в Броварах, ревком вирішив надіслати туди членів Слобідського комітету партії Калиновського, Гриншпака і робітників Єгеря та Лисенка. Солдати підтримали більшовиків. Делегація повернулася до Слобідки, але потім була викликана по телефону командуванням полку знову у Бровари. Четверо більшовиків вдруге поїхали у Бровари, але потрапили до пастки. Петлюрівці по-звірячому побили їх, а Петлюра після допиту в своєму вагоні наказав розстріляти. Дивом залишився живим М. Калиновський.

Незабаром у Слобідку ввірвалися козаки «куреня смерті», вони нищили по хатах, розшукуючи червоногвардійців, розстрілювали всіх, у кого на руках мозолі, не даючи пощади й жінкам¹⁰. Але лютували вороги недовго. 22 січня радянські війська вступили у Дарницю, а 26 січня Київ став Радянським.

Після визволення Києва від петлюрівців у місті поступово налагоджувалося нормальне життя.

⁷ Борьба за власть Советов на Киевщине, К., 1957, стор. 415.

⁸ «Вечірній Київ», 4 липня 1958 р.

⁹ Мова йде про Передмостову Слобідку.

⁹ Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 413.

¹⁰ «Пролетарская правда», 7 листопада 1922 р.

Але вже у лютому 1918 р. на Україну вторглися німецько-австрійські загарбники. 1 березня 1918 р. вони захопили Київ, а незабаром і всю Україну.

В період кайзерівської окупації та при гетьмані Слобідський комітет партії і ревком, очолювані О. П. Ферліовським та Ф. Й. Садовським, керували підпільною боротьбою слобідчан. «На ревком,— згадує Садовський,— було покладено суто бойові завдання: бойові штаби по селах, організація партизанських загонів, добування зброї, розвідка, розповсюдження літератури..., розклад гетьманських частин»¹¹. Артем Федоренко, Тарас Голіков й Костянтин Стародубцев добули з артскладу 150 револьверів, 4 кулемета, гранати, гвинтівки, патрони. А через три дні з цієї зброї народні месники косили окупантів та «варту» Скоропадського. Таким чином Слобідська організація не припиняла своєї діяльності у тяжкі дні гетьманщини та німецької окупації.

Після визволення Києва від петлюрівців, 28 лютого 1919 р. було обрано Слобідський комітет КП(б)У в складі С. Гриншпака (секретар), М. В. Калиновського, М. Родіна, Городька, Коробейнікова¹².

Незабаром райком організував на Слобідці великий мітинг за участю 800 чоловік, який закликав усіх трудящих піднятися на боротьбу з англо-французькими бандами і білогвардійцями¹³.

Великої уваги приділяла партія партосвіті комуністів. У травні 1919 р. в Києві було відкрито 9 районних партійних шкіл (у тому числі й на Слобідці). Заняття проходили два рази на тиждень з соціально-економічної та політичної тематики.

На 15 травня 1919 р. в Слобідській районній організації КП(б)У було 30 членів партії та 25 співчуваючих.

Слобідський районний комітет був єдиним у Київській міській організації КП(б)У, що проводив роботу не тільки серед фабрично-заводських осередків, але й серед населення найближчих сіл. Виконуючи рішення партії, райком центр уваги переніс на село. Було утворено комосередки та комітети бідноти в п'яти селах Гоголівської волості: Красилівці (13 комуністів), Дударкові (5 комуністів), Гоголеві, Требухові та Лозівці¹⁴. Посилено агітаційно-пропагандистську роботу, у всі села надсилалася література. Представники райкому часто бувають у селах, регулярно проводять мітинги. «Настрій навколишніх сіл,— писала газета «Коммунист»,— цілком на боці Радянської влади»¹⁵.

В зв'язку з початком другого походу Антанти райком провів партійні мобілізації комуністів, військові навчання, організовував мітинги на підприємствах, утворив комісію для чистки радянських установ від ворожих елементів. На цей же час у Слобідці — п'ять фабрично-заводських комосередків¹⁶.

Не припиняли своєї діяльності дарницькі більшовики в часи денікінщини та інтервенції білополяків, віддаючи свої сили й життя справі партії.

В квітні 1920 р. в зв'язку з нападом білополяків на Радянську країну оголошено мобілізацію комуністів Києва. Від Слобідського райкому мобілізовано комуністів І. Гребенюка, Т. Голікова, А. Федоренка¹⁷.

¹¹ «Пролетарская правда», 7 листопада 1922 р.

¹² «Коммунар» (вечірня газета, видання Київського обкому КП(б)У), 3 березня 1919 р.

¹³ «Киевский коммунист» (орган Київського областкому і міськкому КП(б)У) 1 березня 1919 р.

¹⁴ «Коммунист» (орган ЦК та Київського міського комітету КП(б)У), 24 травня, 8 червня 1919 р.

¹⁵ «Коммунист», 20 липня 1919 р.

¹⁶ «Коммунист», 8, 24 липня 1919 р.

¹⁷ «Известия Киевского губревкома», 28 квітня 1920 р.

Після вигнання білополяків становище було дуже тяжке: розруха, продовольча криза, епідемії, бандитизм. Справа ускладнювалася й відсутністю твердого визначення адміністративного підпорядкування Слобідок і Дарниці Києву або Чернігову. Труднощі полягали також у нестачі технічного персоналу, у відсутності транспортних засобів, та зв'язку з містом — всі мости через Дніпро були зруйновані білополяками. Влітку 1920 р., незважаючи на це, ІІІ повітова Остерська партконференція вже відзначала, що «поступово ліквідується хаос, якого видно у всіх галузях будівництва, у Микільській Слобідці маємо районний партком, роботу в стадії організації»¹⁸.

Незважаючи на труднощі, райком проводив велику організаційну та політичну роботу серед мас. У липні 1920 р. під керівництвом секретаря райкому Мітракова було проведено мітинги на 4-х підприємствах, лекцію в Радянській лікарні й концерт-мітинг разом з Спілкою молоді на користь хворих та поранених червоноармійців, який дав збір більш як 50 тис. крб.

Комуністи району, як і раніше, вели роботу серед сільського населення Микільсько-Слобідської волості, яка в політичному відношенні підпорядкована Микільсько-Слобідському райкому¹⁹. Під час «тижня селянина» райком направив комуністів у села для проведення мітингів, а в січні 1921 р. надіслав у Микільсько-Слобідський волвиконком для розповсюдження серед населення 1100 примірників газет²⁰.

Найяскравіше героїзм робітничого класу в боротьбі з розрухою проявився в організації комуністичних суботників й недільників.

Перший недільник у Києві відбувся 8 лютого 1920 р. Потім вони відбувалися майже щотижнево. 7 березня 1920 р. під час ІV київського недільника весь Слобідський райком КП(б)У працював на заготівлі льоду для лікарні на Микільській Слобідці. Слобідський комітет КП(б)У організовував суботники й недільники в Дарниці. Так, 3 липня 1920 р. на ст. Дарниця 38 чол. укладали шпали в штабелі, заготовлювали паливо, розвантажували вагони. В двох наступних суботниках у Дарниці працювали 106 чол.²¹ 14 серпня 1920 р. на честь ІІ Конгресу Комінтерну у Дарниці з великим піднесенням пройшов суботник, в якому взяли участь 235 чол.²²

У першу чергу необхідно було відновити залізничний транспорт, оголошений ІХ з'їздом РКП(б) вирішальною ділянкою трудового фронту. В. І. Ленін писав: «Зараз залізничний транспорт висить на волоску. Якщо поїзди стануть — це буде загибеллю пролетарських центрів. Необхідні героїчні зусилля робітничих мас, щоб підтримати транспорт і полегшити боротьбу з голодом і холодом»²³.

Київський губревком та Слобідський райком КП(б)У разом з Управлінням Південно-Західної залізниці мобілізували робітників і жителів Слобідок і Дарниці на відбудову Дарницького залізничного мосту через Дніпро, яка почалась 19 червня 1920 р. Міст було відбудовано раніше строку й урочисто відкрито 10 вересня 1920 р.²⁴

¹⁸ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 23, арк. 20.

¹⁹ ЧОДА, ф. Р-20, оп. 1, од. зб. 42, арк. 7 зв. У березні 1921 р. було реорганізовано Микільсько-Слобідський волпартком.

²⁰ Там же, арк. 7; ф. Р-21, оп. 1, од. зб. 202, арк. 55.

²¹ «Красный путь» — «Червоний шлях» (орган Радянської Правобережної (Південно-Західної) залізниці), 16 й 24 липня 1920 р.

²² «Красный путь» — «Червоний шлях», 25 серпня 1920 р.; «Коммунист», 24 серпня 1920 р.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 312.

²⁴ «Красный путь» — «Червоний шлях», 15 вересня 1920 р.

В січні 1921 р. комуністи району * взяли участь у підготовці та проведенні перевиборів сільських Рад, в роботі радянських і профспілкових органів. Так, секретар комосередку ст. Дарниця М. М. Маковська, була водночас і секретарем місцевому профспілки, І. Р. Дударев (член КП(б)У з 1918 р., робітник-залізничник), працював головою сільвиконкому й місцевому ст. Дарниця, П. В. Харчук — секретарем Дарницької сільради в 1922—1925 рр. 11 серпня 1921 р. І. Шорнікова було направлено представником від Слобідського райкому КП(б)У на роботу в Микільсько-Слобідський волвиконком²⁵.

За активною участю комуністів на об'єднаному засіданні Слобідського райпарткому, Микільсько-Слобідського волвиконкому, сільвиконкому і міліції 22 березня 1921 р. було прийнято рішення про благоустрій базару, відкриття їдальні на 800 обідів, організації в Микільській Слобідці дитячого будинку та клубу, про ремонт колодязів і водопровідних свердловин.

При комосередку Управління Слобідсько-Печерського р-ну було створено культурно-освітню комісію. З ініціативи комосередку Дарницького фанерного заводу діти робітників поставили спектакль. У комосередку Києво-Броварської залізничної дільниці щоденно провадились політбесіди. В комосередку Слобідського району міліції діяв літгурток²⁶. Значну увагу приділяв райком роботі серед молоді.

В лютому 1921 р. у Слобідському районі налічувалось 45 членів та 45 кандидатів у члени КСМУ, з них 85 робітників, тобто 94,4%.

22 березня 1921 р. київські та дарницькі пролетарі святкували велику перемогу: було відкрито дерев'яний Наводницький міст, на відбудові якого 9 місяців у надзвичайно тяжких умовах працювали 3000 робітників. На мітингу виступив Я. Гамарник, представники американських, французьких, німецьких пролетарів та інші²⁷.

Палко підтримали слобідчани та дарничани в 1921 р. гасло партії «Допомога Донбасу — допомога пролетарській республіці». Міцнішою за найкращу крицю виявилася дружба братів по класу. Трудівники Слобідського району вирішили весь пайок, належний за один недільник, відрахувати на користь шахтарів Донбасу. В прийнятій резолюції зазначалося: «...Наша невелика допомога братам-робітникам буде прикладом для тисяч трудящих, вона полегшить становище робітників Донбасу, які так чесно та безустанно борються з господарчою розрухою»²⁸.

В квітні 1921 р. Слобідський райком розгорнув велику агітаційно-масову роботу в зв'язку з виборами до Київської міської Ради робітничих та червоноармійських депутатів. Трудящі з величезним піднесенням голосували за більшовицьких кандидатів. Робітники Києво-Броварської залізничної дільниці прийняли таку резолюцію: «...Вважаємо, що Київська Рада повинна бути твердим оплотом пролетарської диктатури, а це можливо тільки під керівництвом РКП(б). Меншовикам, есерам та прихвостням буржуазії нема місця в Радах... У Ради повинні обиратися комуністи та робітники, які довели свою відданість робітничому класу»²⁹.

* Наприкінці 1920 р. Слобідська партійна організація налічувала 39 чол., яких було 22 робітники, 15 інтелігентів і 2 селянина. У Київській міській організації КП(б)У на той час було 2777 членів та кандидатів у члени партії. («Коммунист», 28 листопада 1920 р.).

²⁵ КОДА, ф. 1029, оп. 1, од. зб. 19, арк. 190.

²⁶ «Коммунист», 4 березня 1921 р.

²⁷ «Коммунист», 23, 24 березня 1921 р.

²⁸ «Коммунист», 27 березня 1921 р.

²⁹ «Коммунист», 7, 9 квітня 1921 р.

З 1448 депутатів, обраних до Київської Ради, лише 15 були представниками дрібнобуржуазних партій³⁰.

Таку ж високу політичну свідомість виявили робітники Дарниці і Слобідки у 1922 р., обравши своїми депутатами до Київської міськради майже цілком комуністів. Так, від Микільсько-Слобідського лісопильного заводу та 1-ої лісорозробки було обрано Гольденберга і Ферліовського, від 49-го фанерного та 41-го лісопильного заводів — С. П. Ніколаєва та ін.³¹

Незважаючи на дуже тяжке економічне становище, партійні та радянські органи району приділяли велику увагу справі культурного будівництва, поліпшенню умов життя трудящих. Так, у 1921 р. у Слобідському районі вступили до ладу електростанція, поліклініка в Передмостовій й лікарня в Микільській слобідках тощо³². У листопаді 1921 р. було обрано новий склад Слобідського райкому, секретарем якого став М. А. Гольденберг³³.

У 1921 р. райком об'єднав 5 комосередків: гаража (депо мото-трамваю в Микільській Свобідці), Радянської лікарні (в Микільській Слобідці), 49-го Радянського фанерного заводу (при ст. Дарниця), лісорайону, міліції. На початку 1922 р. райком об'єднав осередки: гаража, Радянської лікарні, фанерного заводу № 49, лісопильного заводу № 47, ст. Дарниця. Незабаром приєдналися комосередки дарницького артополігону КВО (4 комуністи) і дарницького холодильника (3 комуністи). На квітень 1922 р. у Слобідському райкомі КП(б)У на обліку було — 26 комуністів, з них — 17 робітників, 4 селянина й 5 інтелігентів³⁴.

Осередок ст. Дарниця вів роботу серед робітників-залізничників (на початок 1922 р. на ст. Дарниця працювали 552 робітники)³⁵.

Комосередок Дарницького холодильника вважав своїм головним завданням у найшвидшій відбудові цього важливого об'єкту. Під керівництвом комуністів, робітники відбудували холодильник і він став до ладу восени 1922 р. «Ось де справжні герої, які щоденно самовідданою працею відбудовують народне господарство» — відмічала преса³⁶.

Влітку 1922 р. райком партії створив об'єднаний комосередок заводів механічної обробки деревини при ст. Дарниця Московсько-Києво-Воронезької залізниці (сюди ввійшли комуністи, які працювали на 49-у фанерному й 47-у лісопильному заводах).

Велику роботу проводив осередок Дарницького фанерного заводу. Комуністи боролися за збільшення продуктивності праці, організовували недільники, брали участь у вилученні церковних цінностей, проводили культмасові заходи, систематично займалися політосвітою серед робітників³⁷. Райком партії спрямовував і контролював роботу комітету

³⁰ «Коммунист», 10 травня 1921 р.

³¹ «Пролетарская правда», 10, 14 березня 1922 р.

³² КОДА, ф. 111, оп. 1, од. зб. 23, арк. 12-а, 22.

³³ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 109, арк. 18. М. А. Гольденберг — тоді студент-медик, став доктором медичних наук, очолював кафедру психіатрії Новосибірського медінституту. Помер в 1964 р.

³⁴ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 109, арк. 37 зв. На той час у Київській повітовій організації КП(б)У було 186 комуністів, а в Київській міській — 3814. (Див. «Коммунистическая мысль» (орган Київського губкому КП(б)У), 1922, № 4 (16). Додаток II, таблиця III).

³⁵ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 74, арк. 4 зв., 6, 8, 10. Комосередки станції Дарниця та Дарницького залізничного мосту до 1922 р. входили до Деміївського райкому Києва під назвою «Дарницька група Деміївського району» (Див. «Коммунист», 4, 21 серпня 1920 р.; «Пролетарская правда», 4 листопада 1921 р.).

³⁶ «Пролетарская правда», 6 січня 1923 р.

³⁷ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 74, арк. 20, 20 зв.; од. зб. 109, арк. 14, 18.

КСМУ. На той час у районі було 3 комсомольські осередки: у Дарницьких залізничних майстернях, на Холодильнику і на фанерному заводі, з числом членів — 23³⁸.

Остерська повітова конференція КП(б)У зазначала, що першим завданням комуністів у роботі серед молоді є підвищення розумового рівня союзу робітничо-селянської молоді, вирішивши для цього спрямувати всі сили на освіту села, поліпшити культурно-освітню роботу.

При всіх комсомольських осередках райком організував бібліотеки, залучив комсомольців до участі в суботниках та недільниках. У лютому 1922 р. весь склад комсомольців Слобідського району брав участь у комуністичному недільнику, присвяченому 4-й річниці Червоної Армії та інших недільниках³⁹.

За закликом Комінтерну комсомольці підтримали скликання всесвітнього конгресу молоді, прийняли рішення про участь 3 вересня у святкуванні Міжнародного юнацького дня (з залученням безпартійної молоді) і виявили свою інтернаціональну солідарність з молоддю капіталістичних країн. При школах було організовано групи лікнепу.

У червні 1922 р. у Київській повітській організації КП(б)У було 98 комуністів, з них в слобідській організації — 22 чол. (17 членів і 5 кандидатів). Це була найбільша організація в Київському повіткому, яка майже вся складалася з робітників⁴⁰. На серпень 1922 р. у Слобідській організації — 30 комуністів. Партійна преса дала високу оцінку діяльності Слобідської організації КП(б)У, відзначаючи, що «найбільш здоровою організацією... є слобідська, яка майже вся знаходиться на виробництві»⁴¹.

Трудівники Слобідського району і сіл Микільсько-Слобідської волості з радістю повідомляли Іллічу про свої успіхи в господарчому і культурному будівництві. 14 листопада 1922 р. з'їзд Рад Микільсько-Слобідської волості надіслав до Москви телеграму В. І. Леніну, який видужував після хвороби «Ми, делегати з'їзду Рад Нікольсько-Слобідської волості, з радістю і захопленням вітаємо Ваше повернення до роботи. Маючи у новообраних Радах волості тільки членів Комуністичної партії і незаможного селянства, тримаємо твердо всі завоювання пролетарської революції. З вами разом переможемо остаточно розруху, відбудуємо промисловість і сільське господарство країни, Червоній Армії створимо умови для перемоги над міжнародною контрреволюцією і вітчизняними бандами. Клянемося бути вірними до кінця Жовтневій революції, 5-ї роковини якої святкуємо»⁴².

Так боролись за перемогу і зміцнення Радянської влади перші комуністи Дарниці й слобідок — невеликий загін Київської партійної організації.

³⁸ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 109, арк. 24, 24 зв. Секретарями Слобідського, а потім Дарницького райкому КСМУ на той час (1921—1923 рр.) були Шойхет, Векслер, Трипільський.

³⁹ Там же, од. зб. 23, арк. 21—22.

⁴⁰ «Пролетарская правда», 3 червня 1922 р. За даними Партархіву Київського обкому КП України в Слобідській організації було 28 чол. (ф. 9976, оп. 1, од. зб. 1, арк. 26).

⁴¹ «Коммунист», 1 липня, 13 серпня 1922 р.

⁴² Ленін і український народ, стор. 285.

В. В. ЯЦЕНКО

ДО ІСТОРІЇ ПІДНЯТТЯ
ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
НАД ВИЗВОЛЕНИМ КИЄВОМ

Битва на Дніпрі та визволення столиці України міста-героя Києва — одна з найяскравіших сторінок героїчного літопису звияг радянських воїнів та народу у Великій Вітчизняній війні. 6 листопада столиця нашої Батьківщини — Москва від імені Батьківщи-

ни салютувала доблесним військам, що визволили Київ. У ніч з 5 на 6 листопада автоматники 167-ї стрілецької дивізії генерала І. І. Мельникова — К. Погорелов, Є. Пресняков, С. Поздняков, М. Кирюхін, В. Толоченко і О. Нікітін під командуванням капітана Н. П. Андреєва пройшли через бойові позиції ворога і о 0 годин 30 хвилин 6 листопада 1943 р. піднесли Червоний прапор на будинку ЦК КП(б)У (нині будинок ОК та МК КП України). В цьому їм допомогли кияни Г. С. Кривенко та М. Т. Дегтяренко¹. Вперше про це повідомлено в кореспонденції О. Авдеєнка «Прапор над Києвом», вміщеній в газеті «Красная Звезда» від 14 листопада 1943 р. В ній розповідалося, що згадані бійці* з роти Косова ввечері 5 листопада зайшли до хати Кривенко і спитали, чи є в неї червона тканина для прапора і як добратися найкоротшим шляхом до центру міста. Господарка виконала їх прохання, а за провідника став М. Т. Дегтяренко. Він провів радянських воїнів до будинку ЦК КП(б)У, на якому і було піднято прапор — червону хустину Г. Кривенко.

Про другий історичний бойовий епізод тих днів нещодавно розповів Ф. М. Шляпников**, який в роки війни був начальником штабу 86-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії.

Напередодні 25-ї річниці визволення Києва від фашистських загарбників він надіслав на адресу Українського телебачення лист, в якому розповів про тяжкі бої полку і дивізії при форсуванні Дніпра і про те, як воїни 86-го стрілецького полку на плечах втікаючого ворога з боями першими увійшли в центральну частину міста і піднесли червоний прапор над будинком Раднаркому УРСР. Цю операцію здійснив передовий загін полку, на чолі з киянином заступником командира полку, підполковником Кубою***. Коли полк був на марші на захід, бійці прочитали кореспонденцію О. Авдеєнка «Прапор над Києвом», в якій, на їх думку, були переплутані факти та імена звияжців цього героїчного епізоду. Вирішили написати спростування до редакції газети «Красная Звезда». Але в той час 180-а дивізія зав'язала бої під Корсунь-Шевченківським і про статтю О. Авдеєнка в полку не згадували — тоді було не до цього.

Авторові цих рядків довелося зайнятися пошуками і ретельним вивченням всіх обставин, наведених в листі Ф. М. Шляпникова. В документах Архіву Міністерства Оборони СРСР, в зведенні 180-ї Київської стрілецької дивізії про це сказано так: «Внаслідок проведеної партійно-політичної роботи серед особового складу, наказ Військової ради фронту виконали — місто Київ взято. Частини дивізії першими вступили в Київ і підняли Червоний Прапор на будинку Раднаркому УРСР»². Газе-

¹ «Вечірній Київ», 22 жовтня, 4 листопада 1968 р.; О. В. Мойсеев. Великая битва на Днепре, К., 1963, стор. 183; Д. П. Григорович. Киев — город-герой, К., 1962, стор. 103; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 356.

* В кореспонденції згадуються також Пиксасов та Кир'янов і немає прізвища Нікітіна.

** Нині проживає в м. Калініні.

*** Полковник у відставці О. Й. Куба нині проживає в м. Івано-Франківську, а перед війною жив у Києві і працював в управлінні «Укрпромплодоовоч».

² Архів Міністерства Оборони СРСР (далі — АМО СРСР), ф. 1428, оп. 35046, спр. 1, арк. 288.

та 180-ї стрілецької дивізії «Советский боец» від 9 листопада 1943 р. надрукувала кореспонденцію гвардії лейтенанта Смальчука «В ніч з п'ятого на шосте листопада». Ось уривок з цієї статті: «В ці дні мене не покидала думка — першому вступити в Київ і на найвищому його будинку підняти Червоне Знамено. Мрія моя здійснилась. Сьогодні вночі я разом з двома комсомольцями Казанцевим та Назаренком вибрався на дах будинку і прикріпили он той червоний прапор,— розповідав сержант комсомолець Харченко Іван.

Група автоматників на чолі з офіцером Нікішиним першою вступила до будинку Раднаркому України. Кращих бійців призначили нести почесну варту. Сержант Харченко, рядові Казанцев та Назаренко кинулись за пошуком прапора. Забігли в один будинок, другий, третій — безлюдно. На подвір'ї четвертого на їх оклик, боязко оглядаючись, з погребів з'явилася виснажена жінка з семирічною дівчинкою. Почувши рідну мову, вона немов прийшла до пам'яті.

— Наші, наші прийшли! Виходьте всі сюди,— радісно кричала жінка, а сама в сльозах кинулась до сержанта, цілуючи та обнімаючи червоних воїнів.

Семирічна Люся на радощах побігла знову до погребів:— Бабуню, бабуню! Підіймайся скоріше, наші прийшли,— кричала вона хворій бабусі.

Марія Павлівна Пилипенко та мати Люсі Ганна Юхимівна Наумова на прохання воїнів розшукали червону тканину для прапора»³.

Почалися розшуки людей, згаданих в кореспонденції, а також командирів полку, в тому числі і киянина підполковника О. Й. Куби. На жаль, М. П. Пилипенко та Г. Ю. Наумову, Люсю розшукати не вдалося. Невідомо також і місце, де вони проживали під час зустрічі з воїнами 86-го стрілецького полку. Що це були воїни саме цього полку, свідчить запис в книзі офіцерського складу полку за 1943 р., в якому офіцер І. О. Нікішин * значиться командиром роти автоматників⁴.

Свідки тих незабутніх днів поділилися спогадами про визволення столиці України. Колишній командир 86-го стрілецького полку полковник запасу Г. М. Шамустдинов ** пригадує події за місяць до визволення Києва. Полк повинен був форсувати Дніпро в напрямку на с. Валки. Успішно форсували основне русло Дніпра, а потім і русло Старики, зав'язались бої на правому березі. Разом з іншими частинами полк визволяв села Валки, Лютіж, Старі та Нові Петрівці. Наприкінці жовтня 1943 р. 180-та стрілецька дивізія перед вирішальним наступом на Київ займала вихідну позицію на південь від с. Валки. Саме в той час в 86-й стрілецький полк прибув на посаду заступника командира полку підполковник О. Й. Куба. В одному з листів до автора він про це писав: «Добираючись з штабу армії до місця свого призначення в 86-й стрілецький полк, я спостерігав сліди недавніх боїв. Мене гнітило те, що я не встиг взяти в них участь. В той час я закінчував Академію ім. Фрунзе, куди мене направили після лікування від ран у 1942 р. Чим ближче я під'їжджав до передової, тим виразніше розгорталась картина кипучого фронтового життя. Війська і техніка безперервно йшли через переправи на плацдарм. У всьому відчувалось велике піднесення, могутність і організованість. Все це радувало мене, що можливо скоро доведеться побувати в своєму рідному і дорогому мені Києві. Особливе відчуття гордості викликало те, що я буду брати участь в боях за його визволення».

³ АМО СРСР, ф. 1428, оп. 399957, спр. 2, арк. 166.

* Нині проживає в с. Дубровці Думиніцького району Калузької області.

⁴ АМО СРСР, ф. 1428, оп. 52848, спр. 1, арк. 129.

** Нині проживає в м. Нижнекамську Татарської АРСР.

Вранці 3 листопада 1943 р. на північ від столиці здригалася земля. Коли розриви снарядів та авіабомб перенеслися в глибину ворожих укріплень полки 180-ї стрілецької дивізії піднялися в атаку. Швидко подолали першу лінію ворожих укріплень. Гітлерівці відчайдушно оборонялись, кілька разів переходили в контратаки. Тільки з настанням темноти затиш бій. Частини готувалися до наступу, поповнювались боєприпаси, бійці відпочивали. Коли танкові корпуси 3-ї гвардійської танкової армії почали обходити місто з заходу, ворог поспішно став тікати з Києва. Щоб дезорієнтувати наступаючі частини радянських військ з півночі, вони стали зображати підтягування підкріплень, роблячи двома чи трьома танками рейди вздовж лінії фронту, ведучи хаотичний вогонь. Комбат 3-го батальйону 86-го стрілецького полку капітан О. З. Потапов доповів про це, після чого на спостережний пункт батальйону відправився підполковник О. Й. Куба. Згодом Олександр Йосипович доповідав командирю 180-ї стрілецької дивізії генерал-майору Ф. П. Шмельову про становище, що склалося на їх ділянці фронту.

— Яке рішення? — запитав генерал.

— Дозвольте розпочати розвідку боєм силами 3-го батальйону, а в разі успіху ввести весь полк, — відповів підполковник.

— Негайно дійте, — наказав генерал, — в разі потреби підтримаю артвогнем.

Комбат Потапов наказав підняти батальйон. По телефону зв'язались з начальником штабу полку майором Ф. М. Шляпниковим. 3-й батальйон пішов у наступ і швидко вклинився у ворожі позиції, а за ним пішла 180-та стрілецька дивізія. До ранку 86-й стрілецький полк був у Пріорці, переслідуючи ворога, просувався по Куренівці і до вечора 4 листопада 1943 р. підійшов до залізничного насипу. Тут ворог зустрів наші війська щільним вогнем. Зав'язався запеклий бій на Куренівських висотах, який затягнувся майже до кінця 5 листопада.

Було вирішено, не припиняючи вибивати ворога з Куренівки, батальйоном здійснити обхідний маневр понад Дніпром по зарослому лозняком піщанику і завдати несподіваного удару на правому фланзі ворожих укріплень, а потім атакувати ворожі куренівські укріплення з тилу. Виконання цього завдання доручили 2-му батальйону старшого лейтенанта П. П. Блохіна, підкріпивши ротою автоматників старшого лейтенанта Нікішина та саперним взводом. Керівництво операцією доручили заступнику командира 86-го стрілецького полку підполковнику О. Й. Кубі. Цей загін став авангардом дивізії. З настанням темноти 5 листопада він вирушив у напрямку на КРЕС.

О. Й. Куба добре знав місто. Він найкоротшою дорогою провів загін на Червону площу.

— Дивіться, — звернувся Олександр Йосипович до бійців, — на горі будинок ЦК КП(б)У, а там далі урядові будинки Раднаркому та Верховної Ради УРСР. Їх необхідно негайно взяти і знешкодити міни.

Олександр Йосипович повів роту автоматників і одну стрілецьку роту по Андріївському спуску, а майор Ф. М. Шляпников з комбатом П. П. Блохіним — по вулиці Жданова та Володимирському спуску. Піднявшись на Володимирську гірку, бійці побачили руїни Хрещатика, палаючі вулиці Пушкінську та Свердлова.

Без перешкод бійці зайняли будинок ЦК КП(б)У. Була виставлена почесна варта автоматників, а решта бійців направилися на площу Калініна, на з'єднання з наступаючими силами загону по Володимирському спуску. На площі Калініна по наших військах відкрили вогонь з руїн вулиць Жовтневої революції та Карла Маркса. Рішучим наступом з різних сторін радянські воїни розгромили ворожі вогневі точки. О 2 год. ночі 6

листопада на Хрещатику почувся наростаючий гуркіт моторів і брязкіт гусениць. Два Т-34 неслись до центру міста з Святошина. Обійми, поцілунки — радощам не було меж.

По вулицях Жовтневої революції та Кірова передовий загін 86-го полку просувався на Печерськ і зайняв будинки Раднаркому, Верховної Ради УРСР та Держбанку. Біля урядових будинків поставили вартових з роти автоматників старшого лейтенанта І. О. Нікішина. Бійці передового загону полку пішли на Печерськ, до місця колишнього іподрому. Опівночі вони без перешкод добралися до місця призначення. Зв'язавшись з штабом фронту, О. Й. Куба повідомив про взяття центральної частини Києва і просив командування 180-ї стрілецької дивізії припинити артилерійський обстріл з лівого берега Дніпра, який весь час не вщухав. Після цього Олександр Йосипович вирішив навідатись на квартиру свого приятеля Ковальчука, який проживав в одному з провулків в районі іподрому. Дома у приятелів нікого не було. Повертаючись до частини, на одному подвір'ї він зустрів двох жінок. О. Й. Куба спитав у них, чи не знайдеться червоної тканини для прапора, щоб підняти його на будинку Раднаркому? Жінки розшукали червоне полотно. Мабуть, це і були згадані в кореспонденції Смальчука М. П. Пилипенко та Г. Ю. Наумова.

З червоної тканини зробили два прапори. Один бійці почесної варти підняли на будинку Раднаркому УРСР на вулиці Кірова, другий — на будинку ЦК КП(б)У. На світанку генерал-майор Ф. П. Шмельов поздоровив воїнів з успішним виконанням бойового завдання — взяттям Києва і підняттям на урядових будинках червоних прапорів.

26-ті роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції дивізія відзначала в Києві, а почесна варта 86-го стрілецького полку біля урядових будинків знаходилась до 9 листопада. Потім охорону будинків передали міській міліції. Документи про це здали в Державний Республіканський історичний музей, який видав підполковнику О. Й. Кубі відповідну розписку. Олександр Йосипович зберігає цей документ як дорогоцінну реліквію, з нею він дійшов в складі 180-ї дивізії до Будапешта.

Бійців, згаданих в статті Смальчука (Івана Харченка, Казанцева та Назаренка) розшукували в книзі обліку рядового та сержантського складу 86-го полку за 1943 р.⁵ На жаль, Харченка з іменем Іван не було, були однофамільці Олексій Прокопович з м. Калуш Івано-Франківської області. Він на запит про події тих днів написав про бої у складі 3-го батальйону капітана О. З. Потапова, але про підняття прапорів не згадує. Це відповідає дійсності, адже 3-й батальйон не входив до передового загону 86-го полку.

Харченко Андрій Платонович проживає в м. Прилуки Чернігівської області. Пригадуючи бої за Київ, він пише, що в роті автоматників ішов до Хрещатика по Володимирському спуску, але на схилі розірвався снаряд, його поранило і контузило. Мабуть, це і був той обстріл з лівого берега Дніпра, про який розказував підполковник О. Й. Куба.

У списку значиться два Назаренки: Сергій Трохимович 1926 р. народження з с. Низи Сумської області з мінометної батареї; червоноармієць Михайло Васильович 1923 р. народження з Люботинського району (в книзі сказано, що родичів немає). Розшукати його поки що не вдалося.

І. Т. Казанцев з роти автоматників старшого лейтенанта І. О. Нікішина, 1921 р. народження, проживає в с. Кангил Нерчинського району

⁵ АМО СРСР, ф. 4219, оп. 349828, спр. 4, арк. 29, 43, 57; спр. 5, арк. 42, 45, 91, 96.

Читинської області. Про участь у визволенні столиці України Іван Тихонович у листі до автора пише: «Минуло багато часу і багато забулося, а що запам'ятав, коротко розкажу. Бій був під Києвом, а коли вступили в Київ, то билися біля якоїсь станції, а потім зайняли будинок Раднаркому. Моєму відділенню (я був командиром) наказали нести варту. Розставив вартових, вивісив прапор. Охороняли ми його дві чи три доби.

Якими вулицями я ішов — не пам'ятаю. Була ніч, а місто не знайоме. За взяття Києва одержав подяку наказом від 6 листопада 1943 року».

Вищенаведені факти дають підставу твердити, що першими вступили в центральну частину міста-героя Києва в ніч з 5 на 6 листопада 1943 р. воїни передового загону 86-го стрілецького полку (заступник командира підполковник О. Й. Куба, начальник штабу майор Ф. М. Шляпников) 180-ї стрілецької дивізії в складі 2-го стрілецького батальйону старшого лейтенанта П. П. Блохіна та роти автоматників старшого лейтенанта І. О. Нікішина. Воїни загону І. Т. Казанцев з бойовими товаришами підняли Червоний Прапор на будинку Раднаркому УРСР, а згодом був піднятий прапор і на будинку ЦК КП України. Тканину для прапорів розшукали дві киянки, про долю яких поки що нічого невідомо. Дальші пошуки тривають і в цьому значну допомогу подадуть безпосередні учасники тих незабутніх днів визволення міста-героя Києва.

В. В. ПРИКЛОНСЬКИЙ ДО ІСТОРІЇ ДОНЕЦЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ

Донецька залізниця — нині одна з основних сталевих магістралей нашої країни. Щодня по ній відправляється майже мільйон тон народногосподарських вантажів, які станов-

лять 12% навантаження всіх залізниць СРСР. Донецькі залізничники перевозять 33% вугілля, що добувається в СРСР, 40% коксу і 20% металу. 43% продукції, яка відвантажується шістьма залізницями України, припадає на Донецьку магістраль; їй немає рівних у СРСР: вона перевозить вантажів стільки, скільки залізниці Італії та ФРН, разом узяті. Вантажонапруженість магістралі у 1,7 раза, вища ніж по країні, а на окремих ділянках — навіть у п'ять разів.

У складі сучасної Донецької залізниці першою була споруджена у 1869 р. Курсько-Харківсько-Азовська. Цікава історія будівництва магістралі. Після падіння кріпосного права, коли у Росії швидкими темпами розвивався капіталізм, народжувалися нові промислові центри. Одним з них був Донецький вугільний басейн, куди кинулися закордонні ділки — їх принадувала дешева робоча сила.

Розвиток капіталізму супроводжувався інтенсивним будівництвом залізниць. Поштовхом для будівництва Курсько-Харківсько-Азовської магістралі, що проходила і по території Донецького басейну, була необхідність у дешевому транспортуванні російського зерна і донецького вугілля за кордон. Відкриття залізниці обіцяло великі прибутки закордонним підприємцям, між якими почалася конкурентна боротьба за право одержати концесію на будівництво залізничної магістралі. Комерції радник С. Поляков, який отримав дозвіл на будівництво, був задоволений: магістраль було споруджено за 20 місяців. Прокладанням донецьких ділянок залізниці (протяжність їх була 332 версти) керував інженер П. Горлов. Майже все обладнання для магістралі було замовлене за кордоном. На локомотивах і вагонах теж стояли марки іноземних заводів. Добовий пробіг паровозів ледве досягав 60 верст.

Курсько-Харківсько-Азовська залізниця відіграла важливу роль у розвитку економіки Півдня Росії. Центральні райони одержали залізничний зв'язок з Донбасом і Північним Кавказом; сільськогосподарська продукція Курської та Харківської губерній мала вихід до Азовського моря, донецьке вугілля пішло на Москву, в азовські та чорноморські порти. Народження залізничної магістралі привело до більш інтенсивного розвитку металургійної, машинобудівної та інших галузей промисловості, соляного і содового виробництва, будівництва нових заводів, шахт, міст і селищ. Щорічні доходи акціонерів зросли і у 1892 р. досягли 4 млн. 347 тис. крб.

Будівництво і експлуатація залізниці потребувала великої кількості робочих рук. Тому залізничники і службовці намагалися віддати своїх синів на навчання у майстерні та депо. Село постачало, головним чином, чорноробів. Приходили на заробітки у Донецький край і з далеких північних районів України і центральних губерній Росії. Ті, хто знаходили собі постійну роботу, залишалися на залізниці назавжди, хоч і нелегко була їх праця. В гонитві за великими прибутками, хоч і нелегко була робочий день. Лише у березні 1901 р. був надрукований циркуляр, що забороняв 24-годинні чергування телеграфістів, стрілочників та інших робітників.

Тяжкі умови праці, штрафи (навіть за відмову говіти у церкві), робота від зорі до зорі, погане матеріальне становище — такі були умови тогочасного життя залізничників Донбасу.

За найдрібніші виступи проти свавілля адміністрації робітників суворо карали. Про намагання залізничників добитися відпусток, які б оплачувалися, газета «Приазовский край» 26 вересня 1910 р. писала: «Захворіти... на неврастенію, сухоти та сотню інших хвороб... набагато легше ніж отримати відпустку».

Невдоволення існуючим ладом щодня зростало. У 1898—1899 рр. на Донеччині відбулися виступи шахтарів, металургів, залізничників. У листопаді 1898 р. три дні бастували стрілочники станції Дебальцеве. На початку XX ст. на залізниці вже існували соціал-демократичні організації і гуртки. Велику революційну роботу серед залізничників вели Артем (Ф. А. Сергєєв), Г. І. Петровський, С. І. Гусєв, С. А. Лозовський, В. А. Шелгунов та інші більшовики. Син робітника Климент Ворошилов вів партійну роботу в Алчевському підпільному гуртку. Залізничники стали вірною опорою партії в революційних сутичках з капіталом. Всеросійський політичний страйк 1905 р. охопив усі донецькі станції. Рух поїздів припинився. Уряд послав війська. Бойові загони залізничників першими прийняли на себе удар ворога. Робітники Дебальцевого, Ясинуватої, Гриншина, Авдіївки були активними учасниками збройної боротьби з царськими опричниками в Горлівці у грудні 1905 р.

Незважаючи на поразки та жорстокі репресії, пролетаріат Донбасу не складав зброї. Партія і в глибокому підпіллі не припиняла своєї роботи, готувала робітничий клас до нових боїв з капіталом.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції багато залізничників під керівництвом М. В. Фрунзе, К. Є. Ворошилова, С. М. Будьонного, А. Я. Пархоменка захищали радянську владу на фронтах громадянської війни.

Червоногвардійські загони залізничників Слов'янська, Ясинуватої, Дебальцевого, Авдіївки, Луганська вели бої з білогвардійцями та українськими буржуазними націоналістами, роззброювали козаці ешелони.

У ворожому тилу діяли партизанські та диверсійні групи. Денікінці намагались у Дебальцеве організувати ремонт своїх бронепоїздів. Але марно: слов'янські й краматорські робітники саботували роботу, за-

тримували військові ешелони ворога, а здобуті трофеї передавали частинам Радянської Армії, що наступали.

На початку 1920 р. Донбас був визволений від денікінців. Залізниця була майже повністю зруйнована — в ті роки басейн переходив з рук у руки дев'ятнадцять разів. Потрібні були виключна мужність і напруга всіх сил залізничників, велика масово-політична робота громадських організацій, щоб ліквідувати розруху. За почином московських залізничних робітників трудящі почали проводити масові суботники. Минуло небагато часу, і в 1927/28 р. вже був досягнутий довоєнний рівень відправки вантажів.

Особливу популярність і увагу завоювала Донецька магістраль у роки перших п'ятирічок. У ті дні лінія на дільниці Основа — Червоний Лиман уперше на сітці доріг була обладнана вітчизняним автоблокуванням; в Червоному Лимані було створено другу в країні механоелектричну централізацію стрілок і сигналів, побудовано першу в Радянському Союзі механізовану сортувальну гірку.

В липні 1935 р. молодий машиніст депо Слов'янськ Петро Кривоніс вперше здійснив рейс з великоваговим вугільним составом, перевиконавши норму технічної швидкості на 8,9 км/год. З цього і почався кривоносівський рух на транспорті, послідовники якого з'явилися у всіх галузях транспортного господарства. Це — Кирило Краснов, Михайло Кожухар, Віталій Голомеев, Петро Аладін та ін.

Під час Великої Вітчизняної війни залізничники Донецького басейну віддавали всі свої сили боротьбі з фашизмом. Майже два роки вони працювали у фронтових умовах, під ворожими обстрілами і бомбардуваннями водили поїзди з вантажами для фронту і тилу. Тисячі робітників Донецької магістралі знаходилися у лавах Червоної Армії і партизанських загонах.

За мужність і відвагу 13 залізничникам присвоєно звання Героя Радянського Союзу, 7658 працівників залізниці були нагороджені бойовими орденами і медалями.

У післявоєнні роки Донецька залізнична магістраль виступає ініціатором багатьох творчих починань, вона — своєрідна лабораторія передових прийомів праці на транспорті. Жодна залізниця Радянського Союзу не внесла стільки новаторських пропозицій.

Піклування про технічний прогрес завжди стоїть у залізничників на першому плані. З особливою силою розгорнувся рух за оволодіння висотами техніки: 29 грудня 1958 р. на дільниці Слов'янськ — Лозова пройшов перший електровоз з поїздом вагою три тисячі тонн, а вже сьогодні тут прогресивними методами здійснюється 99% перевезень. Передові машиністи Герой Соціалістичної Праці Г. В. Калужин, делегати XXIV з'їзду КПРС М. Є. Варуша, Г. Г. Вакула, В. Д. Шпак та багато інших водять состави вагою до чотирьох і більше тисяч тонн. За почином молодих іловайських машиністів П. Хворова і М. Кривенка розгорнулось змагання під девізом: «Вантажним поїздам — швидкість пасажирських». Це дозволило тільки в минулому році перевезти понад план 38 млн. тонн народногосподарської продукції. За останні роки на магістралі, де це можливо і раціонально, впроваджуються потокові лінії. Зараз у локомотивному господарстві діє 14 таких ліній, що дозволяє щорічно економити понад 60 тис. крб. Ремонт локомотивів механізовано на 80%. Продуктивність праці на трудомістких операціях при поточному ремонті напіввагонів збільшилась у п'ять—десять разів.

У пасажирських поїздах — суцільнометалеві вагони з електричним опаленням і кондиціонованим повітрям. Приміський рух здійснюється електропоїздами. Скрізь запроваджується поїздний і маневровий зв'я-

зок, електрична централізація стрілок тощо. На зміну дерев'яним приходять залізобетонні шпали. З'явилися дослідні дільниці на суцільній залізобетонній основі. На магістралі збудовано обчислювальний центр, оснащений автоматичною цифровою машиною.

Працю залізничників високо оцінює Батьківщина: в 1966 р. за успіхи, досягнуті у виконанні завдань семирічного плану перевезень народногосподарських вантажів, впровадження нової техніки і прогресивної технології Донецька залізниця була нагороджена орденом Леніна. В дні 50-річчя Великого Жовтня колективу магістралі вручено на вічне зберігання ювілейний прапор Міністерства шляхів сполучення і ЦК профспілки робітників залізничного транспорту. Залізничники були нагороджені Ленінською ювілейною Почесною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС. У зв'язку з 100-річчя від дня заснування Донецька залізниця була нагороджена Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Восьму п'ятирічку колектив магістралі завершив успішно: понад план відправлено більше 9 млн. тонн народногосподарської продукції. У порівнянні з 1965 р. вантажооборот зріс на 21,1%, а навантаження — на 13,1%. Продуктивність праці зросла на 23,1%, а собівартість перевезень знижена на 13,9%.

Директиви по новому п'ятирічному плану розвитку народного господарства країни ставлять перед залізничниками Донбасу нові важливі завдання. Плани і зобов'язання будуть обов'язково виконані. Запо-рукою тому — самовіддана праця робітників Донецької магістралі.

М. Г. КУКУРУДЗЯК

ПРОНИКНЕННЯ ІНОЗЕМНОГО КАПІТАЛУ В ЕКОНОМІКУ БУКОВИНИ (кінець XIX — початок XX ст.)

В радянській історичній науці процес проникнення іноземного капіталу в економіку Буковини * наприкінці XIX — на початку XX ст. висвітлений ще недостатньо. На основі матеріалів фондів Крайового управління та Президії крайового управління Буковини, що зберігаються в Чернівецькому обласному державному архіві, протоколів засідань буковинської торгово-промислової палати, річних звітів акціонерних товариств і промислового інспекторату, періодичної преси, досліджень буржуазних та радянських істориків автор цієї замітки прагнув показати хід проникнення в економіку краю німецького, французького, англійського, канадського та американського капіталу.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. капіталізм на Буковині, як і в інших провінціях Австро-Угорщини, переріс у вищу й останню стадію свого розвитку — імперіалізм. Австро-угорський імперіалізм мав специфічні риси, що випливали з особливостей розвитку монархії. Її промисловість була зосереджена в основному на заході імперії, тоді як Буковина залишалася відсталим аграрним краєм. Аналіз даних австрійської статистики показує, що в 1910 р. 71,1% буковинського населення займалося сільським господарством і лише 10,4% працювало на промислових підприємствах, а у Нижній Австрії — відповідно 18 і 40,4%¹.

¹ Підраховано за: Neue Folge. Österreichische Statistik, b. 3, Wien, 1916, стор. 14—15.

* Автор розглядає не тільки північну, а й південну Буковину.

Економіка Буковини розвивалася за умов збереження значних пережитків феодалізму і колоніального становища останньої.

В період імперіалізму посилюється проникнення в край австрійського й іноземного — німецького, французького, англійського, канадського та американського — капіталу. Це було наслідком не лише загальної відсталості Буковини, але й всієї Австро-Угорщини, яка, за визначенням В. І. Леніна, відносилася до третьорядних імперіалістичних країн². У фінансовому відношенні вона значною мірою залежала від німецьких та французьких капіталістів. На початку ХХ ст. вклади іноземних банкірів в економіку імперії досягли 9809 млн. крон, зокрема німецьких — 4653 млн., а французьких — 3270 млн.³

Австрійський та іноземний капітал проникав на Буковину переважно через посередництво великих банків. У цей період у краї діяли філіали віденського об'єднаного банку, операції якого наприкінці 1911 р. становили 2 228 327 крон 49 гелерів, англо-австрійського — 281 996 крон 9 гелерів, чеського — 1 018 680 крон 45 гелерів, австро-угорського з оборотом капіталу в 1907 р. 63 675 168 крон, польського — 3 358 864 крон (1912 р.), буковинського крайового — 14 938 250 крон 78 гелерів (1911 р.)⁴ та ін. Всього наприкінці 1908 р. на Буковині працювало понад 10 банків⁵.

Великі австрійські, іноземні та місцеві банкіри зосередили в своїх руках ключові позиції в економіці Буковини. Так, у філіалі австро-угорського банку поточні рахунки мали 10 промисловців і фірм та 2 акціонерних товариства⁶. Без участі банків не будувалося жодного великого підприємства і не створювалося акціонерного товариства. За архівними даними, на початку 1914 р. у краї діяло 10 акціонерних товариств, з них — 5 філіалів товариств, що існували в західних провінціях⁷.

Найбільший вплив на розвиток буковинської економіки мали австрійські та німецькі капіталісти. 1900 р. їх частка становила 23,5 млн. крон, або 56,8% всього іноземного капіталу⁸. Вони захопили лісопильну промисловість, яка тоді була найбільш прибутковою. Наприкінці ХІХ ст. у цій галузі діяло 3 австро-угорських акціонерних товариства і 6 фірм та одна німецька фірма, зокрема «Акціонерне товариство для одержання деревини і парових лісопильень», «Акціонерне товариство лісової індустрії Леопольда фон Поппера», фірми Г. Шлессігера з м. Гера, Л. Ортліба з Мюнхена та ін.⁹

Ще в 1888 р. німецький капіталіст Лоїс Ортліб збудував у Русс Молдавіці великий паровий лісопильний завод, а в 1891 р. розширив його. В середньому за рік на 15 лісопильних рамах 120 робітників переробляли 90 тис. кругляка, який доставлявся з лісових масивів релігійного фон-

² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 28, стор. 178.

³ С. В. Овпанян. Подъем рабочего движения в Австрии (1905—1906 гг.), М., 1957, стор. 37.

⁴ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 3, оп. 2, од. зб. 29021, арк. 1; Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogthums Bukowina, XIV Heft, Czernowitz, 1910, стор. 218; О. М. Zukowski. Bukowina pod względem topograficznym, statystycznym i historycznym ze szczególnem uwzględnieniem żywiołu polskiego, Czerniowce, 1914, стор. 23.

⁵ Österreichischer Zentralkadaster samtlicher Handels-Industrie und Gewerbebetriebe, b. XX, Wien, 1908, стор. 18—19.

⁶ H. Mittelman. Handels- und Gewerbe-Adresbuch der Landeshauptstadt Czernowitz, Czernowitz, 1911—1912, стор. 54—55.

⁷ ЧОДА, ф. 3, оп. 4, од. зб. 5623, арк. 7—7 зв.

⁸ В. К. Літвінов. Робітничий і селянський рух на Буковині під час першої російської революції 1905—1907 рр. — Наукові записки Чернівецького університету, т. 26. Серія історичних наук, вип. 2, Чернівці, 1957, стор. 85.

⁹ Die Entwicklung der Land- und Forstwirtschaft und ihrer Industrien, sowie der Jagd und Fischerei im Herzogthum Bukowina seit dem Jahre 1848, Wien, 1901, стор. 147, 149 — 151, 160.

ду Ватра Молдавіца. Право на використання протягом 10 років цих лісів загальною площею 3931,36 га фонд продав фірмі по ціні 1,40 флоринів за 1 м³ лісу першого сорту і 64 крейцери за 1 м³ лісу другого сорту. Вартість продукції, випущеної заводом за рік, становила 630 тис. флоринів¹⁰.

Австро-німецький капітал повністю контролював виробництво цементу на єдиному заводі в Путні, збудованому в 1899 р. австрійським промисловцем Е. Аксельродом. На початку 1900 р. на базі цього підприємства було створене акціонерне товариство¹¹. На заводі діяли парові машини, парова дробарка каменю, 3 великих трясильних печі, 2 так званих хитних млини тощо, привезені з фабрики акціонерного товариства Нагель і Кемп в Гамбурзі. За рік 400 робітників випалювали 2500 вагонів цементу, 60% з яких йшло на експорт¹².

Австрійський і німецький капітал проник і в харчову промисловість. Так, 1888 р. на базі парового млина А. Шлосмана (м. Чернівці) було створене «Перше буковинське акціонерне товариство парових млинів», яке володіло двома найбільшими паровими млинами краю. В 1910 р. на них перемелювали щодобово 700 ц пшениці¹³. Акціонерний капітал товариства спочатку становив 300 тис. флоринів, а з 1890 р.— 350 тис. Він вкладався у віденський банк Дучка і К⁰ та частково в буковинський земельно-кредитний банк, які й проводили всі грошові операції, а з 90-х років також у Дрезденський банк¹⁴.

Німецькі підприємці поступово прибирали до своїх рук лісохімічну промисловість. 1895 р. у Пожорітті німецький капіталіст Ф. Круш відкрив фабрику для виробництва деревної шерсті. На ній щорічно вироблялося близько 10 тис. ц продукції, яку в основному вивозили за межі краю.

З 70-х років XIX ст. на Буковині розгортали свою діяльність французька фірма Н. С. Дебельда, яка наприкінці 1876 р. побудувала лісопильню поблизу с. Фрасін, і фірма Феттер і Фільс, яка займалася переважно збутом продукції невеликих лісопилень, розташованих у долині р. Молдова¹⁵.

Французьких монополістів інтересували й багаті поклади буковинської нафти. На початку 1900 р. вони почали добувати чорне золото поблизу Русс Молдавіці і до кінця 1901 р. викачали 1084,34 ц нафти¹⁶.

З 80-х років геолого-розвідувальні роботи на Буковині проводило акціонерне товариство «Буковинське нафтове об'єднання», створене поміщиками О. Васильком, Євгеном і Віктором Стирча, Я. Шимановичем та ін. у жовтні 1883 р. Воно мало право «скрізь на Буковині вести розвідки і експлуатувати нафту, озокерит і гірську смолу». Його керівництво уклало з релігійним фондом договір на 25 років, за яким останній «передавав товариству всю свою територію для розвідування та експлуатації нафти». Розвідки велися в районі Кимполунга, Ілішешт, Радівців,

¹⁰ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, од. зб. 14929, арк. 7, 9, 11, 12, 42, 176 а; Die Entwicklung, стор. 155.

¹¹ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, од. зб. 17132, арк. 11; N. Wender. Eine neue Industrie, Czernowitz, 1899, стор. 5; „Bukowiner Kaufmännische Blätter“, 24 грудня 1910 р., стор. 31.

¹² N. Wender. Назв. праця, стор. 7—11; ЧОДА, ф. 3, оп. 2, од. зб. 18024, арк. 2; Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels- und Gewerbekammer in Czernowitz, Jänner-December 1899, стор. 155, 193.

¹³ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, од. зб. 13788, арк. 18; „Bukowiner Kaufmännische Blätter“, 24 грудня 1910 р., стор. 40.

¹⁴ ЧОДА, ф. 3, оп. 4, од. зб. 3519, арк. 636; оп. 2, од. зб. 13788, арк. 19; Jahresbericht der Ersten Bukowinaer Dampfmühlen Actien-Gesellschaft vorm. A. Schlossman f. Co. pro 1890/1891, Czernowitz, 1891, стор. 4.

¹⁵ Die Entwicklung..., стор. 162, 164; „Berichte...“, Jänner—December, 1897, стор. 29; ЧОДА, ф. 3, оп. 1, од. зб. 4165, арк. 1.

¹⁶ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, од. зб. 19665, арк. 1.

Солки, Кучурова Великого, Ст. Ілліє і Кіцманя¹⁷. Однак техніка буріння свердловин була недосконалою.

Наприкінці 80-х років товариству «вдалося дійти згоди» з віденською фірмою Ліндгайм і К⁰ та канадською Берггейм і Мак Гарвен, яка діяла в Галичині, «про право ведення ними бурильних розвідок у великих масштабах». Слід зазначити, що у 80-х роках вперше в Галичині канадські капіталісти Берггейм і Мак Гарвен застосували удосконалений метод буріння глибоких свердловин¹⁸. «Буковинське нафтове об'єднання» існувало до середини 1902 р. Пізніше добуванням нафти займалися тільки іноземні капіталісти.

Дешева буковинська нафта привернула увагу й англійців. В 1902 р. у Лондоні було створене нафтопромислове товариство під назвою «Центральні європейські нафтоносні поля». Основний його капітал становив 250 тис. фунтів стерлінгів. Незабаром воно придбало на Буковині близько 16 200 га нафтоносних земель і розпочало їх експлуатацію¹⁹.

На початку ХХ ст. лісові багатства краю зацікавили американських капіталістів. 1908 р. за допомогою баронів М. Василька і Гармуші американська акціонерна компанія «Уніон і Лигуф» купила великі площі лісу в Карпатах, які раніше належали релігійному фонду²⁰.

Отже, наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. в економіку Буковини проник, крім австрійського, німецький, французький, англійський, канадський і американський капітал, який 1900 р. досяг 41,4 млн. крон²¹. Хижацьке використання природних багатств та нещадна експлуатація трудящих Буковини приносили австрійським та іноземним капіталістам значні прибутки. Лише 1897 р. австрійці одержали понад 56 млн. гульденів прибутку²². Засилля австрійського та іноземного капіталу відіграло негативну роль в економічному розвитку краю. Він поступово перетворювався на колонію міжнародного імперіалізму.

¹⁷ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, од. зб. 4753, арк. 70, 73; од. зб. 5403, арк. 16; оп. 2, од. зб. 19656, арк. 5; «Bukowinaer Nachrichten», 13 квітня 1890 р.

¹⁸ Г. І. Ковальчак. Розвиток капіталістичної промисловості в Східній Галичині у 70—80-ті рр. ХІХ ст.— З історії західноукраїнських земель, ч. ІІІ, К., 1958, стор. 13.

¹⁹ І. М. Кулінич. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900—1914), К., 1963, стор. 199.

²⁰ П. В. Свежинський. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ ст., Львів, 1966, стор. 95.

²¹ В. К. Літвінов. Назв. праця, стор. 85.

²² «Радянська Буковина», 10 січня 1956 р.

В. В. ПАНАШЕНКО
НАВЧАННЯ КОЗАЦЬКИХ
ДІТЕЙ ГРАМОТИ
ТА ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
В ХVІІІ ст.

Розвиток народної освіти на Україні в ХVІІІ ст. ще недостатньо досліджений і відображений в історичній літературі. Кілька статей і повідомлень, присвячених переважно навчанню дітей у церковно-приходських школах¹, не заповнюють прогалин у розробці цього питання.

Здавна при церквах та монастирях України існували початкові (так звані церковно-приходські) школи, в яких дітей вчили читати, писати і співати. За свідченням І. Ф. Павловського, в 1740—1748 рр. у семи пол-

¹ А. Лазаревский. Статистические сведения об украинских школах и госпиталях в ХVІІІ в.— «Основа», 1862, кн. 5; його ж. К сведениям о малороссийской школе.— «Киевская старина», 1896, т. LІІІ; И. Ф. Павловский. Приходские шко-

ках Лівобережної України, в яких налічувалося 35 містечок, 998 сіл і 11 слобід, було 866 шкіл, зокрема в Ніжинському — 217, Лубенському — 172, Чернігівському — 154, Переяславському — 119, Полтавському — 98, Прилуцькому — 69, Миргородському — 37². Отже, в більшості населених пунктів, де були приходи, існували й школи, в яких навчалася значна кількість дітей. Але, незважаючи на це, в краї не вистачало грамотних людей. Так, у листі до гетьмана (1758 р.) лубенський полковник І. Кулябка зазначав, що в багатьох сотнях полку «ощущается большой недостаток при замещении тех сотенных урядов, на которые почти необходимо требуются грамотные люди, например, сотенные комиссары, вследствие чего в некоторых сотнях не только есаулов и хоружих нельзя найти грамотных, но даже и на должности сотенных атаманов не находится таковых», і тому полкова канцелярія вимушена зазнавати «поношений и укоризны»³. Напевне, подібне становище було і в інших полках.

За таких обставин І. Кулябка вирішив навчати грамоти козацьких дітей. 1760 р. він наказав скласти списки синів (віком 12—15 років) виборних козаків і найзаможніших підпомічників і «способнейших к науке» направити в церковно-приходські школи. Після навчання передбачалося рекомендувати їх «для определения в сотенные правления и в полковую канцелярию, к сотенным делам, ...наставлять атаманов, писарей, есаулов и хоружих сотенных, ...наряжать за сотенных старшин»⁴. Хлопчиків, які «неспособны к обучению грамоты» або будуть «в летах перерослыми», навчали військовій екзерциції.

Виконуючи розпорядження І. Кулябки, в травні 1760 р. 13 сотників Лубенського полку повідомили, що відібрали і направили в школи близько 1300 хлопчиків, а 5 сотників ще не закінчили відбір.

За проектом І. Кулябки навчання розпочиналося з вивчення букварів та «человцов», а коли «распознают литеры и слоги горазды», щоб учням не набридло сидіти над книжками, вони повинні півдня опановувати грамоту, а після обіду «навыкать помалу писать». Водночас передбачався підбір людей, які б хоч поверхово знали «счисление на бумаге» і могли навчати йому дітей. В неділю й на свята підлітки вчилися співати в церкві, при цьому хлопчиків, що мали хороші голоси, відбирали для царського або гетьманського двору. «Нездібних» до опанування грамоти в неділю та святкові дні навчали військовій та артилерійській екзерциції. Для цього виготовляли дерев'яні шаблі з нашитими на кінцях вовняними булавками та «деревка» замість рушниць. Виконання розпорядження про навчання дітей покладалося в селах на отаманів, сотників і сотенну старшину, причому про його хід отамани повинні були доповідати сотникам, а останні — в полкову канцелярію.

Поки І. Кулябка був полковником, багато дітей козаків навчилася писати і читати. У відомості, надісланій 8 листопада 1760 р. з Лубенсько-

лы в старой Малороссии и причины их уничтожения.— «Киевская старина», 1904, т. LXXXIV; М. И. Сухомятинов. Училища и народное образование в Черниговской губернии.— «Журнал Министерства народного просвещения», 1864, ч. CXXI; Богуславский. Краткий исторический очерк церковно-приходской школы.— «Черниговские губернские ведомости», 1889, № 20; П. Ефименко. К истории народного образования в Черниговской губернии.— «Черниговские губернские ведомости», 1882, № 40; Г. А. Максимович. Обучение грамоте и воинской экзерциции в старой Малороссии в конце XVIII века, К., 1913; Н. П. Опыт обязательного обучения козацких детей грамоте в Лубенском полку в 1762 году.— «Киевская старина», 1906, кн. I.

² И. Ф. Павловский. Назв. праця, стор. 5.

³ А. Лазаревский. Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв.— «Чтения в историческом Обществе Нестора-летописца», 1896, кн. XI, стор. 68.

⁴ Там же, стор. 69.

го полку до Генеральної військової канцелярії, зазначалося, що 1624 хлопчики навчаються грамоти, зокрема у Хмільвській сотні — 216, Смілянській — 174, Роменській — 134, Лохвицькій — 128, Чорноуській — 123, Городиській — 21, Глинській і Жовнінській — по 56.

Про те, чого навчалися діти і якими книгами вони користувалися, свідчили дані відомості, складеної в Лубенському полку в грудні 1762 р. У ній, зокрема, виділено 8 рубрик: «грамотников» — 545, «человников» — 384, «псалтырщиков» — 390, «октоишников» — 24, «яромолойщиков» — 2, «читать обучающихся» — 375, «листов обучающихся» — 5 і «обучившихся» — 61⁵.

Певне значення приділялося наявності навчальної літератури, зокрема букварів та часловців. У березні 1760 р. І. Кулябка звернувся до архімандрита Києво-Печерської лаври з проханням «...оных букваров и часловцов приказать тысяч до двох выпечатать...» Йому відповіли, що на той час у лаврській друкарні було: «букварей учебных в тетрадѣх (легѣ 500) — 1000, часловцов учебных: в домах — 35, по просту — 141, под злото — 60, в тетрадех (легѣ 1525) — 3050, букварей с толкованием: в простой оправѣ — 50, в тетрадех легѣ 850, в легѣ по 2 книжки) — 1700⁶.

Така кількість навчальних підручників у друкарні Києво-Печерської лаври обумовлювалася значним попитом на них і свідчила про значення, яке надавалося поширенню письменності серед народу, а також про технічні можливості друкарні.

Крім того, у доданому листі-відповіді архімандрита зазначалося: «...По какой ценѣ тѣ учебные человци и граматки толкование и нетолкование в продажах отправляются на посланных при сем двох граматках и двох часловцах на всяком особливо цена означена, и каковых ...часловцов-граматок надобно будет, о том мене уведомить прошу, а за оправу и выпечатанием болшим числом граматок и часловцов остановки не будет»⁷. Судячи з цього документа, буквар і граматка — ідентичні підручники. Але, оскільки в інших відомостях ніяких згадок про склад і характер цих навчальних посібників немає, повністю ототожнювати їх, очевидно, неправомірно. У 1764 р. І. Кулябка просив архімандрита Києво-Печерської лаври надрукувати катехізиси і надіслати їх до протопопії Лубенського полку, щоб їх могли придбати козаки для «обучения» своїх дітей⁸.

Читати і писати вчили переважно приходські дяки. Вони одержували особливу, згідно з домовленістю з прихожанами, платню.

І. Кулябка порушував питання і про підбір вчителів. У листі до київського митрополита від 17 грудня 1762 р. він писав, що в Лубенському полку «определено» ним і схвалено гетьманом, що діти виборних і підпомічників козаків — «а их де выбрано и нынѣ выбирается до трех тысяч»⁹ — повинні вчитися читати і писати. Разом з тим він скаржився на деяких священників Лубенського полку, які перешкоджали цьому. Одні з них примушували дяків працювати на себе і поводилися з ними як з своїми підданими; інші без відома і згоди прихожан призначали вчителями замість дяків своїх синів, нездібних до церковних співів та навчання дітей.

Згідно з резолюцією митрополита Київська духовна консисторія зробила відповідне «предписание» священникам Лубенського полку.

⁵ А. Лазаревский. Исторические очерки..., стор. 71.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1, од. зб. 51, арк. 3—4.

⁷ Там же, арк. 5.

⁸ Там же, од. зб. 75.

⁹ Н. П. Опыт обязательного обучения козацких детей грамоте в Лубенском полку в 1762 г.— «Киевская Старина», 1906, кн. I, стор. 1—5.

За кілька років у Лубенському полку було підготовлено значну кількість грамотних козаків. У травні 1764 р. І. Кулябка писав, що понад 2 тис. чол. «российской грамоты совсем изученных имеется»¹⁰ і періодично для навчання відбираються діти козаків.

«Проект» І. Кулябки був схвалений гетьманом і рекомендований іншим полковникам, «дабы искусного примеру следовали и ожидали за сие от высшего правительства... похвалы и наград»¹¹. У травні 1765 р. Генеральна військова канцелярія розіслала у всі полки ордер про організацію навчання козацьких дітей грамоти. А вже 14 травня 1765 р. чернігівський полковник П. Милорадович доповідав Генеральній військовій канцелярії про виконання її розпорядження¹². Всіх хлопчиків віком від 11 до 15 років у школах «по приходам, где они жительствою находятся, велено» вчити читати і писати, «дабы они... были впредь способны ко определению в сотенные старшины, комисаре и к письменным делам», а інших — «к обучению грамоты неспособных» — до військової та артилерійської служби «заобыкать». Всі сотні повинні були щомісяця «репортовать» у полкову канцелярію, яких козаків діти і хто саме «явятся угодны к обучению письма», і хто над ними отаманом буде призначений. Кожний сотник мав розподілити дітей по наявних при церквах школах, дяках, вказуючи кількість та прізвища учнів, при яких отаманах і чого навчатися вони будуть. Крім того, він повинен був слідкувати за їх навчанням і доповідати про нього в полкову канцелярію.

За розпорядженням Чернігівської полкової канцелярії сотенні канцелярії надсилали до неї відомості про навчання козацьких дітей грамоти і військової екзерциції. Оскільки загальної форми відомостей не було вироблено, вони розрізняються як змістом, так і кількістю показників.

Найважливішими і найповнішими є поіменні переліки учнів, де вказуються імена і прізвища дітей та їх батьків. Наприклад, у «Вѣдомости в полковую Черниговскую канцелярию, сколько в сотнѣ Городничкой в козаков выборных и можнѣйших подпомощников дѣтей мужеска полу и хто с них обучается грамоте в каком приходѣ и чего изобучился також кои в лѣтах переросли и за неспособностью к обучению грамоты обучаются в воскресные дни войнскої ексерциціѣ і под чим присмотром в той ексерциции находятся ниже сего явствует. 1765 году июля 26 дня»¹³ зазначається, що сини козака виборного Остапа Яценка, який мешкав у м. Городні, навчаються: Тимох (20 років) — екзерциції, Микола (15 років) — латинського діалекту, Петро (12 років) — «по-руску» писати, Володимир (10 років) — чesловця в приході Троїцьком городничьком; козака виборного Андрія Чигринця також з Городні: Герасим (13 років) — писати, Роман (17 років) — вивчає граматку і т. п. Загалом у м. Городні 17 дітей навчалися грамоти і 15 — військової екзерциції, в с. Хриповці — 6 грамоти і 4 — військової екзерциції.

У Синявській сотні подібні відомості складалися дещо по-іншому: «Вѣдомость в полковую Черниговскую канцелярию от сотни Синявской, каковых казаков дети находятся при церквах, школах, дяках и сколько числом, именами, при каких атаманах, к которой церкви в школы, в дячка определены и чего обучаются писать или читать, о том значит под сим. 1765 году августа 3»¹⁴. У «Вѣдомосте», зокрема, вказується, що в містечку Синявці в школі при церкві Троїцькій під наглядом курінного отамана Юска Ювженка у дячка Якова Красненка навчається 5 дітей, з них: троє — писати і двоє вивчають граматку; в школі при церкві

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1, од. зб. 75.

¹¹ Там же, ф. 108, оп. 2, од. зб. 929.

¹² Там же, ф. 763, оп. 1, од. зб. 24.

¹³ Там же, ф. 108, оп. 2, од. зб. 829, арк. 98.

¹⁴ Там же.

Токровській під наглядом курінного отамана Фоми Рубана у дячка Стефана Забаркевича четверо дітей навчаються писати і одне вивчає граматику і т. п.

З відомостей відомо, що дітей вчили читати і писати, вони вивчали буквар, граматику, чесловець, псалтир, октоїх, а інколи латинську мову або якесь ремесло — «ремесла кожемяцкого, шевского» тощо. Причому учні віком від 5 до 13 років вивчали буквар або граматику, а старші (від 9 до 18 років) навчалися писати. Отже, спочатку вчилися читати, а згодом — писати. У відомостях зафіксовано кілька варіантів навчання тисма: «писать на таблицѣ», «писать на бумагѣ», а здебільшого просто «писать». Різниця між ними непомітна.

У деяких відомостях зазначається, що діти навчалися при сотенних канцеляріях. Зокрема, у відомості Волинської сотні від 31 серпня 1770 р. вказано: «оние дѣти обучаются при сотенном Волинском правлении», у відомості Слабинської канцелярії від 2 вересня 1768 р. читаємо, що підлітки «при Слабинской канцелярии в обучении письменных дѣл обрѣтаются». Причому ці підлітки раніше і після цього навчалися у дяків. При Білоуському сотенному уряді вчилися «писать на бумагѣ» два учні 14 і 15 років¹⁵. Подібні дані зустрічаються й у відомостях Городницької, Сосницької та інших сотень.

Отже, сотенні канцелярії були також своєрідними школами, де навчали переважно канцелярського письма і діловодства, оскільки хлопчики водночас вчилися у дяків.

Інколи у відомостях зустрічаються дані про інші місця навчання дітей. Так, у Березинській сотні один хлопчик навчався «в Менѣ при канцелярии земскаго суда», інший — «у инспектора бородушного Григория Приклонского».

Загальна картина навчання козацьких дітей у Чернігівському полку в 1765—1768 рр. виглядає так *:

Сотні	Кількість дітей, що навчалися							
	1765 р.		1766 р.		1767 р.		1768 р.	
	грамоти	військової екзерциції	грамоти	військової екзерциції	грамоти	військової екзерциції	грамоти	військової екзерциції
Полкова	18	34	6		8		3	
Березинська	51	40	50	36	41	45	38	37
Білоуська	29	40			29	26	32	15
Вибельська	49	36			29	30		
Волинська	15	45	14	40	13	33	13	33
Городницька	43	100			40	94		
Киселівська	55	119	41		39		32	
Любецька	49	36			29	30		
Менська	107	138	106	134	37		31	
Поворницька	48	13	46	13			45	
Ройська	45	94			24	62		
Седнівська	49	59			24	100	27	100
Синявська	13	70	21	70	23	70	16	62
Слабинська	23	30	14		13	32		
Сосницька	69	20			65	20	73	
Столинська	58	71	38		37	18	17	

¹⁵ Г. А. Максимович. Назв. праця, стор. 30—31.

* Таблиця складена на підставі відомостей всіх сотень Чернігівського полку. Відсутність деяких показників не може бути підставою для твердження про припинення навчання в окремих сотнях у ці роки. Напевно, з якихось причин такі відомості не надійшли або не потрапили у цю справу.

Більшість сотень надсилала відомості через кожні 4 місяці, а деякі сотенні уряди, зокрема Сосницький і Менський — щомісяця, повторюючи їх зміст, оскільки за такий короткий час помітних змін не відбувалося.

Щодо терміну навчання ніяких згадок немає. Виходячи з щомісячних «репортів» окремих сотень, можна припустити, що воно відбувалося протягом року, але скільки раз на тиждень — невідомо.

Про навчання козацьких дітей військовій екзерциції писав лише Г. А. Максимович у згадуваній праці та автор коротенького повідомлення в «Киевской старине» — «Опыт обязательного обучения козацких детей грамоте в Лубенском полку в 1762 году». Значно доповнює це питання «репорт» чернігівського полковника П. Милорадовича (1765 р.)¹⁶. Як уже зазначалося, для навчання військовій екзерциції відбирали дітей «к обучению грамоты неспособных или лѣтами перерослых». Яким чином старшина визначала здібності учнів — невідомо. Можливо, для навчання екзерциції витрачалося набагато менше часу (лише в неділю та святкові дні), ніж для навчання грамоти. Ймовірно, що воно на відміну від останнього було безплатним. Тому для навчання військовій екзерциції підбирали не лише нездібних дітей, але й вихідців з незаможних сімей.

Суть навчання полягала у тому, щоб хлопчики знали, «как отдавать честь тому, кому принадлежит, честь на караул, особо на лошадях, а особо пешо, кромѣ ж того, знали бы в случаи надобности, где будет конная команда, а потребность укажет, как поступать, особливо ж искусно умѣли в цѣль палить и ружьем так же и списом сидя на лошади действовать». Навчання провадилося під наглядом отаманів за їх місцем проживання. У «репорті» П. Милорадовича передбачалося: «росписав оних козацких детей по равному числу за присмотром тех же атаманов, тамо жительствоующих, и к оному обучению ко всякой партии определит из козаков, кои в бывшую прусскую войну находились в службе в гусарских полках, наилучше знавших гусарскую эксерцицию по два человека»¹⁷, бо курінні отамани не знали військової справи.

Для навчання артилерійської справи певну кількість дітей відправляли у Глухів до Генеральної військової артилерії, забезпечивши їх коштами для утримання.

Отже, в середині XVIII ст. на Лівобережній Україні початкове навчання козацьких дітей, особливо старшини, було обов'язковим. Поряд з цим церковно-приходські школи відвідувала й частина учнів, можливо «бѣднейших» дітей, з яких готували здебільшого церковних служителів. Загальне керівництво і контроль за навчанням зосереджувалося у Генеральній військовій та полкових канцеляріях. Під час навчання військової справи, яке не було ні регулярним, ні чітко визначеним, а мало тимчасовий характер, необхідно було засвоїти деякі прийоми військової регулярної служби.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 763, оп. 1, од. зб. 24.

¹⁷ Там же.

Й. Б. БРАШИНСЬКИЙ
ШЛЯХИ ПРОНИКНЕННЯ
ГРЕЦЬКИХ ВИРОБІВ
НА ТЕРИТОРІЮ СУЧАСНОЇ
ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
ТА СУСІДНІХ ОБЛАСТЕЙ
У СКІФСЬКИЙ ЧАС

Основними комунікаціями, по яких у скіфський час грецькі вироби доставляли в північно-західне Причорномор'я, були річки Скіфії, насамперед ті великі водні магістралі, що їх Геродот у своєму «Скіфському оповіданні» (IV, 47) характеризував як «доступні для суден з моря», тобто судноплавні: Істр (Дунай), Тірас (Дністр), Гіпаніс (Південний Буг) і Борисфен (Дніпро). Як показують знахідки археологів, ще на початку VI ст. до н. е. грецькі товари перевозили по Гіпанісу в південно-східний район Волинсько-Подільської височини (або на південний захід Придніпровської височини) — Немировське городище. Цей район, розташований в лісостепу, на верхній течії Південного Бугу і значно віддалений від Чорного моря (по Південному Бугу до Дніпровського лиману близько 400 км), є, однак, єдиним у Скіфії, з населенням якого ще в ті часи греки підтримували економічні зв'язки, до того ж, найімовірніше, безпосередні¹. Безперечно, грецькі вироби потрапляли в Немировське поселення з північночорноморського узбережжя (грецьке поселення — емпорій на острові Березань) вверх по Гіпанісу.

Разом з тим, однак, відомі також одиничні знахідки грецьких виробів (не враховуючи придніпровських), що походять з північних районів Великої Середньодунайської низовини, які частково датуються тим же часом, що й немировські матеріали. До них відносяться, зокрема, бронзова гідрія (перша чверть VI ст. до н. е.) з багатого поховання поблизу Артанда (Угорщина)², а також інша бронзова гідрія, знайдена на березі р. Боржава біля Бене (нині с. Оросієве Береговського району Закарпатської області)³. В. Пирван датував останню знахідку також VI ст. до н. е.⁴, але тепер її відносять до другої—третьої чверті V ст. до н. е. (470—430 рр.)⁵. Одиничність та ізольованість цих виробів свідчить про те, що вони потрапили сюди випадково, внаслідок складних міжплеменних зв'язків або були придбані їх останніми власниками позаекономічним шляхом. Тому про будь-які зв'язки греків з населенням північно-східних районів Дунайського басейну не може бути й мови.

¹ Б. Н. Граков. Греческое граффито из Немировского городища. — «Советская археология» (далі — СА), 1959, № 1, стор. 259. Точка зору Б. М. Гракова є загальноприйнятою у науці, якщо не враховувати особливої, абсолютно бездоказової думки В. В. Лапіна (В. В. Лапин. Греческая колонизация северного Причерноморья, К., 1966, стор. 74) про те, що грецькі вироби доставлені в Немирове випадково кочовиками або внаслідок аграрної колонізації лісостепових районів Скіфії причорноморськими греками. Критику цих положень В. В. Лапіна див. у рецензіях на його працю: СА, 1968, № 4, стор. 295; «Вестник древней истории», 1969, № 3, стор. 167.

² M. Parducz. Graves from the Scythian Age at Artánd (County Hajdu-Bihar). — Acta Arch. Hungaricae, 1965, 17, стор. 142, 217, табл. I—III; J. G. Szilágyi. Trouvailles grecques sur le territoire de la Hongrie. — Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques, Paris, 1965, стор. 387, табл. 91, 2; P. Alexandrescu. Hydria de la Artánd. — „Studii clasice”, 1966, VIII, стор. 207.

³ Вперше опублікована: B. Pósta. La hydrie de Bene. — «Dolgozatok», 1914, N 5, стор. 17; V. Párvan. Dacia. Civilizațiile antice din țările Carpat-Danubiene, București, 1967, стор. 61, 69, 76, 84, рис. 63. Зберігається в Колошварському музеї (Угорщина).

⁴ Там же. Поп. його ж. Dacia. An outline of the Early civilization of the Carpatho-Danubian countries, Cambridge, 1928, стор. 40.

⁵ E. Diehl. Die Hydria. Formengeschichte und Verwendung im Kult des Altertums, Mainz, 1964, стор. 28, 217, В. 88; поп. P. Alexandrescu. Назв. праця, стор. 210.

Складніше вирішити, яким чином ці товари потрапили в райони, де вони були виявлені. Можливі три шляхи: з півдня, безпосередньо з материкової Греції через Балканський півострів, із заходу — від Адриатичного моря по Неретві та Босно-Саво-Дунайській магістралі, і, нарешті, зі сходу — від Чорного моря по Дунаю та його притоках у північні райони Дунайського басейну або більш складним шляхом — по Дністру в Західне Поділля, а звідти через гірські перевали в басейн Тиси. Проте всі шляхи сходяться до середньої течії Дунаю та його лівих приток.

Важливо з'ясувати також, який шлях — західний чи східний — краще. Для цього велике значення мають дані про одиничні знахідки грецьких виробів на території Малої Середньодунайської височини (Угорщина), тобто на захід від місця виявлення названих вище грецьких товарів. Там знайдено два коринфських арибалли, один з яких датується першою половиною VI ст. до н. е., а інший — VII ст. Верхня частина бронзової ойнохої виявлена поблизу Сомбатхея (лівий приток Раби Дьєндьеш)⁶. Безперечно, ці речі потрапили сюди з узбережжя Адриатичного моря по річках заходу Середньодунайського басейну: по правих притоках Сави до цієї річки, а потім по її лівих притоках до Драви або Мури і далі вниз по Рабі до її притоки Дьєндьеш. Отже, слід припустити, що в VI ст. до н. е. грецькі вироби доставлялися з Адриатичного моря у верхів'я Тиси найімовірніше по Неретві і Босно-Саво-Дунайській річній системі.

Про адриатичне походження артандської гідрії (VI ст. до н. е.) писав ще її перший дослідник Й. Сіладі⁷, показавши, що вона має багато спільного з архаїчними знахідками з Сомбатхея. Пізніше перевагу західного маршруту над східним (понтійським) переконливо довів П. Александреску, який опублікував карту знахідок грецьких бронзових гідрій першої половини VI ст. (за матеріалами Е. Діль)⁸. На карті видно, що архаїчні гідрії виявлені, крім материкової Греції, в Сіцилії, Італії та Іллірії, але їх зовсім немає ні в Малій Азії, ні у Франції, ні в Причорномор'ї. Становище змінилося лише з початку V ст. до н. е. Аналогічні посудини цього часу часто зустрічаються в Причорномор'ї, зокрема в його північно-західних районах, звідки вони проникли в Скіфію (бронзові гідрії з Михайлово-Апостола (курган Баби)⁹ і з торфовища на р. Супой)¹⁰. В середині V ст. до н. е. ці речі використовувало населення, що проживало на дуже віддаленій від чорноморського узбережжя території Середнього Дону (Мастюгіно)¹¹.

До останнього часу всі дослідники вважали, що гідрія, знайдена у Бене, зроблена в якомусь причорноморському центрі (Істрії, Ольвії)¹². Припускають, що дунайський торговий шлях, який простягався від Чорного моря до Сави і Босни, функціонував ще в VI—V ст. до н. е. і саме по ньому іонійські товари доставляли навіть іллірійським племе-

⁶ J. G. Szilágyi. A görögéssel való érintkezés nyomai magyarországon az archaikus korban. — "Antik tanulmányok", 1955, II, N 1-3, стор. 45, рис. 1—2; його ж Trouvailles grecques, стор. 386.

⁷ J. Szilágyi. Trouvailles grecques, стор. 386.

⁸ P. Alexandrescu. Назв. праця, стор. 208.

⁹ ОАК за 1897 р., стор. 134, рис. 264—266; Н. А. Онайко. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в XII—V веках до н. э. — САИ, вып. ДІ—27, М., 1966, стор. 18, 57 (№ 20), табл. XV; XXV, 75. У кургані знайдено уламки двох гідрій.

¹⁰ О. Д. Ганіна. Античні посудини з торфовища на р. Супой. — Археологія, т. XVI, К., 1964, стор. 135, рис. 1, 2.

¹¹ В. А. Башилов. Бронзовая гидрия из Мастюгинского кургана. — СА, 1966, № 2, стор. 304, рис. 1, 2.

¹² V. Pârvan. Dacia, 1967, стор. 61, 76; P. Alexandrescu. Назв. праця, стор. 210; М. Паровић-Пешикан. О характеру грчког материала на Гласинцу и путевима неговог продирана. — «Старинар», 1960, XI, стор. 40.

нам, які проживали на території сучасної Сербії та Східної Боснії (Гласінац та ін.)¹³. Слід, однак, зазначити, що такий маршрут одиничних гласінацьких знахідок, як і інших одиничних товарів, виявлених на території Югославії, маловірогідний. Не говорячи вже про те, що окремі знахідки, які можна віднести до понтійських, не свідчать про торгово-економічні зв'язки між іллірійцями і причорноморськими греками, насамперед звернемо увагу, що крім матеріалу з Барбоші, який датується, очевидно, кінцем VI — початком V ст. до н. е., у західних районах Подунав'я не виявлено грецьких виробів цього періоду. Можна вказати лише на одиничну знахідку великого бронзового келиха (так званого лебеса) початку V ст. до н. е. в Беленові поблизу Джурджу¹⁴, тобто також на нижній течії Дунаю. Немає ніяких даних про розвиток чорноморської дунайської торгівлі на захід від р. Олтул навіть в IV ст. до н. е., коли торгівля між грецькими містами північно-західного Причорномор'я набула надзвичайно широкого розмаху. Лише головним чином наприкінці еліністичного періоду почали регулярно функціонувати комунікації по річках Дунайського басейну, що зв'язували Чорне море з Адріатичним. Тому нам здається, що шлях гідрії в Бене (як і інших речей грецького імпорту в Гласінац) з Причорномор'я маловірогідний, хоча повністю заперечувати його, звичайно, не можна. Кращим у даному разі є давній традиційний західний шлях, вихідним районом якого була Адріатика або Італія.

Інакшим, очевидно, було походження речей грецького імпорту, виявлених в Західному Поділлі, зокрема в Іване Пусте (верхнє Подністров'я, на р. Збруч)¹⁵. Тут недавно була знайдена велика кількість грецької кераміки, в основному амфор кінця VI — першої половини V ст. до н. е. Ці речі зроблені в одному грецькому причорноморському місті. А. І. Фурманська припускала, що знахідки з Іване Пусте потрапили туди внаслідок торгової діяльності Тіри¹⁶, отже, їх шлях йшов вверх по Дніпру. Ця гіпотеза не може бути нічим підтверджена, крім логічного висновку, що Тіра і поселення поблизу Іване Пусте розташовані на Дністрі. А між тим вона викликає сумніви. По-перше, немає ніяких даних про торгову активність Тіри в Подністров'ї раніше IV—III ст. до н. е., а по-друге, як переконливо довела А. І. Мелюкова, раніше цього часу грецький імпорт не проникав вище Дністровського лиману і гирла Дністра¹⁷. Тому більш вірогідним уявляється походження грецьких речей, знайдених в Іване Пусте, з Ольвії або, навіть, Істрії і їх шлях від Чорного моря по Дунаю та його лівому притоку Серету, а потім перевалом до верхньої течії Дністра та його притока Збруча. Використання Дністра як торгової комунікації раніше IV—III ст. до н. е. сумнівне.

Грецькі імпортні вироби IV — першої половини III ст. до н. е. в цьому районі зустрічаються дуже рідко. Відома лише знахідка аттичного червонофігурного арібалліцького лекифа кінця IV — початку III ст. до

¹³ М. Паровић-Пешикан. Назв. праця, стор. 40, 44; М. Parović-Pešikan. Pitanje periodizacije antičke arheologije u našoj zemlji.—Materijali IV, VII kongres arheologa Jugoslavije, Herceg-Nov, 1966, Beograd, 1967, стор. 141.

¹⁴ V. Pârvan. Dacia, 1967, стор. 84, рис. 46, 47.

¹⁵ О. Д. Ганина. Поселення скифського часу у селі Іване Пусте.—Археологія, XIX, К., 1965, стор. 109.

¹⁶ А. И. Фурманская. Античный город Тира.—Античный город, М., 1963, тор. 42.

¹⁷ А. И. Мелюкова. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья.—МИА, 1958, № 64, стор. 96, 100; її ж. Исследование предскифской скифской эпох в лесостепной Молдавии.—Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и РНР, Кишинев, 1960, стор. 145; її ж. Скифские курганы Приднестровья.—МИА, 1965, № 115, стор. 159.

н. е. в с. Бурханова Підгаєцького району Тернопільської області, а також двох срібних тетрадрахм Лисимаха поблизу Теребовлі (Трембовлі) у Тернопільській області та на околицях Луцька¹⁸. Можливо, шлях цих речей пролягав від Чорного моря по річках Дунайської системи до Дністра та його приток Серет (Теребовля) і Коропець (Підгайці), а потім по Серету (дністровському) до Стохода (Луцьк). В цей час був можливий також прямий шлях по Дністру. Проте більш вірогідним здається складний шлях з Ольвії по річкових комунікаціях Дніпровсько-Бузької системи. Про це свідчать знахідки ольвійських монет — «борисфенів» у басейні Вісли (Серадзь на Варте на захід від Лодзі та Іновлудзь)¹⁹.

Ізольованість та рідкість знахідок грецького матеріалу VI — початку III ст. до н. е. на розглядуваних територіях говорять про відсутність регулярних торгових зв'язків їх населення з греками. Всі названі знахідки потрапили сюди випадково, внаслідок складних міжплеменних зв'язків, можливо економічних або позаекономічних, але не через торгівлю греків з племенами Карпатсько-Дунайського басейну і Західного Поділля.

¹⁸ T. Sulimirski. Scytowie na zachodnim Podolu, Lwów, 1936, стр. 17, 40, рис. 6, 100, табл. XIII, 1.

¹⁹ A. Gupiniec. Przewodnik po dziale numismatycznym Muzeum Archeologicznego w Łodzi, Łódź, 1954, стр. 27, табл. IV, 4; K. Majewski. Olbia, Warszawa, 1962, стр. 79.

Повертаючись до надрукованого

ЩЕ РАЗ ПРО ПУБЛІКАЦІЮ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Радянські історики вже провели значну роботу щодо дослідження та публікації різних за змістом і часом джерел. Це сприяло виробленню методики та археографічних правил їх видання. Слід зазначити, що цією справою спеціально займається значна кількість фахівців-археографів. В СРСР вироблено правила видання історичних документів¹. Однак методика видання джерел потребує дальшого поліпшення. Зокрема, це стосується археографічної обробки давніх джерел з історії України, які мають ряд специфічних рис.

Інститут історії АН УРСР почав видання наукової серії «Джерела з історії України» славнозвісним «Літописом Самовидця», опублікованим видавництвом «Наукова думка» тиражем 50 000 примірників. В анотації наголошується, що книга розрахована на істориків, філологів, етнографів, викладачів та студентів вузів і широке коло читачів (додамо від себе — і на вчених РРФСР, Білорусії, Прибалтики, Молдавії, особливо Польщі, які не знають тонкощів вимови звуків, позначених давніми графічними знаками). Готуючи до друку дане історичне джерело, автор цих рядків мав на оці вищесказане. Проте він не забував, що видання пам'ятки академічне і повинно задовольняти й мовознавців.

Відомо, що археографічні інтереси істориків, літературознавців, етнографів, філософів, з одного боку, і мовознавців — з другого, не завжди збігаються, а інколи й прямо протилежні. Тому критерії відбору списків, принципи видання пам'яток часто тяжко узгодити. Історика, літературознавця цікавлять насамперед наукові, художньо-ідейні явища, а мовознавця — суто мовні. Останнім часом українські мовознавці виробили свої вузько фахові правила передачі текстів давнього письменства, які не легко відтворити друкарським способом. Але, якими б конкретизованими не були археографічні правила, жодна публікація давньої пам'ятки не зможе відбити всього розмаїття палеографічних особливостей давнього письма. Ідеально це вдається зробити, тільки додавши до видання пам'ятки її фотокопії.

Здавна в українській археографічній науці існують два основні методи передачі тексту давнього письма за допомогою сучасної абетки. Перший — так зване транскрибування, тобто умовне читання тексту (як його читав автор) і відтворення його літерами сучасного алфавіту. Другий — транслітерація — передача тексту давньої пам'ятки літера за літерою без виправлення навіть явних помилок. Першим методом, до речі, користувався О. Бевзо, публікуючи Львівський й Острозький літописи.

Упорядник літопису Самовидця використав метод транслітерації, оскільки для передачі тексту першим методом необхідно мати (а це не завжди можливо) відомості про походження автора твору, місце й час його написання, з'ясувати діалектну основу пам'ятки і т. д., що допускає моменти суб'єктивізму.

Упорядник зробив тільки два відступи від системи графіки пам'ятки, а саме літеру *ѣ* передав сучасним курсивним і і відкинув *ѣ* в кінці слів, обумовивши це в археографічній передмові. Така формальна заміна, що не порушує графіки тексту пам'ятки, схвалена українськими і польськими мовознавцями та археографами, викликала заперечення з боку доктора філологічних наук професора Михайла Жовтобрюха².

Оскільки йдеться про археографічно-палеографічну рецензію, автору її, мабуть, слід було б звернутися до оригіналів пам'ятки і хоч вибірково проаналізувати принципи передачі її графічної системи, за що упорядники були б йому тільки вдячні. На жаль, М. Жовтобрюх, мабуть, у руках списків літопису Самовидця не тримав, проте зробив упорядникові три формальні закиди, а саме:

1. Л. Бутнич. Правила видання історичних документів. — «ВІЖ», 1971, № 5, стор. 30—35.

2. М. Жовтобрюх. Нові видання пам'яток староукраїнської писемності. — «Мовознавство», 1971, № 4, стор. 80—83.

1. Мовляв, обидва автори (О. Бевзо і Я. Дзира.— Я. Д.) передають літеру *ѣ*, зважаючи на її звукове значення, літерою «і», що, «на нашу думку», є невинновинним. Якщо це якоюсь мірою стосується видання Львівського й Острозького літописів, хоч не є жодним первородним гріхом, то до Самовидця такий закид сприймається якось несерйозно. Тисячі читачів можуть взяти до рук видання «Літопису Самовидця» і побачити, що *ѣ*, по суті, тут збережене і передається курсивним «і», яке не плутається з жодною іншою літерою. Вирішуючи це питання, упорядник мав на увазі широке коло читачів, які часто не знають як читати «ѣ», а фахівці-мовознавці від такої графічної заміни нічого не втратили. Історики, літератори, частина мовознавців часто передають літеру *ѣ* літерою *е*, що призводить до спотворення української мови, позбавляє читача можливості зрозуміти зміст тексту, рядка, слова. Наприклад, на сторінках багатьох академічних і популярних видань зустрічаються: мѣсте (мѣстѣ — місті), днѣ (днѣ — дні), Милонег (Милонѣг — Милоніг), Певницький (Пѣвницький — Півницький), верше Касіяна Саковича (вѣршѣ — вірші) тощо.

Отже, закид рецензента щодо передачі «ѣ» непереконливий і неаргументований.

2. М. Жовтобрюх зауважує, що «не можна погодитись і з тим, що в публікації староукраїнських пам'яток запроваджується вживання літери «і», яка в українській орфографії стала використовуватись лише з 70-х років XIX ст.» Якби він перевірив списки літопису Самовидця чи будь-які інші письмові пам'ятки, що збереглися ще з часів Київської Русі, то побачив би, що скрізь йотоване «і» передається літерою «и» з діакритичними знаками над нею, які тяжко відтворити сучасними друкарськими засобами. У жодному випадку зазначена літера не викликає сумніву щодо її звукового відповідника. Тому й у виданні «Літопису Самовидця» використано літеру «ї», про що сказано в археографічній передмові і, що, на нашу думку, мовних рис пам'ятки ніякою мірою не спотворює. Досить послідовно цю позначку йотованим «і» передавав О. Левницький (Пречисток, Украина) за кількома винятками: святой Софии (святої), вальчонной войны (вальчонної) тощо. Отже, нехтування цією позначкою призвело б до спотворення української мови, що інколи зустрічається в наукових виданнях: віри нашої, старожитной, греческой, Украина і т. д.

На думку М. Жовтобрюха, написання «україніе» має «неприродний вигляд», але, розглянувши різночитання в списку сучасника Іскрицького Козельського, можна переконатися, що це слово — давній синонім терміна «український» (пор. також старопольське «ukraïnnu»), утвореного на зразок: країна — країнний, руїна — руїний, родина — родинний, лавина — лавинний і т. д. Воно зустрічається ще в працях В. Антоновича, О. Лазаревського та ін. З легкої руки І. Котляревського «і» наприкінці XVIII ст. перестає вживатися в українській графіці. Лише у 70-х роках XIX ст. воно відродилося, а не народилося, як вважає шановний рецензент.

Останній закид М. Жовтобрюха стосується усунення літер *ѣ* і *ѥ* в кінці слів. Це питання трохи складніше. Але й тут рецензент свідомо чи несвідомо перекрутив думку упорядника, який пише, що «в списку Іскрицького написання літер *ѣ* і *ѥ* важко розрізняється, особливо у самого Іскрицького», а не вважає, за словами рецензента, причиною усунення *ѣ* і *ѥ* те, що у різних тогочасних, як і в сучасних, говорах української мови подібні слова вимовлялися з кінцевим твердим або пом'якшеним приголосним, тому давня традиція вживання *ѣ* і *ѥ* порушувалась. Упорядник не відмовляється від цієї думки, але не вона причина усунення «ѣ».

Щоб пояснити це питання, слід було б докладно розглянути всі випадки вживання *ѣ*, що в археографічній передмові важко зробити. Упорядник враховував написання *ѣ* і *ѥ* трьома іншими переписувачами списку Іскрицького, де написання цих літер чітко і ніяких сумнівів не викликає, а також вивчав особливості передачі *ѣ* і *ѥ* в решті тексту рукописного збірника, що його переписав сам Іскрицький, звертався й до інших документів Іскрицького, керувався даними історичної граматики української мови, сучасної діалектології.

У всіх списках знак пом'якшення передається графемою *ѣ* (трійка з хвостиком). У виданні послідовно передається «ѣ», включаючи й три випадки в середині слова: фольговати, місьцях, запорожських. Для позначення твердості вживаються знаки «ѣ» або «ѥ».

Для позначення пом'якшених приголосних Іскрицький вживає графему *ѣ*, але в 10—20% випадків у словах князь, король, неділь, приязнь, увесь, Василь тощо він передає пом'якшення знаками «ѣ» або «ѥ». У цих випадках упорядник також ставив «ѣ».

У дієслівних формах типу *ходить, стоїт, даруют* жодного разу не зустрічається знак *ѣ*. Тому і у виданні в цих словах, як і в інших типу *внївец, посланец, пономар, Сибір*, він не відбитий. Саме так читали твердість і м'якість у списках Самовидця П. Куліш, О. Бодяньський, О. Левницький, П. Житецький та ін. До речі, ще у XIX ст. український філолог П. Білецький-Носенко зазначав, що українці не дотримувалися і не всі розрізняли графічно позначення *ѣ* і *ѥ* на письмі.

Отже, графічна система на позначення твердості й м'якості приголосних у списках Самовидця була досить довольною. Тому для послідовної її передачі вважали за

доцільне зберегти тільки позначення м'якості, від чого видання не втрачає цінності для лінгвістів.

Загальновідомо, що звукова система давньоукраїнської літературної мови розходилася з алфавітною, тому написання літери часто не відповідало звукові, а окремі літери взагалі не читалися: *ходилъ* — *ходив*, *померлъ* — *помер*, *полковъ* — *полків*. Відзначимо також, що список Козельського переписаний під диктовку, тому маємо: *мешкане*, *поліоване*, *роблене*, *отже*, в сполученні «іє» (мешканіє) і випускалось, бо означало тільки пом'якшення попереднього приголосного. Про невпорядкованість давньої української графіки і правопису неодноразово вказували великі фахівці давнього письма О. Левицький, П. Довнар-Запольський, І. Каманін та ін. До речі, рецензенту варто було б у цьому аспекті також зіставити наше видання Самовидця з виданням О. Бодяняського і О. Левицького.

Нарешті, наша передача твердості чи м'якості, відбита у списку Іскрицького, відповідає живій вимові південно-західного і північного наріччя української мови (а мова списку Іскрицького є південно-західною); в основу ж української літературної мови XVII ст. покладено південно-західне наріччя.

Ми також не можемо прийняти і ряду закидів рецензента, які він адресує О. Бевзові. Наприклад, М. Жовтобрюх категорично заперечує послідовне пом'якшення О. Бевзом приголосних у прикметникових суфіксах *-ський*, *-цкий*, *-зкий*, які в пам'ятках староукраїнської писемності, як правило, не вживалися, вважаючи, що таке осучаснення їх правопису нічим не виправдане, а якщо зроблене в пам'ятках західноукраїнського походження, якою є «Острозький літописець», то не відповідає тій мовній основі, на якій вона виникла. У зв'язку з цим рецензент виступає проти подвоєння приголосних в іменниках, написання «Польщі» і т. д.

М. Жовтобрюх надто спростив цю проблему, його аргументація є однобічною. Адже для розв'язання цього питання не слід посилалися на місце написання пам'ятки і пов'язувати з ним діалектну основу, а насамперед необхідно враховувати місце народження автора, де сформувалася його вимова. Маючи на увазі тодішнє переселення мешканців України, таке категоричне твердження надто ризиковане. Автор літопису Самовидця писав свою працю у Стародубі, проте його мова в основі південно-західна, оскільки він, народившись на Правобережжі, переїхав на Лівобережжя, а потім знову повернувся на Правобережжя, і, нарешті, опинився в лівобережному полковому місті Стародубі.

Але чим обгрунтує своє твердження професор М. Жовтобрюх, коли замість правильної передачі О. Бевзом слів типу: Венгерської, Сенгушко, великій та ін. він пропонує: *венггерское*, *Сенкгушко*, *великій*, *Подляше*, *черкасах*, *лътех* і т. д., якщо всім відомо, що в українській мові в наведених прикладах приголосні ще в сиву давнину були твердими? Рецензуючи видання О. Бевза, слід було б звернутися до оригіналу тексту, а не покликатися на фотоілюстрації, тоді б й рецензія була переконливішою, насиченою, може, важливішими аргументами. Рецензент не повинен був також обійти мовчанкою археографічних і мовних вад видання згаданого джерела М. Тихомировим, який по-своєму спотворив пам'ятку.

На наш погляд, Бевзо мав повне право застосувати принцип транскрибування, який, до речі, він сам виробив, бо видавав своє наукове дослідження, а не як пам'ятку української писемності. Адже співробітники Інституту історії АН УРСР готують до друку історичні джерела, розраховані на масового читача, а не на вузьку групу лінгвістів.

Я. І. ДЗИРА

На допомогу викладачу історії

ПРО АКТИВІЗАЦІЮ УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Учитель історії не може досягти позитивних результатів у справі навчання дітей, систематично не дбаючи про поліпшення методів викладання та підвищення свого теоретичного рівня. Треба також безперервно урізноманітнювати й поживлявати навчальний процес, шукати найбільш ефективних методів, що допомагали б учням усвідомлювати закономірності суспільного розвитку. Однак при цьому необхідно суворо дотримуватися принципу переходу від легкого до важкого.

Учні молодших (п'ятих і шостих) класів внаслідок нерозвинутості логіки мислення не сприймають історичний процес як безперервний розвиток, їм важко пов'язати економіку з політичними змінами у житті суспільства, визначити причину та наслідок. Уникнути цього сприяють певні завдання з курсу історії стародавнього світу та середніх віків, а також зошити для самостійної роботи. В останніх учні на основі здобутих знань роблять різні порівняння, зіставлення, висновки. Не зробивши цього, не можна виконати, наприклад, таке завдання: «Вказати на відмінність між державами Сходу та Грецією».

Пожвавленню процесу навчання, а також встановлення контролю над умінням учня логічно мислити сприяє застосування методу гри. Наприклад, діти відбувають в уявну експедицію шляхами відомих мандрівників. Вони мають своїх капітанів, штурманів, біографів, літописців, які залишають в чудово оформленому боржурналі записи про плавання, замітки про поведінку членів екіпажу, їх самопочуття. Тут вміщуються різні рисунки, портрети тощо. Звичайно, така гра вимагає багато часу та сил, але це перебивається позитивними результатами в освоєнні певного матеріалу з курсу.

Учні шостого класу мають засвоїти теоретичні положення, що розкривають загальні закономірності історичного розвитку. Вони також повинні знати, що вирішальною силою прогресу суспільства є трудящі маси — виробники матеріальних благ і духовних цінностей. Так, шестикласники характеризують суспільний устрій, користуючись спеціальним запитальником: Які знаряддя праці суспільства? Кому вони належать? Які виробничі відносини між людьми? Які класи в суспільстві основні і які між ними відносини? Кому належить влада? Чи існує держава і яку роль вона виконує? На основі цих запитань учень має визначити суспільний устрій.

Необхідно, щоб учні засвоїли такі поняття, як «продуктивні сили», «виробничі відносини», зрозуміли, що революція виникає внаслідок конфлікту між продуктивними силами, що розвиваються, і застарілими виробничими відносинами. Засвоївши це, учні, наприклад, 8-го класу на уроці «Розвиток капіталізму в сільському господарстві після реформи 1861 року» можуть вирішувати такі логічні завдання: «Визначте передумови й доведіть неминучість буржуазно-демократичної революції в Росії», «Розкрийте завдання буржуазно-демократичної революції в Росії», «Поясніть чому В. І. Ленін сказав, що «1861 рік породив 1905-й».

З'ясувавши, що в економіці Росії переважали кріпосницькі пережитки (велике поміщицьке землеволодіння, напівкріпосницькі форми аренди, черезсмужжя, общинний устрій з переділами землі, кругова порука тощо) учні вказали на неминучість революційного виступу, оскільки в пореформенній Росії капіталістичним продуктивним силам не відповідали виробничі відносини. Тому головним завданням революції було вирішення аграрного питання. Отже, зробили висновок діти, 1861 р., що зберіг пережитки феодальних відносин, породив 1905 р., тобто революцію, яка мала покінчити з залишками минулої суспільно-економічної формації.

Велику користь дають уроки з застосуванням дослідницького методу викладання, коли учні самостійно аналізують не лише факти, але й закономірності історичного розвитку, що їх підтверджують факти. Для прикладу можна навести такий урок з проблемним викладанням. Під час вивчення теми «Віденський конгрес і його рішення» (8-й клас) учні повинні визначити, чому розгром армії Наполеона в Росії вплинув на світову та європейську історію і в чому це виявилось. При розв'язанні цього завдання слід керуватися ленінською характеристикою наполеонівських війн. Після вивчення теми «Виникнення наукового комунізму» восьмикласники аналізують історичні факти на основі положень марксизму-ленізму.

Ефективно проходять уроки проблемного викладання з застосуванням технічних засобів. Так, перед переглядом діафільму «Громадянська війна в США» учні мали завдання визначити: 1. Чому громадянська війна в США була закономірним явищем? 2. Чому перемогли сили Півночі? 3. Значення громадянської війни в США. Кожне питання вирішувала окрема група. Обговорення їх відповідей дає змогу дійти правильних висновків. На уроці «Революція 1848 р. у Франції» учні, прослухавши розповідь про події в країні, повинні визначити їх вплив на подальший хід історії, а також з'ясувати чи правильне твердження Бланкі, що громадянська війна неминуча. Під час вивчення теми «Об'єднання Італії» діти мають встановити, чому саме Савойська династія завершила об'єднання країни.

Необхідно також урізноманітнювати логічні завдання, диференціюючи їх відповідно до здібностей кожного учня. Так, з курсу історії СРСР восьмикласники виконують практичні завдання такого змісту: складають таблиці, що відбивають світогляд західників і слов'янофілів, програми таємних товариств декабристів, хронологічні таблиці подій Вітчизняної війни 1812 р., Кримської війни, схему Бородинської битви.

На уроках суспільствознавства читалися лекції, влаштовувалися диспути, прослуховувалися передачі (в запису) Українського радіо. Було організовано також семінарські заняття («В. І. Ленін про державу», «Імперіалізм — найвища й остання стадія розвитку капіталізму») та теоретичні конференції («В. І. Ленін і Збройні Сили СРСР», «Ленінізм — вічно живе й перемагаюче вчення»). Десятикласники, вивчаючи тему «Вищі органи державної влади», зустрічалися з депутатами Верховної Ради УРСР. Все це, звичайно, поживляло урок.

Велику увагу слід приділяти ознайомленню учнів з історією рідного краю. Так, на уроці «Наш край в першій половині XIX ст.» восьмикласники вивчали документи обласного краєзнавчого музею про розгортання на Поділлі антикріпосницького руху під керівництвом Устима Кармалюка. В експозиції учні бачили відомий портрет народного героя роботи Тропініна, фотознімки башти та ратуші в Кам'янці-Подільському, де був ув'язнений Кармалюк, фотокопії судових документів. Учням розповіли також про їхнього земляка П. Ф. Вигодовського, який

як член Товариства з'єднаних слов'ян перебував у сибірському заслання.

Дев'ятикласники знайомі з маршрутами транспортування «Искры», що пролягали через Поділля, зібрали цікавий матеріал про її агентів у м. Кам'янці-Подільському. Великий обсяг робіт здійснили восьми-класники, які у складі загону червоних слідопитів зібрали матеріали про життя й діяльність учасників I з'їзду Комуністичної партії України.

Уже кілька років у школі читається факультатив «Героїчне минуле нашого народу», де восьмикласники вивчають матеріали Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., зокрема історію партизанського руху на Поділлі.

Коротко про роботу старшокласників над першоджерелами, переважно працями класиків марксизму-ленінізму. Наприклад, восьмикласники вивчають історію виникнення «Маніфесту Комуністичної партії» та його структуру, читають уривки і коментують їх. Щоб учні краще засвоїли й зрозуміли зміст перших двох розділів, вчитель пропонує їм записати до зошита ряд питань. Дев'ятикласники уже конспектують усю працю.

Під час вивчення соціально-економічного розвитку Росії на рубежі XIX і XX ст. вчитель розповідає про промислове піднесення 90-х років минулого століття, економічну кризу 900-х років, перехід Росії до імперіалізму, характеризує особливості останнього. Учні на основі лєнінського визначення вказують на його характерні ознаки та основні суперечності. Стаття В. І. Лєніна «Уроки кризи» сприяє докладніше висвітлити причини економічної кризи та її наслідки, зокрема зростання великого капіталу та погіршення становища робітничого класу.

Вивчати цю статтю учні можуть удома, але педагогові треба визначити індивідуальне завдання диференційовано, залежно від знань дітей. Так, тим, які вчать на «3», можна запропонувати дати відповіді на такі питання: 1. Як В. І. Лєнін пояснює економічні кризи і можливість їх передбачення? 2. Що В. І. Лєнін говорить про виникнення великих промислових підприємств у Росії і яке з них наводить для прикладу? 3. Чому купівельна спроможність більшості населення Росії була низькою? 4. Які уроки економічної кризи слід врахувати пролетаріату? 5. Чому в Росії вплив кризи на економіку був набагато сильнішим, ніж в будь-якій іншій країні? Ті ж учні, які мають лише добрі та відмінні оцінки, мають законспектувати всю статтю, попередньо склавши її план. На наступному уроці, користуючись конспектом, учні можуть самостійно висвітлити становище робітничого класу та причини піднесення робітничого руху. Це надзвичайно важливо, оскільки діти переконуються в необхідності знання статті. Їм дозволяється користуватися конспектом також під час відповіді на такі запитання: Чим В. І. Лєнін пояснює погіршення становища робітничого класу Росії на рубежі XIX—XX ст.? Чому робітники не можуть обмежитися лише боротьбою за окремі поступки з боку капіталістів? Що зближує робітників і селян у боротьбі за поліпшення свого становища?

Розглядаючи тему «Лєнінський план створення революційної партії пролетаріату», не можна обійти статтю В. І. Лєніна «З чого почати?» і працю «Що робити?» Вчитель, викладаючи новий матеріал, розкриває їх зміст і зачитує найяскравіші цитати, зокрема лєнінські слова про план створення пролетарської партії нового типу. Бажано, щоб основні його положення учні записали в зошит.

Російсько-японська війна вивчається протягом одного уроку, де висвітлюються її причини і хід, оборона Порт-Артура, героїзм російських солдатів і матросів. Учнів треба ознайомити також з лєнінськи-

ми працями «Падіння Порт-Артура» і «Розгром». По першій праці три групи учнів мають виконати такі логічні завдання: 1. Чому падіння Порт-Артура було катастрофою царизму? 2. Чому В. І. Ленін вважав поразку самодержавства ознакою краху всієї політичної системи царизму? 3. Які завдання ставив В. І. Ленін перед революційним пролетаріатом у зв'язку з війною? Четверта ж група має скласти план статті «Розгром». Слід звернути увагу учнів на останній її абзац: «Війна виявилась грізним судом. Народ уже оголосив свій вирок над цим урядом розбійників. Революція цей вирок виконає»¹.

Ці слова стануть нібито епіграфом до змісту наступного уроку «Початок першої російської революції 1905—1907 рр.» — першої народної революції епохи імперіалізму, яка підняла до боротьби мільйони робітників і селян, стала школою політичного виховання народних мас. У працях В. І. Леніна «Уроки московського повстання», «Доповідь про революцію 1905 року», «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» докладно проаналізовано класову боротьбу пролетаріату проти буржуазії, узагальнено уроки революції, визначено причини її поразки і всесвітньо-історичне значення. Тому їх необхідно глибоко вивчати, але методика роботи над цими ленінськими працями різна.

Так, до теми «III з'їзд РСДРП» залучається праця «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», наголошується на рішеннях з'їзду з питання збройного повстання. На цьому ж уроці учні одержують завдання протягом тижня зробити конспект статті «Уроки московського повстання», після чого на основі ленінського аналізу подій розглядається Грудневе збройне повстання в Москві. Розповідаючи про рішення Московської Ради робітничих депутатів оголосити загальний політичний страйк, вчитель пропонує учням відшукати в статті слова про неминучість переростання загального політичного страйку в збройне повстання, оскільки «...загальний страйк, як самостійна й головна форма боротьби, зжив себе, що рух із стихійною, нестримною силою виринає з цих вузьких рамок і породжує вищу форму боротьби, повстання»². По тексту статті учні повинні відповісти на ряд запитань: 1. Що говорить В. І. Ленін про об'єктивні умови переростання страйку в повстання? 2. В чому помилка Плеханова, який вказував, що «не треба було братися за зброю»? 3. В чому полягає історичне значення російської революції? 4. Який другий урок московського повстання? 5. Який третій урок повстання та які завдання партії в майбутньому збройному повстанні? 6. Якими словами В. І. Ленін висловив впевненість у перемозі робітничого класу? Достатня кількість першоджерел класиків марксизму-ленізму в шкільному історичному кабінеті дасть змогу забезпечити всіх учнів необхідними посібниками для самостійної роботи.

Багато корисного для себе вчитель може почерпнути з бібліотеки методичної літератури у справі викладання історії в школі. Його роботу полегшить також складання картотеки з шкільних курсів історії та суспільствознавства, де на окремих картках записані різні цитати, цифри, факти. Значно поживають уроки історії використання краєзнавчого й газетного матеріалу, спеціальних статей з різних журналів.

Тут розглянуто лише окремі прийоми важливої проблеми активізації учнів на уроках історії, що, безперечно, сприяє ліпшому засвоєнню знань, розумінню закономірностей суспільного розвитку, аналізу конкретних історичних фактів тощо.

О. Л. ІСТОМІНА

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 438.

² В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 141.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

МОГИЛА ІВАНА СІРКА

У 18 кілометрах від Нікополя, в селі Капулівці над Каховським морем, на так званій Бабиній могилі, знаходиться один з чудових історичних пам'ятників України — могила кошового отамана Івана Дмитровича Сірка. Раніше могила знаходилась на південній околиці Капулівки, але пізньої осені 1967 р. у зв'язку з небезпекою руйнування її водами Каховського моря могилу розкопали, перенісши прах кошового отамана на нове місце (на північну околицю села).

Могила обнесена залізною огорожею. На могилі кам'яна плита з викарбуваним хрестом і написом: «РБ тобто (Року божого.— В. Р.) 1680 преставился рабъ божій Іоанъ Серко Дмитровичъ отаманъ кошовий войска Запорожского, его ЦПВ (Царского пресветлого величества.— В. Р.) Федора Алексеевича. Память проведена со похвалами».

Поруч, на гранітному постаменті великий чавунний бюст Івана Сірка. Біля могили охоронний знак, на якому написано: «Тут похований кошовий отаман войска запорізького Іван Дмитрович Сірко 1.VIII. 1680 р.» На гранітному постаменті зазначено: «На цій місцевості знаходилась Запорозька Січ, яка була центром запорозького козацтва і відіграла прогресивну роль в історії українського народу».

Авторами бюсту Сірка є дніпропетровські митці — Олександр Ситник, Анатолій Білик, Семен Духовенко. В основу своєї скульптури вони поклали зображення Сірка з відомої картини І. Ю. Рєпіна «Запорожці». Погруддя отамана виготовлено ливарниками Дніпропетровського заводу ім. Леніна в травні 1956 р. В червні 1956 р. бюст було встановлено на могилі Сірка.

Іван Сірко — людина надзвичайної мужності, сміливості. Він брав участь у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр., у боротьбі проти турецько-татарських загарбників, проти гетьманів-зрадників (Виговського, Тетері, Дорошенка), які виступали за відрив України від Росії. В 1658—1660 рр. він був козацьким полковником, а з 1663 р. неодноразово обирався кошовим отаманом Запорозької Січі.

Героїчна боротьба запорозького козацтва під проводом Сірка відображена в численних переказах, думах, піснях. Зокрема, з іменем Сірка пов'язаний переказ про лист запорожців, у якому вони, відкидаючи вимогу скоритись Туреччині, з великою дотепністю і ущипливим гумором висміяли султана Магомета IV, виявили непримиренну ненависть до загарбників і непохитну волю до перемоги над ворогом. Цей переказ став сюжетом для відомої картини художника І. Ю. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

Помер Іван Сірко 1 серпня 1680 р. на своїй пасіці в урочищі Сірківка поблизу с. Гола Грушівка (біля сучасного шахтарського міста Марганця). Запорожці доставили в Січ тіло кошового і поховали його на острові Чортотлик. Пізніше прах отамана був перенесений в Капу-

лівку. Могила славного кошового отамана привертала увагу багатьох видатних діячів української і російської культури.

В 1843 р. це місце відвідав Великий Кобзар. 1880 р. майже місяць в с. Капулівці прожили російські художники І. Ю. Рєпін і В. О. Серов. Тут Рєпін збирав матеріали для своєї відомої картини «Запорожці». І. Ю. Рєпін створив тут картину «Могила Івана Сірка»^{*}.

Часто бував на могилі Івана Сірка відомий історик Д. І. Яворницький. Він написав про нього книгу¹.

Могила Івана Сірка знаходилась на садибі селянина М. О. Мазаєва. В історичній пісні співається:

«В Капулівці на городі
В Мазая старого
Є могила отамана
Сірка кошового.
І казали старі люди —
Ще в далекі годи,
Що отаман невмирущий
Десь по світу ходить».

В 1909 р. з ініціативи Д. І. Яворницького ділянку землі, де поховано Сірка, було куплено для Катеринославського музею.

Приїздив на могилу Івана Сірка О. П. Довженко, бували тут О. Є. Корнійчук, В. Л. Василевська, О. Т. Гончар. Часто на могилу Івана Сірка приїжджають металурги, шахтарі, колгоспники, приходять студенти, учні.

Майже три століття береже народ пам'ять про легендарного кошового. Добре було б, щоб над історичним пам'ятником взяли шефство колгоспники артілі ім. Горького Нікопольського району, на території якої знаходиться поховання, розташована поблизу Капулівська школа-інтернат. Адже цінити і берегти пам'ятки далекого минулого, пам'ятки культури і історії рідної Вітчизни — наше загальне завдання.

В. І. РЕЗНІК

^{*} Твір зберігається зараз у приватному зібранні.

¹ Д. И. Яворницкий. Иван Дмитриевич Серко — славный кошевой отаман войска запорожских низовых козаков, Спб., 1894.

Спогади

ФЛАГМАН РЕВОЛЮЦІЇ

(З історії Червонопрапорного ордена Жовтневої Революції крейсера «Аврора»)

О. С. НЕВОЛІН

член КПРС з березня 1917 р.,
служив на «Аврорі» матросом І статті з травня 1914 р.,
командир загону аврорівців, який брав участь у штурмі
Зимового палацу, делегат XXIV з'їзду КПРС

Всьому світу відомий крейсер «Аврора», залп якого сповістив про початок нової ери в історії людства. Моряки крейсера підтримали Жовтнєве збройне повстання і надалі були опорою Радянської влади на флоті. На дверях однієї з кают судна є напис: «Першою радіостанцією на службі пролетарської революції була радіостанція крейсера «Аврора». О 10-й годині 25 жовтня 1917 р. саме вона першою передала в ефір звернення «До громадян Росії!», написане В. І. Леніним, декрети про мир, землю, створення Ради Народних Комісарів. А ще раніше через неї було дано наказ військовим частинам, що перебували поблизу Петрограда, про охорону міста.

За заслуги в боротьбі за Радянську владу указом Президії ЦВК СРСР від 2 листопада 1927 р. крейсер був нагороджений орденом Червоного Прапора. В постанові Президії ЦВК СРСР, зокрема, вказувалося: «Серед славних, повних виняткового революційного героїзму подвигів флоту та флотських частин у дні Жовтневого перевороту особливо виділяється подвиг крейсера «Аврора». В той час, коли петроградський пролетаріат повстав за владу Рад і готувався до боїв з контрреволюційними силами Корнілова й Керенського, що наступали, в Зимовому палаці засів... штаб керівників придушення повсталого пролетаріату та солдатських мас — Тимчасовий уряд. У цей історичний відповідальний момент крейсер «Аврора», який з повним правом можна назвати першим кораблем Червоного флоту, виконав свій революційний обов'язок, і його гарматний постріл по Зимовому палацу був водночас провісником остаточної загибелі контрреволюційних сил і салютом Великому Жовтню». Це був перший військовий корабель Радянського флоту, удостоєний нагороди.

Інтересна історія крейсера. Він був збудований на Балтійському заводі в Петербурзі і спущений на воду 1900 р. Названий на честь фрегата «Аврора», який прославився під час оборони Петропавловська на Камчатці від нападів англо-французького флоту в період Кримської війни 1854 р. Водотоннажність крейсера — 6731 т, довжина — 123,7 м, ширина — 16,8 м, осадка — 6,4 м, потужність — 11 610 к. с., швидкість — 20 вузлів (37,2 км/год.), оснащений чотирнадцятьма 152-мм гарматами (після капітального ремонту, зробленого в 1916—1917 рр.).

Через три роки після спуску на воду крейсер здійснив перше закордонне плавання, відвідавши англійський порт Портланд, африканські — Алжир і Бізерт, італійський — Спецію, грецький — Пірей, єгипетський — Порт-Саїд. В останньому «Аврора» приєдналася до загону кораблів, що направлявся на Далекий Схід. Але в порту Джібуті (Східна Африка) командування загону одержало повідомлення про початок російсько-японської війни і наказ повернутися на батьківщину.

У Кронштадті «Аврора» була введена до складу 2-ї Тихоокеанської ескадри, яка готувалася до походу в Порт-Артур. Перед відправкою на крейсері почалися заворушення. Матроси вимагали зняття з корабля старшого офіцера Білокоса та молодшого боцмана Соколова за непристойне ставлення до підлеглих. Не бажаючи загострювати відносин з матросами напередодні відправки крейсера на театр воєнних дій, командування флоту задовольнило їх вимоги.

Англіїці намагалися будь-яким чином утруднити похід ескадри. Зокрема, вони повідомили російського консула в Данії, що в Північному морі курсують японські міноносці, внаслідок чого броненосець «Суворов» помилково обстріляв «Аврору», завдавши їй значних пошкоджень. В. І. Ленін тоді писав: «Сотні мільйонів карбованців були затрачені на спішне вирядження балтійської ескадри. З бору та з сосонки зібрано екіпаж, нашвидку закінчено останні приготування військових суден до плавання, збільшено число цих суден доданням до нових і сильних броненосців «старих скринь». Велика армада,— така ж величезна, така ж громіздка, безглузда, безсила, потворна, як уся Російська імперія,— рушила в дорогу»¹.

Переборюючи величезні труднощі, ескадра йшла навколо Африки, оскільки англійський уряд не пропустив її через Суецький канал і заборонив заходити в порти західного узбережжя Африки. Навіть вугілля та воду доводилося брати з транспортів у відкритому океані. Дошкульали й непоодинокі жорстокі шторми. Після стоянки поблизу о. Мадагаскар командування ескадри вирішило рушити до Владивостока, бо Порт-Артур захопили японці. Під час Цусімського бою чотири ворожих крейсери почали відрізати від ескадри транспорти. «Аврора» і крейсер «Олег» вступили в нерівний бій. На «Аврорі» снарядом було зірвано ходовий місток, збито дві труби, а третю пробито, знесло фок-мачту й такелаж. Один снаряд влучив у бойову рубку, внаслідок чого вбито командира корабля капітана І рангу Єгор'єва, поранено старшого та мінного офіцерів, штурмана і старшого артилериста. Командування крейсером взяв на себе старший офіцер лейтенант Небольсін. Корабель був оповитий димом: горіло дерево на рострах, ліжкові траверси, розбиті шлюпки і дерев'яний настил палуби. «Аврора» йшла з великим креном, бо дістала кілька пробіів. Вийшло з ладу рульове управління і деякий час крейсер перебував під градом японських снарядів, не маючи змоги маневрувати. На допомогу противнику підійшло ще п'ять крейсерів.

Героїчно билася команда російського судна. Коли на кормі загорівся ящик з снарядами, що могло призвести до вибуху, поранений матрос Борисов, зібравши останні сили, зштовхнув його за борт. На батарейній палубі, біля гармати, від вибуху снаряда загорівся порох і кілька патронів, що також горіли, впали в снарядний погріб. Лише сміливість і винахідливість матросів врятували крейсер від вибуху.

Під прикриттям темряви японці торпедували броненосець «Володимир Мономах», крейсер «Світлана» та ряд інших суден. З вогняного

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 435.

кільця вирвалися лише крейсери «Аврора», «Олег» та «Жемчуг». Так закінчився неймовірно тяжкий і безславний шлях 2-ї ескадри Тихоокеанського флоту, яка перебувала в плаванні 212 днів і пройшла 34 тис. км. В. І. Ленін писав, що російсько-японська війна «розкрила всі його (самодержавства.— О. Н.) болячки, виявила всю його гнилість, показала повну роз'єднаність його з народом... Війна виявилась грізним судом. Народ уже оголосив свій вирок над цим урядом розбійників. Революція цей вирок виконає»².

«Аврора» вийшла у відкритий океан, не маючи запасів вугілля, тому його довелося замінювати меблями, дерев'яними перегородками, розбитими шлюпками. Більшість стройової команди загинула. Корабельний лазарет був переповнений, поранені перебували в жилих кубриках. 37 мертвих, за морським звичаєм, лежали на шканцях, вкриті андріївським прапором. Все ж судно дійшло до Маніли (Філіппіни), де поранених висадили на берег і почали ремонт корабля.

Відгомін революційних подій, що відбувалися в Росії, докотився й до далеких філіппінських островів. Матроси «Аврори», незадоволені поганим харчуванням і затримкою листів, що надходили з Росії, збунтувалися. Під тиском американських «господарів» островів, наляканих рішучими діями повсталих, командування корабля задовольнило їх вимоги. Лише через 11 місяців, у березні 1906 р., крейсер пришвартувався в гавані Лібави (нині Лієпая). Під конвоєм солдатів Семеновського гвардійського полку матросів доставили у фортецю Вільно (Вільнюс), де частину з них демобілізували, а решту відправили служити на віддалені берегові батареї. На «Аврорі» залишилися тільки кілька учасників Цусімського бою. Так царизм розправився з тими, хто врятував від загибелі бойовий корабель.

Крейсер, укомплектований новою командою, продовжував борознити води Атлантичного, Тихого та Індійського океанів. Заходячи в іноземні порти, матроси зустрічалися з революціонерами-емігрантами, одержували від них нелегальну літературу. Колишній матрос «Аврори», член КПРС з 1905 р. І. С. Круглов згадував про ті роки: «На «Аврорі» були революційно настроєні матроси. Я швидко зблизився з ними. Бувало, звільнившись від вахти, збиралися в кубрику, вели між собою розмови про боротьбу за щастя і свободу трудового народу, читали брошури, книги. У деяких портах нам передавали нелегальну літературу російські політичні емігранти, які жили за кордоном. Коло слухачів наших бесід і читок розширилося. За своїм вибором ми давали читати книги деяким матросам... І ось якось під час стоянки крейсера на одній з квартир портового міста був заарештований один матрос з листівкою. Почалися обшуки серед корабельного складу. Знайшли «нелегальщину» у двох-трьох матросів і заарештували чоловік 18—20, в тому числі й мене»³.

1914 р. «Аврора», перебуваючи в загоні прикриття, брала участь в операції постановка мінного загородження, що проводилася в Данцігській бухті, пізніше разом з іншими крейсерами потопила німецьке судно «Магдебург». 1916 р. спільно з броненосцем «Слава» відбивала в Ризькій затоці атаки противника, який намагався прорватися в російські води. На крейсері була створена підпільна соціал-демократична група, яка підтримувала зв'язки з Кронштадтською більшовицькою організацією. Восени 1916 р. судно стало біля Франко-Російського заводу на капітальний ремонт. Більшовики корабля встановили контакти

² В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 438.

³ І. С. Круглов. Незабываемые годы, Калинин, 1956, стор. 26—27.

із заводською партійною організацією. Член КПРС з 1916 р. Ф. П. Касихін розповідав про те, як вони одержували з берега революційну літературу і розповсюджували її серед матросів: «Ми давали більш надійним листівки, відозви та інші матеріали. Прочитають, віддають назад, деякі передавали своїм товаришам. Таким чином робота йшла вперед».

Діяльність заводської та корабельної партійних організацій сприяла росту політичної свідомості команди. Велика роль у цьому належала робітникам Г. Ю. Ляхіну, І. Я. Крутову, П. Л. Пахомову. Під час Лютневої буржуазно-демократичної революції з усіх військових кораблів Балтійського флоту в Петрограді перебував лише крейсер «Аврора». Командиром корабля був реакційно настроєний капітан І рангу Нікольський. Боячись, що команда перейде на бік революції, він заборонив морякам виходити на берег і наказав перенести гвинтівки з кубриків в артилерійський погріб. Крейсер оточили солдати.

Ввечері 27 лютого командир корабля наказав заарештувати делегацію робітників заводу, які хотіли пройти до матросів. Один із заарештованих підкинув морякам записку, в якій повідомляв про становище в місті. Робітники закликали матросів приєднатися до повсталих. Коли команда взнала про зміст записки, вона вирішила визволити заарештованих. Велика група аврорівців побігла до трапа, до якого солдати вели робітників. Конвоїри розбіглися, а робітники зникли в нічній темряві. В цей час з-за вахтової рубки вискочили командир корабля і старший офіцер Огранович, а за ними ще якісь особи, очевидно офіцери.

— Назад! Всі назад! — закричав Нікольський.

— Зрадники! Підлі зрадники! — вторив йому Огранович. Пролунали постріли. Впав на палубу матрос Осипенко. Беззбройні матроси побігли по трапах у жилі приміщення. Інші підхопили Осипенка і понесли на нижню палубу, щоб подати йому допомогу*.

Раптом горніст заграв великий збір. Згідно з традицією після спуску прапора цей сигнал не давався. Вишикувалися поротно в різних місцях корабля. «Струнко!» — пролунала команда. Довго не було командира. Нарешті він з'явився у супроводі озброєних офіцерів. Уважно вдивлявся у похмурі обличчя матросів, а згодом, запинаючись, почав говорити, що група зрадників намагалася захопити «Аврору» і визволити заарештованих бунтарів та шпигунів. Він погрожував учасникам виступу. Командир пішов, але матроси довго не розходилися. З міста долинали кулеметні та гвинтівочні постріли. Матроси горіли бажанням бути там, у гущі бою, але судно охороняли солдати.

Ранком 28 лютого з верхньої палуби хтось крикнув: «Солдати пішли! Нас не охороняють!» Команда швидко зібралася на палубі. Моряки не встигли розібратися в обстановці, як від заводу до крейсера вийшла жінка з червоним прапором.

— Хай живуть революційні моряки! — крикнула вона.

Матроси відповіли їй громовим «ура». Водночас унтер-офіцер Серов та старший офіцер Огранович кинулися до кулемета, щоб розстріляти матросів, але останні перешкодили їм це зробити. Невдовзі був захоплений кулемет і на задньому містку. В цей час озброєні робітники рушили на крейсер. — Хай живе революція! Хай живуть революційні моряки! — гриміло навкруги. Матроси розправилися з командиром корабля та його старшим помічником і, знявши вартових біля артилерійського погріба, розібрали гвинтівки.

2 березня 1917 р. матрос Осипенко помер у Петроградському військово-морському госпіталі і похований на площі Жертв революції в Петрограді.

На верхній палубі, на шканцах, виник мітинг. Робітники розповіли, що господар у місті — народ, але ще де-не-де точаться бої з захисниками царизму. Після мітингу вільні від вахти матроси разом з робітниками встановили на заводські автомашини кулемети і виїхали на допомогу повсталим. Інші аврорівці рушили до Лермонтовського юнкерського училища, курсанти якого спочатку підтримали революцію, а потім виступили проти повсталого народу. А на фок-мачті вже палахкотів на вітрі великий червоний стяг. «Аврора» першою на Балтиці перейшла на бік революції.

В цей день у місті панувало пожвавлення, люди йшли з червоними бантами у петлицях, голосно вимовляли раніше заборонене слово «товариш». Пронеслися грузовики з озброєними робітниками та солдатами, до багнетів гвинтівок були прив'язані червоні стрічки. Матросів з стрічкою «Аврора» можна було зустріти скрізь, де йшла боротьба з силами царизму. Вони брали активну участь у захопленні юнкерського училища, роззброєнні поліції та жандармів, штурмі Литовського замку, перетвореного на політичну в'язницю. Аврорівці розгромили роту конвоїрів, що охороняла казарму з революційно настроєними козаками.

Надвечір 28 лютого на «Аврорі» стало відомо, що буржуазно-демократична революція в Петрограді перемогла. 1 березня Петроградська Рада опублікувала наказ № 1 про вибори батальйонних, полкових та судових комітетів. Оскільки матроси крейсера тоді ще не розуміли зрадницької політики угодовських партій, членами судового комітету стали есери, меншовики та ті, хто співчував їм. Всупереч наказу № 1 аврорівці обрали командиром ліберально настроєного мінера лейтенанта Никонова, а старшим офіцером — штурмана Еріксона. Пізніше Тимчасовий уряд надіслав свого командира, але йому не дозволили виконувати ці обов'язки.

На початку березня на судні був створений невеликий більшовицький осередок. Його головою обрали А. М. Златогорського. Він підтримував тісні контакти з районним та заводським партійними комітетами. Зв'язок з Петроградською Радою та ЦК РСДРП(б) здійснював Т. І. Ліпатов*. Представниками від крейсера в Центробалт були вибрані спочатку О. В. Белишев**, а згодом Я. В. Федянін***. Більшовики викривали політику Тимчасового уряду, який не виконував вимог народу: виходу Росії з імперіалістичної війни, встановлення восьмигодинного робочого дня і робітничого контролю над виробництвом, передачі поміщицької землі селянам. Це мало велике значення для підвищення свідомості матросів — колишніх робітників і селян. Наприкінці березня відбулися загальні збори команди (на них був присутній М. І. Калінін), які після тривалих дебатов підтримали більшовиків⁴. Резолюцію зборів вирішили передати Петроградській Раді, але представники від крейсера в ній — есери та меншовики — відмовилися це зробити. Тоді було порушене питання про їх достроковий відзив з Ради. Під впливом більшовиків команда крейсера брала активну участь у святкуванні 1 Травня і підтримувала їх лозунги. Це була перемога партії більшовиків.

* Т. І. Ліпатов служив на «Аврорі» з 1910 р. 1957 р. Під час святкування 250-річчя Ленінграда йому було присвоєне звання Героя Соціалістичної Праці. Помер у 1959 р.

** О. В. Белишев служив на «Аврорі» з 1914 р. З квітня до червня 1917 р. — член Центробалта. Ніл — пенсіонер, живе в Ленінграді.

*** Я. В. Федянін — строевий унтер-офіцер. Помер.

⁴ «Правда», 1 квітня 1917 р.

На початку квітня на кораблі стало відомо, що з еміграції на батьківщину повертається В. І. Ленін. 3 квітня аврорівці побували на Фінляндському вокзалі і слухали вождя революції. 12 травня вільні від вахти матроси були присутні на мітингу в одному з цехів Франко-Російського заводу, на якому виступав Володимир Ілліч. Після цього більшість команди перестала ходити на мітинги, збори й диспути, організовані керівництвом угодовських партій. ЦК РСДРП(б) приділяв велику увагу роботі з моряками крейсера. Перед ними неодноразово виступали М. І. Калінін, В. Володарський, Б. П. Позерн та ін. Водночас есери робили відчайдушні спроби, щоб схилити матросів на свій бік, але не мали успіху.

На початку червня команда судна достроково переобирала своїх представників до Петроградської Ради. Після тривалої боротьби ними стали більшовики П. Курков та А. Златогорський. Це свідчило про остаточну втрату меншовиками та есерами своїх позицій на «Аврорі». Крейсер перебував на передових позиціях політичної боротьби на Балтійському флоті.

Всупереч вимогам народу про припинення війни Тимчасовий уряд готував новий наступ на фронті. Більшовики закликали трудящих Петрограда продемонструвати свою вірність революції. 18 червня сотні тисяч робітників, солдатів та матросів (серед них понад 300 аврорівців) вийшли на вулиці. Вони йшли до Марсового поля з лозунгами: «Вся влада Радам!», «Геть десять міністрів-капіталістів!», «Ми проти наступу!» В. І. Ленін тоді писав: «Демонстрація розвіяла за кілька годин, як жменюку пилу, пусті розмови про більшовиків змовників і показала з незаперечною наочністю, що авангард трудящих мас Росії, промисловий пролетаріат столиці і її війська у величезній більшості стоять за лозунги, які завжди захищала наша партія»⁵. Після демонстрації на «Аврорі» відбувся великий мітинг, на якому команда рішуче протестувала проти авантюри Тимчасового уряду.

Коли угодовська преса почала цькувати Володимира Ілліча, аврорівці ухвалили резолюцію, в якій, зокрема, говорилося: «Команда крейсера «Аврора» обговорила питання про товариша Леніна і визнала його як стійкого і твердого бійця за свободу, ...вирішила підтримати його в будь-яку небезпечну хвилину і буде завжди наготові дати відповідь буржуазії, яка цькує товариша Леніна»⁶.

Під час розправи Тимчасового уряду над революційними робітниками, матросами і солдатами Петрограда, які брали участь у липневих демонстраціях, було заарештовано 7 членів екіпажу «Аврори», зокрема П. Куркова, А. Златогорського, В. Масловського та ін. Багатьох моряків допитувала урядова комісія. Під тиском команди корабля заарештовані були випущені з в'язниці. Враховуючи необхідність мобілізації всіх сил проти Корнілова, 31 серпня на загальних зборах команда крейсера ухвалила постанову про згуртування для відсічі контрреволюції.

Більшовицька організація «Аврори» збільшувалася і дедалі активніше боролася за матроські маси. Її вплив яскраво проявився під час чергових перевиборів суднового комітету, в який увійшли більшовики П. Курков, Т. Ліпатов, А. Златогорський та ін. Його головою став О. Белишев. Напередодні Жовтневого збройного повстання основна маса аврорівців підтримувала РСДРП(б). 30 вересня для підризу впливу більшовиків серед матросів судна Тимчасовий уряд провів загальні

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 88.

⁶ ЦДІА СРСР в Ленінграді, ф. 1316, оп. 6, арк. 12.

збори команди, на які прибув міністр внутрішніх справ меншовик Цетелі. Однак його нападки на адресу партії більшовиків дістали гідну відсіч з боку матросів.

23 жовтня судновий комітет одержав наказ Центробалта не виконувати розпоряджень Тимчасового уряду, а лише Військово-революційного комітету при Петроградській Раді. Військово-революційний комітет призначив комісаром «Аврори» О. Белишева. Щоб ослабити революційні сили Петрограда, під приводом випробування машин після ремонту уряд наказав командирі крейсера вийти в море, але судновий комітет відмовився виконувати це розпорядження.

Вранці 24 жовтня було одержано наказ штабу революції про введення на крейсері стану бойової готовності, а ввечері — відновити рух по Миколаївському мосту. На екстреному засіданні судового комітету А. Златогорський запропонував кинути якор поблизу моста і під прикриттям гармат висадити на берег загін аврорівців, який мав захопити його. Оскільки багато членів комітету сумнівалися, чи зможе корабель відпливти від стінки заводу, бо за зиму його гвинти і корму занесло мулом, вирішили знятися з швартових за допомогою буксирів. Однак командир старший лейтенант Еріксон та старший офіцер відмовилися вести судно, посилаючись на те, що фарватер Неви занадто малий і «Аврора» не може підпливти до моста. Комітет уповноважив сигнальщика С. Захарова перевірити фарватер і, коли одержав позитивну відповідь, вдруге запропонував командуванню вести судно. В зв'язку з тим, що останнє відмовилося виконувати це розпорядження, його було заарештовано, а крейсер рушив під командою членів комітету.

О 3 годині 30 хвилин 25 жовтня «Аврора» підплила до моста. Юнкери поспішно залишили його. На берег було висаджено загін, який разом з моряками з 2-го балтійського екіпажу зайняв міст і звів його. Наказ штабу революції був виконаний.

У другій половині дня на крейсер прибув секретар Військово-революційного комітету В. О. Антонов-Овсієнко, який наказав, щоб після червоного сигналу з Петропавлівської фортеці «Аврора» дала спочатку холостий залп, а потім була готова вести бойовий вогонь. На цей час з Кронштадта прибули мінний загороджувач «Амур», тральщик «Хопер», есмінці «Самсон», «Забіяка», учбове судно «Вірний», сторожовий корабель «Ястреб» і буксири з десантом кронштадтських матросів, який висадився на Василівському острові. Через Миколаївський міст вони йшли в центр міста. У морському каналі кинув якор броненосець «Зоря сво-боди».

Ввечері судновий комітет створив загін, який мав провести розвідку, щоб запобігти раптовому обстрілу крейсера з берега, і взяти участь у штурмі Зимового палацу. Командиром загону було призначено більшовика О. Неволіна. Матроси висадилися на берег. Було темно. Вітер гнав з Фінської затоки свинцеві хмари. Час від часу тишу порушувала перестрілка біля Зимового палацу. Не виявивши ворога і відправивши зв'язкового з донесенням на корабель, аврорівці зв'язалися з командиром кронштадтських матросів А. Г. Железняковим, який наказав їм зайняти позиції в Олександрівському саду. Вони наблизилися до Двірцевої площі і разом з кронштадтськими матросами почали перестрілку з юнкерами, які засіли за барикадами. Через деякий час Железняков наказав аврорівцям будь-якою ціною утримувати свої позиції, а після залпу з крейсера кинулися в атаку. Нарешті, яскравий спалах освітив небо — це вистрілила «Аврора». Одразу з криком «ура» червоногвардійці, матроси і солдати кинулися на барикади. Двічі вистрілили з Петропавлівської фортеці. Юнкери побігли до парадних

дверей та під'їздів Зимового палацу (їх налічувалося близько сотні). Біля дверей виникла запекла рукопашна схватка. Подолавши опір юнкерів, червоногвардійці, солдати й матроси ввірвалися в палац. Невдовзі аврорівці зустріли Антонова-Овсієнка і разом з його загonom заарештували й відправили у Петропавлівську фортецю міністрів Тимчасового уряду. Лише вночі аврорівці повернулися на крейсер.

26 жовтня буржуазна та угодівська преса надрукувала мерзенні вигадки про матросів судна. За рішенням судового комітету, підтримуваного більшовиками, 27 жовтня в газеті «Правда» був надрукований лист аврорівців. У ньому, зокрема, говорилося: «До всіх чесних громадян міста Петрограда від команди крейсера «Аврора», яка різко протестує проти обвинувачень, до того ж, обвинувачень неперевіраних. Ми заявляємо, що прийшли не громити Зимовий палац, не вбивати мирних жителів, а захищати від контрреволюціонерів і, якщо потрібно, вмерти за свободу і революцію. Преса пише, що «Аврора» відкрила вогонь по Зимовому палацу, але чи знають пани репортери, що якби ми відкрили гарматний вогонь, то нічого не залишилося б не лише від Зимового палацу, але й від вулиць, які до нього прилягають? ...А хіба це правда? Хіба це не брехня? Звичайний прийом буржуазної преси — закидати гряззю неправдоподібних фактів... Не вірте провокаційним чуткам. Не вірте, що ми зрадники і погромники, а перевірте самі чутки... Що ж до пострілів з крейсера, то був лише один холостий постріл з 6-ти дюймової гармати, що означав сигнал для всіх суден, які стояли на Неві, і закликав їх до пильності й готовності».

28 жовтня на вимогу Військово-революційного комітету судовий комітет «Аврори» виділив для охорони Смольного два парових катери з кулеметами. 29 жовтня контрреволюціонери напали на ряд важливих установ міста. Зав'язалися бої. Їх відгуки почули на «Аврорі». Судновий комітет створив загін на чолі з О. Неволіним для з'ясування становища в місті. Аврорівці захопили броньовик контрреволюціонерів і допомогли червоноармійцям та солдатам відбити центральну телефонну станцію.

Через день судовий комітет об'явив, що за дозволом Військово-революційного комітету Центробалт формує з добровольців зведений загін матросів, який разом з петроградськими червоногвардійцями і солдатами Лодейнопольського полку має виїхати до Москви. До зведеного загону записалося близько сотні аврорівців. На станції Тосно стало відомо, що з Новгорода назустріч цьому революційному формуванню вирушив бронепоезд з юнкерами та білогвардійськими офіцерами. Нашвидкоруч створили свій бронепоезд, використавши для цього дві платформи, на які встановили чотири кулемети. До складу екіпажа «бронепоезда», який очолив член Центробалта А. Железняков, увійшли 60 чол. — 30 червоногвардійців і 30 матросів, зокрема 10 аврорівців (Круг, Подольський, Молотятін, М'ясников, Копейкін, Башмаков, Неволін та ін.). Коли білогвардійці взнали, що до Москви вирушило три поїзди з матросами, вони вирішили повернути назад. Але «бронепоезду» Железнякова вдалося наздогнати юнкерів, розгромити їх розвідку, обеззброїти 150 офіцерів, захопити 4 далекобійні великокаліберні гармати і понад десяток кулеметів. Коли зведений загін прибув у Москву, юнкера вже здавали Кремль. Однак матроси подали велику моральну підтримку борцям за встановлення Радянської влади в цьому місті. Команда крейсера перебувала у бойовій готовності, тому невдовзі загін аврорівців повернувся на судно.

Невдовзі на «Аврорі» одержали наказ направити загін матросів у розпорядження Верховного головнокомандуючого М. В. Криленка.

Аврорівці брали участь у розгромі ставки генерала Духоніна. 1918 р. за наказом Радянської влади загін моряків крейсера разом з матросами броненосця «Республіка» розігнав Установчі збори, які відмовилися затверджувати декрети про землю, мир та ін.

Контрреволюціонери намагалися будь-якою ціною вивести корабель з ладу, зокрема передавали вахтовим матросам міни, підсипали отруту в їжу тощо.

У березні — квітні 1918 р. майже половина команди крейсера була демобілізована, оскільки через нестачу палива судно поставили на консервацію. Але ті, що залишилися на флоті, захищали Радянську владу від інтервентів, зокрема брали участь у розгромі повстання на фортах «Красная Горка» та «Серая Лошадь», відбивали напади денікінських військ й інтервентів на Півночі. На багатьох фронтах громадянської війни воювали матроси з стрічкою «Аврора» на безкозирках. Деякі з них віддали своє життя за щастя трудового народу.

Х з'їзд РКП(б) ухвалив рішення про створення радянського Військово-Морського Флоту. Почали відновлювати законсервовані кораблі Балтійського флоту. 23 лютого 1923 р. над крейсером «Аврора» замайорів військово-морський стяг. На корабель повернулися кілька старих аврорівців — машиніст А. Г. Тихоничев, трюмний машиніст А. М. Крючков, баталер Т. Н. Максимов, але основну частину команди становила молодь, яка прибула на флот на заклик V з'їзду РКСМ. Крейсер входив до загону учбових кораблів Балтійського флоту. На ньому майбутні командири проходили практику, вивчали основи морської справи. Згодом деякі курсанти, зокрема адмірал флоту Г. С. Горшков, Герой Радянського Союзу адмірал П. С. Октябрський та ін., стали визначними флотоводцями. Восени 1923 р. над судном взяв шефство ЦВК СРСР.

Під час нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз «Аврора» перебувала в порту Ломоносов. Коли загарбники підійшли до Ленінграда, гармати головного калібру зняли з крейсера і встановили в районі Воронячої гірки. Аврорівці героїчно, до останнього снаряда билися під стінами міста Леніна. Обслуги гармат під командуванням лейтенантів А. В. Смаглія, А. А. Антонова, Є. Н. Демет'єва пошкодили багато німецьких танків і лише за допомогою авіації ворогу вдалося припинити їх вогонь. Озвірілі загарбники жорливо спалили захоплених у полон поранених моряків (решта, не бажаючи потрапити до рук фашистів, загинула, висадивши у повітря погріб з боєзапасом). На самій «Аврорі» залишилася невелика команда для охорони корабля, яка за допомогою зенітної артилерії відбивала численні нальоти ворожої авіації. В серпні 1943 р. під час артилерійського обстрілу було збито прапор крейсера. Нехтуючи небезпекою, старший матрос А. Волков кинувся за борт, дістав прапор і поставив його на місце. Так примножували бойові традиції батьків аврорівці молодшого покоління.

Після закінчення війни на суботниках і недільниках ленінградські суднобудівники відновлювали легендарний крейсер. І вже 7 листопада 1947 р. «Аврора» стояла на тому ж місці, що й в дні Жовтневого збройного повстання. 17 листопада 1948 р. корабель пришвартувався біля Петроградської набережної. 1956 р. на судні відкрито філіал Центрального військово-морського музею, в якому експонується понад 600 документів з історії «Аврори» і Великого Жовтня. На крейсері є команда матросів, старшин і офіцерів.

У дні всенародних свят — Першого травня, річниці Великого Жовтня і Дня Військово-Морського Флоту морський парад починається з «Аврори».

19 квітня 1968 р. на мачті було піднято державний прапор на честь прибуття на крейсер Голови Президії Верховної Ради СРСР М. В. Підгорного, який вручив командир «Аврори» капітанові 2 рангу Ю. І. Федорову орден Жовтневої Революції, Грамоту Президії Верховної Ради СРСР та орденський військово-морський прапор.

Є в нашій країні пам'ятники, до яких «не заростає народна стежка». До них з повним правом відноситься крейсер революції «Аврора», який символізує зорю нового світу, що утверджує на землі Мир, Працю, Свободу, Рівність, Братерство і Щастя всіх народів.

Огляд джерел та літератури

УКРАЇНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНИХ ПАМ'ЯТКАХ

(Продовження) *

У той час, коли Лейбніц писав антитурецький трактат, величезне турецьке військо на чолі з султаном Магометом IV перейшло Дністер і обложило Кам'янець-Подільський. Під стінами цієї фортеці до нього приєдналися орда кримського хана й козацькі полки Дорошенка. Шляхетська Польща була безсила відбити вторгнення цього, за твердженням польських джерел, майже 300-тис. війська, захистити підвладні їй західноукраїнські землі від погрому й спустошення. 27 серпня 1672 р. польське командування здало туркам Кам'янець-Подільський — фортецю, яка вважалася неприступною. Турецько-татарські загони захопили все Поділля і вдерлися у Галичину, розгортаючи наступ на Львів. Їх вторгнення супроводжувалося небагатьма пограбуваннями і спустошенням українських земель. 18 жовтня 1672 р. Річ Посполита уклала з Магометом IV Бучацьку угоду, за якою вона поступалася Поділлям, котре переходило до Османської імперії, і Правобережжям, яким правив турецький васал Дорошенко.

Вторгнення турків на Україну в 1672 р. й наступні події викликали найширший відгук у всій Європі. Їх висвітлювали тогочасні періодичні видання, численні брошури й «летючі листки»³⁶. В основному всі ці видання містили стислу (і не завжди точну) інформацію, і вони цікаві для нас лише як факти міжнародного відгому подій української історії. Інша річ — пам'ятки «літератури факту», в яких відбиті враження й свідчення очевидців і учасників цих подій, і праці тогочасних істориків, які прагнули широко їх висвітлити й витлумачити. Серед творів «літератури факту» виділяються «Розповідь про війну турків у Польщі й на Україні», вміщена у книзі «Дзеркало Оттоманської імперії», автор якої взяв псевдонім «Мадлен»³⁷, «Мемуари» Ш. де Ля Круа, який наприкінці 60-х і в 70-х роках був секретарем французького посольства в Стамбулі³⁸, «Щоденник» шотландця П. Гордона, а також «Мемуари» д'Аллераля, французького агента в Речі Посполитій за часів Яна Собеського, який надрукував свою книгу під псевдонімом «Божо»³⁹. З історіографічних творів найбільший інтерес являють книга Еразма Франціска про війни турків на Дунаї й Україні з 1665 по 1676 р.⁴⁰ і праця Ш. де Ля Круа «Війни турків з Польщею, Московією й Угорщиною», яка перегукується з його «Мемуарами»⁴¹. Слід згадати також розділи про турецькі війни 60-х — першої половини 70-х років XVII ст. в останніх виданнях «Турецької історії» П. Рікоута⁴² і третій том згадуваної праці Г. Пріорато, в якому йдеться про дії Дорошенка і викликані ними тривалі й руйнівні війни на Україні⁴³.

Деякі з цих пам'яток, зокрема «Щоденник» Гордона й «Турецька історія» Рікоута, відомі у нас давно, до творів де Ля Круа вітчизняні історики безпосередньо не зверталися, але певною мірою вони доходили до нас через праці західних вчених, треті ж ще зовсім невідомі в СРСР і саме їм варто приділити більше уваги.

* Початок див. «УІЖ», 1972, № 1.

³⁶ E. Borschak. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale, стор. 37—43.

³⁷ [Madeleine]. Le Miroir de l'Empire Ottoman ou l'état présent de la Cour et de Milice de Grand Seigneur, t. II, Paris, 1677, стор. 201—280.

³⁸ Mémoires du sieur de La Croix si-devant secrétaire de l'ambassade de Constantinople, Paris, 1684.

³⁹ Mémoires du chevalier de Beaujeu. Contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie..., Paris, 1698.

⁴⁰ Erasmus Francisci. Der blutig-land-gereizte endlich aber Sieghafft — entzündte Adler-Blitz wider den Glantz der barbarischen Sebels und Mord-Brandes., Nürnberg, 1684.

⁴¹ S-r de La Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie, Paris, 1689.

⁴² P. Ricaut. The History of the Turkish Empire..., v. II, London, 1680, стор. 296.

⁴³ G. Priorato. Назв. праця, т. III, стор. 167—170, 234—246.

Найповніше війни з турками описані в «Мемуарах» та історичних творах де Ля Кроа⁴⁴⁻⁴⁵. Йх причину він бачив у тому, що «козаки та їх правитель (leur Prince) Дорошенко, неспроможні більше терпіти гноблення їх законного монарха (тобто польського короля.— Д. Н.), вирішили віддатися під протекцію іншого, яким був турецький султан»⁴⁶. Очевидець цих подій де Ля Кроа свідчив, що «турки з великим задоволенням прийняли знаки покори від тих, хто часто примушував тремтіти Константинополь»⁴⁷. Щоб запобігти цьому, поляки направили до султана посольство, але успіху воно не мало. Коли ж польські війська розпочали наступ на Україну, «султан послав польському королю винятково принизливого листа, в якому гордо заявив, що вирушити навесні на Польщу з величезною армією, якщо той йому не підкориться і не залишить козаків у спокої»⁴⁸.

Де Ля Кроа докладно розповів про підготовку турків до війни 1672 р. Описуючи склад, спорядження й озброєння їх війська, він підкреслював, що уявлення про могутність Османської імперії занадто перебільшені (вона «настільки ж витікає із слабості й страху сусідів, наскільки існує в дійсності»⁴⁹). Основуючись на турецьких відомостях, де Ля Кроа вважав, що «армія Магомета IV не перевершувала 150 тис. бійців (combattants) разом з військами Кримського ханства, Валахії, Молдавії і Дорошенка» (за польськими джерелами, вона досягала 300 тис. чол.). Козаків, за його даними, під стінами Кам'янець-Подільського налічувалося 12 тис.⁵⁰ Там відбулася зустріч Дорошенка з Магометом IV, яку де Ля Кроа описував так: «Назавтра Дорошенко, гетьман козаків, прибув цілувати землю в присутності його величності. Ці слова не повинні вас дивувати, тому що справді йому довелося ткнутися носом у пил біля ніг султана. Якби він цього не зробив, його б дуже погано прийняли при дворі, і Капідіс-паша, який його супроводжував, однак примусив би його це зробити»⁵¹.

Найбільше уваги автори західноєвропейських пам'яток приділяли облозі турками Кам'янець-Подільського та його капітуляції. Щодо цього виділяється «Розповідь» Мадлена, котрий був свідком подій, очевидно, французьким резидентом при турецькому командуванні. Так, про вступ турків у Кам'янець він писав: «Назавтра (після підписання капітуляції.— Д. Н.) візир взяв мене з собою і двома іншими персонами, і після того, як були зайняті ворота, сторожові приміщення й склади, ми ввійшли у місто, щоб побачити церкви, і він розпорядився перетворити їх у мечеті»⁵². Це було, зазначав автор, порушенням умов капітуляції. Турки перетворили на мечеті в основному католицькі храми, які знаходилися в центрі міста, а деякі православні церкви віддали католикам, що викликало обурення українського населення. Депутація від останнього заявила сілістрійському папі, що «хай краще султан перетворить їх церкви в приміщення для псів, ніж віддає їх полякам, і цей невірний був скандалізований тим, як віруючі в Христа взаємно ненавидять одне одного». Автор «Розповіді» не приховував підступності й жорстокості турків. За його свідченням, всупереч умовам капітуляції, після вступу в Бучач султан наказав не тільки стратити коменданта Ружинського та чотирьох вищих офіцерів, але й зробити це в присутності їх дружин та дітей. Згодом одну з дочок коменданта він взяв у свій гарем, а його дружину віддав Гассан-азі⁵³. Жахлива доля чекала й Львів, але після двотижневої облоги через розходження між султаном, з одного боку, і Дорошенком та кримським ханом, з другого, місто відкупилося від загарбників.

Облога і взяття Кам'янца широко відображені також в інших західних джерелах. Зокрема, докладно розповідав про ці події де Ля Кроа, наводячи французькою мовою лист великого візира до коменданта фортеці, текст Бучацької угоди тощо⁵⁴. Взяття Кам'янца, слушно наголошував він, означало захоплення турками всього Поділля і відкривало їм шлях у глибини королівства, що було трагедією для населення українських земель. Яскраво відбитий у названих пам'ятках, насамперед у «Розповіді» Мадлена, також жахливий погром Поділля й Правобережжя турецько-татарськими загарбниками.

Війна 1672 р., ареною якої стало Поділля, посилила інтерес в Європі до цієї частини українських земель та її центру — Кам'янець-Подільського. Так, наприкінці

⁴⁴⁻⁴⁵ Йх стислий виклад де Ля Кроа дав також у праці: De La Croix. Abrégé chronologique de l'Histoire Ottoman, t. II, Paris, 1768, стор. 494.

⁴⁶ Mémoires du sieur de La Croix, стор. 262.

⁴⁷ S-r de La Croix. Guerres des Turcs, стор. 8.

⁴⁸ Там же, стор. 33. Йдеться про ультиматум, який навесні 1668 р. Магомет IV направив Польщі.— Z. Wójcuk. Między traktatem Andruszowskim a wojną turecką, стор. 180.

⁴⁹ Mémoires du sieur de La Croix, присвята Людовіку XIV, стор. 267—276.

⁵⁰ Там же, стор. 287—288; S-r de La Croix. Guerres des Turcs, стор. 40.

⁵¹ Mémoires du sieurs de La Croix, стор. 314—315.

⁵² [M a d e l e i n e]. La Miroir de l'Empire Ottoman, t. II, стор. 21.

⁵³ Там же, стор. 216, 220.

⁵⁴ Mémoires du sieur de La Croix, стор. 317—319; S-r de La Croix. Guerres de Turcs, стор. 44—47.

1672 р. у Нюрнберзі був виданий анонімний «Загальний та ґрунтовний опис Польського королівства і особливо Поділля або так званої України». Складений за даними Меховіти, Герберштейна та інших «традиційних» для Заходу джерел, опис відбивав разом з тим поділ України між трьома державами — Росією, Польщею й Туреччиною⁵⁵. Пізніше у Франції вийшла книга Н. де Фера «Вигляд міста Кам'янка-Подільського», де особлива увага приділена описові Кам'янець-Подільської фортеці⁵⁶.

Окремо слід виділити твір Еразма Франціска під вишуканою метафоричною назвою*, автор якого прагнув висвітлити турецькі війни 1672—1676 рр. на Україні в широкій історичній перспективі, пов'язавши їх з європейською історією того часу. Спочатку він охарактеризував учасників цього великого воєнного конфлікту, серед яких особливий інтерес являє характеристика козаків. Подібно до Вердума, Пріорато, Отевіля та інших авторів тогочасних західних пам'яток, Еразм Франціск шукав пояснення причин розгортання складних і заплутаних подій історії України другої половини XVII ст. у визвольній війні 1648—1654 рр., котра призвела до радикальних зрушень на сході Європи. Власне, ця частина праці — не що інше, як стислий виклад його попередньої книги — «Війн короля Яна-Казіміра».

Еразм Франціск починає висвітлення ходу турецьких війн на Україні з 1667 р., коли Дорошенко вів переговори про протекторат з Магометом IV, водночас розповідаючи про війни турків в Угорщині. Він докладно показав воєнні дії на Україні в 1667—1668 рр., зазначаючи при цьому, що восени 1668 р., під час Підгаєцької кампанії, Річ Посполита потрапила в скрутне становище, з якого їй допомогли вибратися напади запорожців на Крим. Значну увагу німецький історик приділив війні 1671 р., під час якої, на його думку, стався розкол між козаками і частина їх, очолювана Ханенком, виступила на боці Польщі. Війну 1672 р. і взяття турками Кам'янця-Подільського він розцінював як воєнно-політичну катастрофу Речі Посполитої. Еразм Франціск писав про допомогу, яку в цей критичний момент подавала Росія Польщі, насамперед шляхом організації походів запорізьких і донських козаків на Кримське ханство^{57–58}. Хоч хронологічно ця праця закінчується 1679 р., Чигиринські війни 1677 і 1678 рр. у ній не відображені.

Під час Чигиринських війн українські козаки виступали спільно з російськими військами проти турецько-татарської агресії. У битвах під Чигирином армія Османської імперії була двічі розгромлена, що винело на дальший розвиток подій, спричинило крах турецької експансії на Україні⁵⁹. На цьому наголошується в творах де Ля Круа і «Щоденнику» П. Гордона, які допомагають спростувати твердження С. М. Соловйова й М. С. Грушевського, котрі недооцінювали масштабність й значення Чигиринських війн.

Як відомо, після відмови Дорошенка від турецького васалітету і переходу його під протекцію Росії обстановка на Україні докорінно змінилася. «Річ Посполита, скориставшись як приводом присягою правобережного гетьмана Росії, припинила боротьбу проти Туреччини. Під тиском найбільш впливової магнатської партії, яку підтримувала Франція і головною зовнішньополітичною лінією якої було примирення з Туреччиною і розрив з Росією, польсько-шляхетський уряд вступив у переговори з султаном»⁶⁰. Оскільки шляхетська Польща вийшла з війни, уклавши Журавинський мирний договір (1676 р.), за яким навично віддавала Османській імперії Поділля, південне Правобережжя і Запоріжжя, остання всі сили зосередила на боротьбі з Росією та українським козацтвом. Принципова відмінність нової обстановки, що створилася на Україні, полягала і в тому, що тепер все козацтво, весь народ разом з російськими військами виступили на боротьбу з турецько-татарською агресією.

Про зміну становища на Україні й підготовку турків до нової війни докладно розповідав де Ля Круа. Говорячи про перехід Дорошенка під протекторат Росії, він зауважував, що «для цього народу (українських козаків.— Д. Н.), схильного до бунтарства, московський протекторат підходив найбільше через спільність їх релігії, звичаїв, близькість їх місцепроживання (leur habitation)». Головна мета Дорошенка, за твердженням де Ля Круа, — «стати принцем козаків (se faire Prince des Cosaques), але ті не бажали підкорятися рівному собі». Певний час у Стамбулі, повідомляв французький історик, покладали надії на те, що патріарх доб'ється повер-

⁵⁵ Summarisch-doch gründliche Beschreibung des Königreichs Polen. Insonderheit Podolien oder der sogenannten Ukraine und angränzenden Landschaften. Nürnberg, 1672.

⁵⁶ N. de Fer. Vue de la ville Kamieniec-Podolski, Paris, 1691.

* Вона перекладається приблизно так: «Кривавий, довго очікуваний і прекрасний удар орла, який нарешті запалав перемогою і затьмарив блиск варварських шабель і пожеж убивць».

^{57–58} Erasmus Francisci. Назв. праця, стор. 188—189, 258—259, 261.

⁵⁹ Н. А. Смирнов. Россия и Турция в XVI—XVII вв., т. II, М., 1947; його ж. Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII веке.— «Вопросы истории», 1954, № 4; О. М. Апанович. Назв. праця.

⁶⁰ О. М. Апанович. Назв. праця, стор. 277.

нення Дорошенка під васалітет Туреччини, але «цей папа (le pape) порадив відмовитися від втікачів» і використати «в'язня Семивежної фортеці, сила правителя козаків Хмельницького, який вже багато років перебував у полоні, а до того, після смерті батька, керував цим народом»⁶¹.

Де Ля Круа багато уваги приділив описові біографії Юрія Хмельницького, не уникнувши при цьому елементів белетристики. Це обумовлювалося всеєвропейською славою Богдана Хмельницького. Більш точна й цікава розповідь де Ля Круа з моменту ув'язнення Юрся в Стамбулі⁶². Зокрема, він повідомляв, що десь на початку ув'язнення за прикладом шевальє де Божо, французького агента в Туреччині й Польщі, який втік з Семивежної фортеці, Юрсь зробив аналогічну спробу, але мотузка, по якій він спускався з вежі, виявилася короткою. Хмельницький впав і розбився, а під рапок його напівмертвого знайшла охорона. 1677 р. Юрія Хмельницького викликав великий візир і наказав йому написати звернення до козаків із закликом повернутися під протекторат султана. Константинопольський патріарх «розстриг» Юрія Хмельницького, а Магомет IV присвоїв йому звання гетьмана козаків і «князя Малої Росії». Але козаки, зазначав де Ля Круа, підозріло поставилися до відозв Юрія Хмельницького і, за свідченням його посланця Стамателло, не виявляли готовності йти за новим «гетьманом»⁶³.

На початку серпня 1677 р. 100-тис. армія турків і татар підійшла до Чигирина і обложила його. Як повідомляв П. Гордон, котрий в цей час був військовим інженером, російський загін обороняв фортецю, козаки — саме місто. Зазнавши невдач при спробі схилити за допомогою Юрія Хмельницького козаків на свій бік, турки спрямували основний удар на місто, але козаки мужньо відбили їх атаки. Стійка оборона міста й фортеці, а також загроза з боку російського війська під командуванням Ромадановського і лівобережних козаків Самойловича, які перебували неподалік, примусили загарбників зняти облогу й поспішно відійти. При відступі на турецькі загони несподівано напали козаки й нанесли їм великих втрат⁶⁴.

1678 р. турецько-татарська армія чисельністю до 200 тис. чол. знову наступала на Чигирин. Опис другої Чигиринської війни вміщено у творах де Ля Круа, який вивчав її на основі турецьких джерел. За його повідомленням, цього разу Чигирин обороняло 6 тис. росіян і 9 тис. козаків, але «вони вчинили такий втікачівський опір, що після чотирнадцятигодинного бою турки змушені були відступити на пагорби, втративши близько 2 тис. чол. і багатьох офіцерів». Коли ж загарбники почали рити траншеї до стін Чигирина, обложіні атакували їх у цих траншеях, що налякало навіть великого візира. Де Ля Круа відзначав мужність і стійкість козаків, виявлену при обороні Чигирина. «Турки заявляли,— писав він,— що вони зазнали надто великих втрат і ніколи не зустрічалися з таким сильним опором, який вчинили козаки, котрі, втративши одну руку, продовжували битися другою, доки не вмирили». Коли ж турки ввірвалися в фортецю, козаки висадили у повітря пороховий погріб і загинули разом з ворогами. Вдершись у місто, «турки вбивали всіх підряд, незважаючи ні на вік, ні на стать»⁶⁵. Хоча, зазначав де Ля Круа, турецько-татарські війська взяли Чигирин, їх становище залишалося дуже тяжким, і з наближенням осені вони поспішно відступили, що було рівнозначне поразці.

Загалом у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках того часу широкі й яскраво відображено героїчний опір запорізьких козаків і всього українського народу турецько-татарській агресії. Так, де Ля Круа писав, що 1672 р. «Сірко, один з головних козацьких ватажків, об'єднавшись з великим загоном московитів (насправді донських козаків.— Д. Н.) та калмицьких татар (?), спустошив округу Астри і закликав своїх товаришів (тобто козаків.— Д. Н.) наслідувати його приклад, підмовляв їх кидати Дорошенка, про що той сповіщав Порті та вимагав від неї негайної допомоги, бо без неї він не міг втримати своїх підданих у покорі». Досить докладно описані де Ля Круа й переможні походи Сірка на Кримське ханство в 1675—1677 рр.⁶⁶ Як уже зазначалося, значну увагу воєнним діям Сірка проти турків і татар приділяв також Еразм Франціск. Дуже інтересні XV—XIX розділи праці Мадлена, в яких розповідається про «дивовижно стійкий опір» (resistance merveilleuse), що його вчинили влітку 1674 р. мешканці Ладижина, Ямполь та Умані турецьким військам. У серпні 1674 р. десь на захід від Умані козаки ледве не вбили Магомета IV. «12 серпня,— писав Мадлен,— коли султан перебував на полюванні між двома лісами, його атакував загін козаків, і він був би вбитий, якби вони його

⁶¹ S-r de La Croix. *Guerres des Turcs*, стор. 151—152, 154, 161.

⁶² Пор. з спеціальним дослідженням про Юрія Хмельницького: F. Rawita-Gawronski. *Ostatni Chmielnicznko (Zarys biograficzny)*, Poznań, 1919.

⁶³ S-r de La Croix. *Guerres des Turcs*, стор. 171—172, 179—180, 182.

⁶⁴ Дневник генерала Патрика Гордона.— «Чтения в обществе истории и древностей российских», 1892, кн. 3, стор. 111—121.

⁶⁵ S-r de La Croix. *Guerres des Turcs*, стор. 205, 216—217, 229; *Mémoires du sieur de La Croix*, стор. 245—246, 252.

⁶⁶ S-r de La Croix. *Guerres des Turcs*, стор. 62—63, 235—237.

впізнали. Єдине, що йому залишалося,— це змінити коня і втекти. Охорона, яка його супроводжувала, була розсіяна, 67 кіннотників вбито на місці, 38 поранено, 52 були схоплені й повішені на деревах, а його величність звелів відрубати голови восьми, які без бою кинулися тікати; ця зустріч примусила його залишити полювання до кінця кампанії»⁶⁷.

Автор «Дзеркала Оттоманської імперії» був також свідком облоги й взяття турками Умані в серпні 1674 р. Яскраво ним описані звірства турків у захопленому місті: «Жорстокість, яка тріумфувала в цей день, дійшла до того, що дівчат і жінок поставили в ряд і замість того, щоб повестися з ними як велить обов'язок по відношенню до слабшої статі, всіх їх жорстоко обезглавили, дітям розпорювали животу на руках у матерів, в інших вбивці стріляли для розваги. До того ж, вогонь, який охопив всі дерев'яні будинки, поглинув багато людей». І далі автор зазначає: «Ця катастрофа була найбільшою і найжахливішою з усіх згадуваних (мається на увазі взяття турками Ладжиною, Ямполья та інших міст.— Д. Н.), було майже неможливо пройти вулицями цього нещасного міста, не ступаючи на кров і тіла понад 40 тис. християн; була також певна кількість тих, що зберегли життя, але втратили волю»⁶⁸.

Громадськість деяких західноєвропейських країн, зокрема Італії, уважно стежила за героїчною боротьбою запорізьких козаків проти турецько-татарських загарбників. Протягом останньої третини XVII ст. в Італії на цю тему було видано багато реляцій, брошур, «летючих листків» тощо. Їх список навів А. Кронія в своїй підсумковій праці з історії культурних зв'язків Італії з слов'янським світом⁶⁹. Здебільшого це повідомлення про морські й сухопутні походи козаків на турків і татар та їх блискучі перемоги над «невірними». Деякі з цих брошур вдалося розшукати у бібліотеках СРСР, головним чином у Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна. В одній з них йдеться про те, що 1683 р. запорожці захопили на Чорному морі корабель, на якому турецький посол направлявся до кримського хана, везучи гроші, подарунки, а також наказ спільно виступати проти Польщі й Росії, які об'єдналися в антимусульманський союз⁷⁰. В іншій розповідалося про блискучу перемогу козаків у жовтні 1683 р. над 20-тис. татарським і 10-тис. турецьким військом у Молдавії, а також повідомлялося, що після цієї поразки за наказом султана у Белграді було страчено великого візира, який командував турецько-татарськими загонами⁷¹. Більш докладно ці події описано в німецькій брошурі, яка містить переклад реляції козацького гетьмана Куніцького і стислу історичну характеристику козаків. У ній вказано, що козацьке військо Куніцького налічувало 20 тис. чол.⁷² Являє певний інтерес також італійська брошура 1685 р. про похід запорожців на Перекоп і захоплення його⁷³. У брошурі про розгром запорожцями татарської орди в грудні 1683 р. є опис України та характеристика козацького війська⁷⁴. Війни козаків з турками й татарами відображені також у великій за обсягом книзі Д. Б. К'ябелло про тогочасну боротьбу європейських держав з Османською імперією⁷⁵, але її, на жаль, немає в бібліотеках СРСР.

Як же італійська громадськість ставилася до подій на Україні? Характеризуючи всю сукупність тогочасних видань, відомий італійський славіст А. Кронія писав: «Ця література про війни, переважно анонімна, відбивала захоплення невтомним у боротьбі народом, який був відкриттям століття. Але пологофільська інформація призводила до того, що сприймали його в пропольському аспекті»⁷⁶. До такої абе-

⁶⁷ [Madeleine]. Le Miroir de l'Empire Ottoman, t. II, стр. 253—254.

⁶⁸ Там же, стр. 264—265.

⁶⁹ А. Cronia. La conoscenza del mondo slave in Italia, Padova, 1958, стр. 240—242.

⁷⁰ Relazione delle Ricca preda da Cosacchi nel Maro Negro, colla presa d'un Ambasciatore spedito da Costantinopoli al Kan de Tartari, Bologna, 1683.

⁷¹ Confirmatione delle Vittorie ottenute da Cosacchi di Zaporovia contro Tartari, e Relazione del nuovo Combattimento seguito fra Cosacchi, e il Cam de Tartari unito con Turchi alla Ripe del Boristene, Bologna, 1684.

⁷² Vielfache Höchsterefreuliche Relation von der Kosacken preiswürdigen Sieg, den Sie wider die Bialogrodischen Tartaren und Türken zu Ende des werwichen 1683-ten Jahrs Heldenmütiget erhalten, 1684.

⁷³ Relatione con la quale s'hanno diverse notitie di quello si va operando nella Polonia da Cosacchi et altri, con l'Attacco e Presa del luogo Percop Piazza principale de Tartari., Venetia, 1685.

⁷⁴ Sincera relazione della segnalata vittoria ottenuta da Cosacchi di Zaporovo li 4 Dicembre 1683 sotto la Protezione dell'armi di Giovanni terzo Re di Polonia. Con una descrizione dell' Ucraina, Venetia, 1685.

⁷⁵ G. B. Chiabellio. Historia dell'avvenimenti dell'armi imperiali contro Ribelli et Ottomani confederationi, et trattati seguiti fra la potenze di Cesare, Polonia, Venetia et Moscovia, Venetia, 1688.

⁷⁶ А. Cronia. Назв. праця, стр. 240.

рації сприймання спричиняла насамперед активність папського Рима — католицького ідеологічного центру, який разом з тим був найбільшим в Італії центром збирання й поширення інформації, де всі симпатії повністю й беззастережно віддавалися шляхетській Польщі, форпостові католицизму на європейському Сході. Поряд з цим значний і загалом співчутливий інтерес населення Італії й інших католицьких країн Заходу до війн з турками на Україні значною мірою пояснювався тим, що ці воєнні дії були співзвучні духові часу. Адже в той період феодално-католицькі кола докладали зусиль для відродження старої рицарської традиції хрестових походів на «невірних», а знаменням доби була поема Т. Тассо «Звільнений Єрусалим». Тому козацькі походи на турків сприймалися на католицькому Заході як рицарська й християнська справа.

Становище України після війн з турками й татарами яскраво змальоване в «Мемуарах» д'Аллареля. На Україні він побував на початку 80-х років XVII ст., тому його зарисовки «Руїни» — цінні свідчення очевидця, спостережливого й обізнаного у східноєвропейських справах, котрий, до того ж, співчував «козацькому народу». Він зазначав, що донедавна Україну «за розмірами території й чисельністю населення можна було назвати великим королівством; за кількістю великих міст і багатствами землі це щедра, родюча й розкішна країна, справжня «земля обітована» за словами поляків, які звать її краєм, де течуть молочні ріки в медових берегах».

Стисло розповівши про тяжкі війни з турками, що протягом 70-х років XVII ст. точилися на Україні, Божо показав, до якого жахливого спустошення й обезлюднення вони призвели. «Внаслідок всіх цих тривалих злих примх долі, — писав він, — країна була вщент сплюндрована й перетворена на широку пустелю»⁷⁷⁻⁷⁸. Слід вказати, що Божо, як й інші західні автори того часу, вважав Україною лише Придніпров'я без Поділля, Волині і Руського воеводства (Галичини), хоч неодноразово підкреслював, що Україна й ці землі заселені «руським народом». Населення України, писав Божо, яке виїло після безчинств турецько-татарських людоловів, залишило насліджені місця і перебралося на схід, у межі Російської держави. «На Україні, — повідомляв автор, маючи на увазі південне Правобережжя, — залишилося лише кілька міст поблизу польського кордону: Кальник, Брацлав, Бар та ще кілька менш важливих». Після згаданих подій «збереглася тільки тінь від суверенітету козаків, адже на Правобережжі продовжувала господарювати шляхетська Польща. Божо повідомляв, що в цей період голландці запропонували Речі Посполитій проект колонізації південного Правобережжя, зважаючи на його запустіння, але правителі останньої відхилили їх пропозицію, побоюючись, «щоб вони зрештою не зробили з Польщею того, що зробили з Індією». Божо яскраво описав тогочасну Україну: «Сьогодні ця країна зруйнована, війна, немов гангрена, мало-помалу з'їдає все, що зустрічає на своєму шляху, перетворюючи найкращий куток Європи в пустинні поля, де трава вкриває залишені міста, бо населення живе тільки в тих, що прилягають до польського кордону»⁷⁹.

Змальована Божо картина української «руїни» відбита в західноєвропейській літературі. Його «Мемуари» були одним з основних джерел для написання четвертої книги «Історії Карла XII» (1731 р.) Вольтера, в якій дана характеристика України⁸⁰. Під їх впливом великий просвітитель писав: «Обжита й багата найпівнічніша частина України. Найпівденніша її частина, біля сорок восьмої паралелі (приблизно лінія Чигирини й Умані. — Д. Н.), це один з найродючіших і разом з тим найпустинніших країв світу. Поганими правителями тут зовсім занедбані блага, які природа так щедро пропонує людині. Жителі цих районів, суміжних з Малою Татарією (тобто Кримським ханством. — Д. Н.), не сіють і не жнуть, тому що татари буджацькі, перекопські, молдавани та інші розбійницькі народи постійно спустошують їх ниви»⁸¹. Отже, на відміну від Божо Вольтер вважав споконвічними занедбаність і спустошення українських земель, а головними винуватцями цього правлячі кола Речі Посполитої.

Слідом за Вольтером Байрон у поемі «Мазепа», а згодом і Віктор Гюго у поемі під такою ж назвою романтично змальовували «українську пустелю». Ближче до історичної дійсності твір Байрона, який інтересувався історією України.

Д. С. НАЛИВАЙКО

⁷⁷⁻⁷⁸ Mémoires du chevalier de Beaujeu, стор. 82—83, 90.

⁷⁹ Там же, стор. 86—87, 89—90, 97.

⁸⁰ І. Борщак. Вольтер і Україна. — «Україна», 1926, кн. 1, стор. 35.

⁸¹ Voltaire. Oeuvres complètes, t. IV, Paris, 1835, стор. 485.

(Далі буде)

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

В. КОТОВ.

К. МАРКС, Ф. ЕНГЕЛЬС І РОСІЯ,

Видавництво політичної літератури
України, Київ, 1971, 238 с.

У травні 1968 р. все прогресивне людство відзначало 150-річчя від дня народження К. Маркса, а в листопаді 1970 р. — 150-річчя від дня народження Ф. Енгельса — геніальних мислителів, основоположників наукової ідеології пролетаріату, великих організаторів і вождів міжнародного комуністичного руху. До знаменних ювілеїв українські історики видали ряд праць¹, серед яких почесне місце посідає книга доктора історичних наук професора В. Н. Котова «К. Маркс, Ф. Енгельс і Росія». Написану на основі широкого кола першоджерел — творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, спогадів друзів і сучасників великих мислителів, а також досліджень радянських істориків, працю В. Н. Котова з інтересом читають не лише історики-спеціалісти, але в ній знайдуть для себе багато цінного та корисного і вчителі, і студенти, усі, хто цікавляться даною проблемою.

На великому і різноманітному матеріалі автор рецензованої праці показав, що основоположники наукового комунізму, як писав В. І. Ленін, «були сповнені якнайширшої віри в російську революцію і в її могутнє всесвітнє значення»². Узагальнений в праці В. Н. Котова матеріал яскраво свідчить про торжество наукового передбачення Маркса і Енгельса щодо Росії, яка стала першою у світі країною перемігшого пролетаріату і успішно будує комунізм. Цим самим автор розвінчує твердження ідеологів імперіалізму, спрямовані на те, щоб довести, нібито К. Маркс і Ф. Енгельс вороже ставились до Росії, що поширення марксизму в нашій країні має, мовляв, штучний характер, що ленінізм не має нічого спільного з марксизмом, а є суто ро-

сійським напрямом суспільної думки та ін. (стор. 11).

Спростовуючи ці фальсифікації буржуазних ідеологів, автор переконливо доводить, що К. Маркс і Ф. Енгельс ніколи не ототожнювали російський народ з царизмом і поряд з офіційною царською Росією бачили іншу Росію — країну великого і обдарованого народу, який має величезні потенціальні революційні можливості. Тому вони так широко підтримували російських революціонерів, допомагали їм товариськими порадами, безмежно вірили у світле майбутнє нашої Батьківщини. Увесь зміст книги — свідчення того, що ленінізм є далішим продовженням і розвитком ідей К. Маркса і Ф. Енгельса в нову історичну епоху — епоху імперіалізму і пролетарських революцій, коли Росія стала вузловим пунктом соціально-політичних суперечностей і конфліктів імперіалізму, центром світового революційного руху. Це яскраво розкрив В. І. Ленін у своїй праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», який писав: «марксизм, як єдино правильну революційну теорію, Росія справді *вистраждала* піввіковою історією нечуваних мук і жертв, небаченого революційного героїзму, неможливої енергії і беззавітності шукань, навчання, випробування на практиці, розчарувань, перевірок, зіставлення досвіду Європи»³.

Викладені в книзі факти, узагальнення і висновки автора відповідають вимогам XXIV з'їзду КПРС, який підкреслив, «що творчий розвиток і пропаганда марксистсько-ленінського вчення, боротьба проти спроб його ревізії повинні бути і далі в центрі ідеологічної роботи партії»⁴.

Праця В. Н. Котова складається з вступу, семи розділів і заключення. У вступі автор наводить цікаві матеріали про багатогранну діяльність КПРС і особисто В. І. Леніна по збиранню, розшукам, вивченню і виданню літературної спадщини основоположників наукового комунізму, про підготовку другого видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса, до якого ввійшло

¹ П. М. Шморгун. Карл Маркс і Україна, К., 1968; І. О. Гуржій. Фрідріх Енгельс про Україну, К., 1970; М. Н. Лещенко. Фрідріх Енгельс і революційний рух на Україні, К., 1970.

² В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 325.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 9.

⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 237.

понад 1000 раніше не опублікованих праць, а також інших публікацій, зв'язаних з діяльністю основоположників наукового комунізму. У ньому визначено основне завдання дослідження — розповісти про великий інтерес К. Маркса і Ф. Енгельса до Росії, її народу, його історії і культури, про розповсюдження їх творів і перемогу їх ідей в Росії.

В розділі «Царизм — оплот європейської реакції і гнібитель народів Росії» автор розповідає як, починаючи з 40-х років минулого століття, К. Маркс і Ф. Енгельс пильно стежили за зовнішньою політикою Росії, цікавилися її внутрішнім і міжнародним становищем, участю у світових справах, дипломатією і присвятили цим проблемам чимало праць, в тому числі і участі Росії в Кримській війні, висвітленню протиріч між Англією, Францією і Росією, селянському рухові в Росії проти кріпосництва, який вони розглядали як могутній резерв пролетарської революції в Західній Європі, що може прискорити і полегшити одночасну перемогу західно-європейського пролетаріату в усіх або в більшості капіталістичних країн.

На сторінках рецензованої праці читач знайде цікавий матеріал про те, що увага К. Маркса і Ф. Енгельса до Росії знайшла палкий відгук в серцях передових людей нашої Вітчизни. В праці наводяться прізвиська людей, що були знайомі з раніми творами основоположників марксизму (В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, П. В. Анненков, М. О. Бакунін, В. П. Боткін, М. І. Сазонов та інші).

Вивчаючи політичне і соціально-економічне життя Росії 40—50 років, К. Маркс і Ф. Енгельс, пише автор, користувалися переважно німецькою, англійською, французькою літературою і пресою, в яких гондентивно, а іноді і в перевернутому вигляді висвітлювалася російська дійсність. Цим і пояснюється той факт, що в деяких своїх творах їм не вдалося уникнути перебільшень, односторонності і неточностей в оцінках деяких історичних подій і явищ російського життя (стор. 43).

Щоб мати можливість знайомитися з становищем Росії, її економікою, культурою, соціально-політичними процесами і революційним рухом по першоджерелам, К. Маркс і Ф. Енгельс вже в зрілому віці звичили російську мову, а Ф. Енгельс навіть українську. В рецензованій праці наведено численні факти про ставлення К. Маркса і Ф. Енгельса до російської культури, яку вони добре знали, високо цінували, любили і відводили їй чільне місце в світовій культурі. Основоположники наукового комунізму високо цінували праці О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова та інших мислителів Росії, були добре обізнані з російською художньою і науковою літературою. В книзі наводяться дані про російські видання, які зберігалися в особистій бібліотеці К. Маркса (стор. 56).

В книзі розповідається про той величезний інтерес, який виявляли К. Маркс і Ф. Енгельс до пореформених подій в Росії. Вони присвятили ряд статей звільненню селян, за короткий час зібрали і систематизували величезний історичний матеріал про землекористування і землеволодіння, викупні платежі і податки в Росії, показали тяжке становище селянства і після реформи. Ще більше зріс їх інтерес до Росії в 70—80 рр., яка стала на шлях швидкого капіталістичного розвитку.

Виключний інтерес основоположники наукового комунізму виявили до діячів революційно-демократичного руху в Росії, особливо до М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова, яких вважали кращими представниками революційної Росії, захоплювались умінням Чернишевського пропагувати в своїх підцензурних творах ідеї філософського матеріалізму, ідеї боротьби проти самодержавства. Автор підкреслює, що захоплення К. Маркса і Ф. Енгельса М. Г. Чернишевським не завадило їм водночас критикувати його утопічні погляди, зокрема, щодо селянської общини в Росії. Вожді пролетаріату добре бачили капіталістичну еволюцію общини і були переконані в помилковості поширених серед російських революціонерів поглядів на її роль в суспільній перебудові країни.

Розглядаючи революційний рух в Росії, Маркс і Енгельс надавали йому великого значення.

На основі вивчення російської дійсності, аналізу соціальних і економічних процесів в Росії, що відбувалися, К. Маркс і Ф. Енгельс пророче висловили впевненість, що революційний рух неминуче приведе, «можливо після тривалої і жорстокої боротьби, до створення російської Комуні»⁵.

На сторінках книги вміщено цікавий матеріал про російських революціонерів 60—80 років, яких К. Маркс і Ф. Енгельс глибоко поважали, відводили їм видатну роль в боротьбі за російську Комуну, про російську секцію I Інтернаціоналу, про російсько-учасників Паризької Комуні та інші.

З великим інтересом читаються сторінки, які розповідають історію перекладу і розповсюдження «Капіталу» та інших творів К. Маркса і Ф. Енгельса в Росії, показано, з яким тактом великі революціонери вели наукову полеміку з російським економістом Данієльсоном, пояснювали помилковість його народницьких поглядів на долю економічного й суспільного розвитку Росії. З таким же тактом, принципово вони відносились і до інших діячів визвольного руху в нашій країні.

Автор наводить факти про ту глибоку скорботу, яка охопила російських революціонерів з приводу смерті К. Маркса, що була тяжкою втратою для всіх революціонерів світу.

В спеціальному розділі розповідається

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 243.

про розвиток марксизму в Росії. Йдеться про створення перших марксистських груп і гуртків в Росії. Значне місце відведено діяльності групи «Визволення праці», Г. В. Плеханову та іншим її діячам, їх зв'язкам з Ф. Енгельсом, показано відношення народників до ідей марксизму. Знайомство народників з творами основоположників наукового комунізму обмежувалось засвоєнням лише окремих аспектів економічного вчення марксизму. Автор наводить висловлення В. І. Леніна, в якому охарактеризовано ставлення захисників народницького світогляду до марксистської літератури. «Ці теорії софістичували, фальсифікували (часто несвідомо) марксизм, ці теорії, — писав В. І. Ленін, — немов ставали самі на ґрунт марксизму і «за Марксом» намагалися заперечити застосування до Росії теорії Маркса!»⁶.

Ф. Енгельс після смерті К. Маркса був тісно зв'язаний з передовими діячами Росії, носіями революційно-демократичних ідей, активними борцями проти самодержавства. Це проходить червоною ниткою через всі сторінки рецензованої праці. Автор називає прізвиська соціал-демократів

в Росії, які знали, зустрічалися, листувалися з К. Марксом і Ф. Енгельсом, перекладали й розповсюджували їх твори.

Останній розділ присвячений дальшому розвитку марксизму в нових історичних умовах, коли капіталізм переріс в свою найвищу стадію розвитку — імперіалізм, а пролетарська революція стала безпосередньо на порядок денний. В. І. Ленін розвинув далі всі складові частини марксизму, обґрунтував неминучість перемоги революції в Росії, створив марксистську партію нового типу, визначив нову епоху в історії людства, початок якої поклала Велика Жовтнева соціалістична революція, а весь сучасний розвиток людства здійснюється під прапором ідей марксизму-ленінізму.

Змістовна і багатопроblemна книга В. Н. Котова є значним внеском в українську історичну літературу про К. Маркса і Ф. Енгельса. Слід зробити закид авторові, що в праці на жаль є окремі повторення через не зовсім вдалу структуру. Останній розділ «Естафету приймає В. І. Ленін» написано дуже стисло. В книзі зустрічаються фактичні неточності (стор. 48). Не завжди автор посилається на джерела.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 81.

А. Ф. Вовчик, О. З. Вдовик

Г. В. ПОДОЛЯК.
ІДЕЇ ПАРТІЇ — В МАСИ,
вид-во «Камеяр», Львів, 1970, 68 с.

На сучасному етапі комуністичного будівництва надзвичайно важливого значення набуває політичне виховання мас і підвищення культурного рівня народу. Цій важливій проблемі присвячена брошура Г. В. Подоляка «Ідеї партії — в маси».

Актуальність дослідження визначається тим, що успіх будівництва комунізму великою мірою залежить від рівня свідомості народних мас, у піднесенні якої важлива роль належить партійним організаціям — осередкам ідеологічного й політичного виховання трудящих. До того ж, узагальнення досвіду КПРС щодо комуністичного виховання народу набуває особливого значення в період поступового переходу до комунізму. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові вказується, що «велику справу — будівництво комунізму неможливо рухати вперед без всебічного розвитку самої людини. Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»¹.

В світлі цих положень XXIV з'їзду КПРС висвітлення ролі партійних органі-

зацій в проведенні ідейно-політичної роботи серед робітничого класу промислових підприємств республіки, колгоспного селянства, інтелігенції, розкриття торжества ідей марксизму-ленінізму, безумовно, заслуговує на всебічне схвалення. Якраз у цьому плані написана праця В. Г. Подоляка. На великому фактичному матеріалі він розкриває зміст і характер ідейно-політичної роботи, робить правильні узагальнення та висновки. Автор показує колосальний розмах соціалістичних перетворень на західноукраїнських землях, які до возз'єднання з Українською РСР були сировинним додатком капіталістичного Заходу, наводить переконливі факти про зростання обсягу валової продукції їх народного господарства в період будівництва соціалізму. Тут збудовано сотні підприємств, вугільних шахт тощо, здійснено колективізацію сільського господарства, проведено культурну революцію. Все це вимагало пошуків нових форм комуністичного виховання трудящих.

На кожному етапі боротьби за перемогу комунізму наша партія визначала зміст і напрямки ідеологічної боротьби. В західних областях УРСР ідейно-політичному вихованню трудящих приділялася особлива увага, оскільки тут, як правильно зазначає автор, на 20 років пізніше почали будівництво соціалізму. А раніше польський уряд, панівні класи й українські буржуазні націоналісти проводили шалену антирадянську пропаганду. Фашистські загарбники

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 94.

також намагалися поширювати буржуазну ідеологію серед західноукраїнського населення.

Та й нині апологети імперіалізму використовують різні засоби впливу на уми людей. Автор вказує, що за останні 20 років загальний обсяг радіопередач на СРСР з капіталістичних країн зріс майже в 150 разів і становить 140 годин на тиждень, або 20 на добу. 34 зарубіжні радіостанції ведуть передачі 22 мовами народів Радянського Союзу. За цих умов дедалі більшого значення набуває систематична, глибока змістовна ідеологічна робота партійних організацій. Тому цілком виправданим є розгляд автором її нових форм і методів, зокрема ширше використання наукових та конкретно-соціологічних досліджень. Останні дають змогу всебічно проаналізувати складні процеси суспільного життя, вивчити тенденції й особливості формування комуністичного світогляду трудящих тощо.

Розглядаючи процес виховання виробничого колективу, Г. В. Подоляк правильно зазначає, що діяльність підприємства не обмежується виробничою сферою, а включає в себе й важливі суспільно-політичні функції. За соціалізму промислове підприємство стає справжньою школою всебічного розвитку і виховання трудящих, справжньою школою комунізму для робітників.

Автор брошури приділяє велику увагу узагальненню досвіду роботи політінформаторів та її узгодженню з агітаційною діяльністю, розповідає про роль лекційної пропаганди для комуністичного виховання трудящих.

НАРИСИ ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Видавництво політичної літератури
України, Київ, 1970, 414 с.

«Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації»¹ написані на широкій джерельній базі вченими вищих навчальних закладів та партійними працівниками Чернігівщини. Вони є першою спробою наукового викладу основних етапів виникнення, розвитку і діяльності партійних організацій Чернігівщини.

Книга розпочинається розповіддю про зародження соціал-демократичних організацій Чернігівщини та їх боротьбу проти

Г. В. Подоляк висвітлює нові форми роботи первинних партійних організацій, серед яких важливе місце належить звітним виробничим колективам перед трудящими.

Особливої уваги, на думку автора праці, заслуговує досвід партійних організацій щодо інтернаціонального виховання трудящих, проведення політичної роботи за місцем проживання, шефство підприємств над колгоспами і т. д.

Значне місце в рецензованій брошурі приділено критичній оцінці діяльності деяких партійних організацій, зокрема недостатній увазі їх керівників до піднесення ідейно-теоретичного рівня заходів, створення умов для ефективнішої виховної роботи. Автор правильно зазначає, що масово-політична, як і вся ідеологічна діяльність повинна органічно пов'язуватися з життям, конкретними виробничими завданнями, спрямовуватися на піднесення політичної і трудової активності трудящих у боротьбі за перетворення в життя планів комуністичного будівництва.

Г. В. Подоляк дає ряд рекомендацій і порад щодо комуністичного виховання трудящих. Результати соціологічних досліджень, архівні матеріали партійних і громадських організацій дозволили йому всебічно проаналізувати процес політичного виховання мас на сучасному етапі комуністичного будівництва. Брошура Г. В. Подоляка написана на високому науковому та ідейно-теоретичному рівні і є певним вкладом у розробку важливої проблеми.

В. В. Засанський,
І. Д. Черниш

царизму (1883 — лютий 1917 р.). З розвитком промисловості на Чернігівщині (особливо у північних повітах губернії) та зростанням робітничого класу виникли сприятливі умови для поширення марксизму, створення соціал-демократичних гуртків та організацій. Петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу» через братів Івана та Степана Радченків підтримував зв'язки з місцевими організаціями РСДРП. Великий вплив на розвиток соціал-демократичного руху мала лєнінська «Искра», з якою підтримували тісний зв'язок кореспонденти з Чернігівщини. В 17 її номерах було вміщено понад 20 кореспонденцій з губернії (стор. 15).

Викликає сумнів достовірність твердження про те, що Конотопська підпільна друкарня передрукувала №№ 40—43 «Искры» і «окремі статті В. І. Леніна» (стор. 14). Вперше про це написав В. А. Бабко в книзі «В годы подполья»². На нього посила-

¹ Редакційна колегія: О. І. Дерколенко (головний редактор), Б. І. Коваленко, А. І. Левенко, Є. І. Майстренко, І. П. Неліп, О. Д. Стасевич, В. У. Черноус, М. С. Шевчук.

² В. А. Бабко. В годы подполья, К., 1950, стор. 13.

лись і інші автори. Але документів, які б підтвердили цей факт, дослідники не називають. В нових публікаціях³ автори стверджують, що друкарня після переїзду з Умані в Конотоп була висліджена поліцією і соціал-демократи не змогли нею скористатися.

Правдиво змальовані в книзі умови роботи соціал-демократичних організацій напередодні революції 1905 р. Більшовикам доводилося боротися проти чорносотенних партій і ліберальної буржуазії, з одного боку, проти меншовиків з їх помилковою позицією, особливо в питаннях тактики, з другого, а також проти есерів, тактика і аграрна програма яких перешкождала масовим революційним виступам селян.

«Нариси» містять значний матеріал про діяльність партійних організацій в роки реакції (1907—1910 рр.).

«Нариси» висвітлюють період нового революційного піднесення, коли завершилося створення самостійної більшовицької організації в Чернігові. Після VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП у 1912 р. керівниками її були лєнінці А. Гріневич, Є. Короткий, А. Славинська, а згодом Ю. Коцюбинський, В. Імшенецький.

Значну роботу провадили чернігівські більшовики в роки імперіалістичної війни: розповсюджували листівки, організовували страйки, встановлювали зв'язки з солдатами, створили свою військову організацію. Діяла група «правдистів» у Конотопі.

Численні матеріали, наведені в «Нарисах», свідчать про те, що партійні організації Чернігівської губернії, як і всюди розвивались і зміцнювались під безпосереднім керівництвом Центрального Комітету партії й особисто В. І. Леніна.

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції більшовики Чернігівщини вийшли з підпілля і почали відкрито працювати в масах. Протягом березня в усіх значних містах і селах Чернігівщини утворилися Ради робітничих депутатів, Ради і комітети селянських депутатів, виникли нові профспілки. Паралельно діяли органи Тимчасового уряду. Більшовики підтримали лєнінські квітневі тези і рішення VII Всеросійської конференції РСДРП(б) про мирний перехід до соціалістичної революції.

У рецензованій праці розкриваються складні умови, в яких довелося працювати більшовикам після перемоги збройного повстання в Петрограді.

Період іноземної інтервенції і громадянської війни є однією з героїчних сторінок боротьби трудящих на чолі з партійними організаціями Чернігівщини проти внутріш-

ньої і зовнішньої контрреволюції. Авторам вдалося передати напружену боротьбу підпілля під час панування німецько-австрійських окупантів, гетьманщини, петлюрівщини, показати діяльність повстанської дивізії, до складу якої входили Богунський, Таращанський, Новгород-Сіверський та Ніжинський полки, активну участь в них брали такі діячі, як М. Г. Кропив'янський — командир дивізії, В. ІІ. Боженко, М. П. Кирпонос, Д. С. Коротченко, В. М. Примаков, М. О. Щорс. Трудящим Чернігівщини велику допомогу подавали загони Червоної гвардії РРФСР. Велика роль в боротьбі за встановлення Радянської влади на території губернії належить Ю. М. Коцюбинському, значну політичну і організаторську роботу серед трудящих губернії та червоноармійців поряд з місцевими партійними працівниками, провадили видатні діячі партії К. Є. Ворошилов, Г. І. Петровський, Д. З. Мануїльський, А. С. Бубнов, М. О. Скрипник, Є. Б. Бош.

Прикро, що не знайшла відбиття на сторінках праці роль комсомолу, який вніс гідний вклад в справу перемоги в боротьбі з денікішчизмою та бандитизмом в губернії.

Привертають увагу матеріали про трудовий героїзм робітників і селян в роки відбудови народного господарства. В боротьбі з економічними труднощами, долаючи опір класових ворогів, трудящі Чернігівщини під керівництвом партії здійснювали соціалістичні перетворення.

На жаль, в «Нарисах» діяльності партійних організацій області по здійсненню індустріалізації відведено всього кілька сторінок. Не знайшло висвітлення питання збільшення випуску валової продукції промисловості в 1940 р., який майже в 30 разів збільшився порівняно з 1913 р. За передвоєнні п'ятирічки на Чернігівщині споруджено великі промислові підприємства: мотороремонтний завод, завод по переробці сільськогосподарської сировини та ін.

Висвітлюючи діяльність партійних організацій області в період колективізації сільського господарства, автори зупиняються на важливих питаннях зміцнення партійних організацій на селі, на посиленні уваги до ідейної чистоти їх рядів. У праці мало приділено уваги процесу створення передумов колективізації сільського господарства (поширення кооперації простіших типів, роль МТС, збільшення державних кредитів тощо), ролі робітничого класу.

Діяльність партійних організацій по здійсненню культурної революції займає в праці ще менше місце.

Широко показано діяльність партійних організацій Чернігівщини в роки Великої Вітчизняної війни. Розділ має багато цифрового матеріалу, персоналій. На тимчасово окупованій території Чернігівщини діяли підпільні партійні організації, партизанські з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова, М. М. Попудренка, М. І. Стратілата, М. М. Таранушенка та інші. У вересні 1943 р. в партизанських загонах

³ Л. Суярко. Осіяні «Искрой». Друкована пропаганда і агітація іскрівських організацій на Україні, К., 1967; Т. М. Колішєр. До питання про діяльність агентів «Искры» на Україні. — «УІЖ», 1970, № 3 та ін.

уродилися близько 14 тис. народних месників 47 національностей (стор. 287).

У рецензованій праці відтворено трудовий героїзм робітників, селян та інтелігенції області в післявоєнні роки відбудови та дальшого розвитку народного господарства аж до 1970 р. Визначною подією за цей час в житті трудящих Чернігівщини було відзначення області 1966 р. переможцем Всесоюзного соціалістичного змагання галузі сільського господарства і вручення їй перехідного Червоного Прапора ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР, але, на жаль, ця важлива подія не відображена «Нарисах».

Рецензована праця, заслуговуючи на позитивну в цілому оцінку, має ряд недоліків. Не можна погодитись з відхиленням від загальновизнаної наукової періодизації історії КПРС. Так, післявоєнну історію вторин поділили на два періоди: 1945—1955 1956—1970 рр. (стор. 298, 355), довільно також розглядається періодизація Великої вітчизняної війни (стор. 282). Окремі статистики переважані довгими цитатами (стор. 187, 188, 215), що утруднює сприйняття матеріалу, перекручено окремі дати, різнища, географічні назви, цифри. Так, а стор. 344 мова йде про те, що у січні 1945 р. (!) на пленумі обкому партії обговорювалося питання про хід виконання шень вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК

КП України. На стор. 294 сказано, що від дня визволення по травень 1943 р. жителі Чернігова відробили на відбудові міста 65 тис. людино-днів. Відомо, що Чернігів визволено у вересні 1943 р. На 99, 104, 112 стор. згадується прізвище Т. М. Коржикова, а на стор. 131 — Т. М. Кожикова. Прізвище Риндича згадується з ініціалами «А. П.» (стор. 67) і «А. Ф.» (стор. 98, 99, 104, 112), О. М. Колосгай — з ініціалами «А. М.» (стор. 60), перекручені назви населених пунктів Великий Листвян і Макишин (стор. 96). Викликає сумнів, що у 1931 р. в колгоспах Чернігівщини нараховувалося понад 271 тис. тракторів (стор. 187).

В кінці розділів не завжди зроблено висновки. Книга виграла б в науковому відношенні, якби мала географічний та іменний покажчик, хроніку подій, фотодокументи, карти, схеми. В «Нарисах», на жаль, відсутній єдиний мовний стиль.

Не зважаючи на ці критичні зауваження, «Нариси» вносять певний вклад в наукову розробку історії КП України, є цінним надбанням історико-партійної науки в цілому, корисним посібником викладачам суспільних наук, пропагандистам, партійним та комсомольським працівникам і всім, хто працює над цією проблемою.

Д. П. Костенко

**Я. С. ХОНИГСМАН. ПРОНИКНЕННЯ
ІНОЗЕМНОГО КАПІТАЛУ
В ЕКОНОМІКУ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
ЕПОХУ ІМПЕРІАЛІЗМУ (ДО 1918 р.)**

Львів, Видавництво Львівського
університету, 1971, 225 с.

Серед наукових досліджень, які присвячені історії та економіці західноукраїнських земель, праця Я. С. Хонігсмана присвячена важливій проблемі — проникненню іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму.

Автор уперше поставив і вирішив ряд важливих питань щодо ролі іноземного капіталу в розвитку продуктивних сил Західної України. В монографії ретельно відібрано найбільш важливий і вагомий фактичний та статистичний матеріал, який переконливо підтверджує висновки автора. Хоча праця дещо переважана статистичним матеріалом, автор, суворо застосовуючи хронологічний та проблематичний принципи, зумів відібрати найсуттєвіші й переконливі факти і створити картину економічного «підкорення» західноукраїнських земель монополістичним капіталом Австро-угорщини та Німеччини, показати взаємодійні та взаємозалежність між місцевим та іноземним капіталом.

Для написання своєї праці автор використав документальні матеріали архівів Ленінграда, Києва, Львова, Івано-Франківська, Мукачеве та інших міст СРСР. Використані також матеріали державних архівів ПНР, офіційні документи, статистичні публікації, мемуарна та різноманітна монографічна література німецькою, англійською, польською та іншими мовами. Усі ці матеріали потребували найсуворішого критичного підходу. Автор розвінчує різноманітні концепції буржуазно-націоналістичних авторів, які тією чи іншою мірою намагаються розхвалювати «історичний досвід» австро-угорського об'єднання народів. У книзі переконливо доведено, що ідеалізація австро-угорської монархії західнонімецькими та америкапськими істориками не витримує ніякої критики.

В першому розділі автор наводить багато фактичного матеріалу про соціальну структуру західноукраїнського суспільства, особливості розвитку його економіки наприкінці XIX ст., «економічне» завоювання краю австро-угорською та німецькою буржуазією. Розглядаючи економіку західноукраїнських земель у другій половині XIX ст., автор підкреслює, що будівництво залізниць було першим об'єктом прикладання австро-угорського та інших іноземних капіталів. Спорудження залізниць на Захід-

ній Україні, з одного боку, прискорювало розвиток капіталізму в цьому краю, сприяло розвитку австро-угорського капіталізму шир, з другого, — допомогло іноземним монополістам встановити своє економічне панування над Галичиною, Буковиною, Закарпаттям.

У другому розділі монографії показано проникнення австро-угорського та інших іноземних капіталів у гірничо-видобувну та обробну промисловість Західної України на початку ХХ ст. Автор наводить щодо цього цікаві й переконливі факти.

Третій розділ присвячений ролі національного та іноземного капіталу в торгівлі. В роботі дано аналіз ролі компраторської буржуазії Західної України, кооперативної торгівлі. Показано характер товарообміну між західноукраїнськими землями, метрополією та Німеччиною, колоніальний характер цього процесу.

У четвертому і п'ятому розділах автор намалював картину концентрації та виникнення монополій у різних галузях промислового виробництва. В роботі піддано критиці твердження буржуазних істориків та економістів, які намагаються довести, що

нібито на Західній Україні не відбувався процес концентрації виробництва і капіталу, не було монополістичних убідань. Автор показує, що монополії виникали на базі концентрації промислового виробництва майже в кожній галузі і, незважаючи на свою підпорядкованість, мали великий вплив на господарство краю, ще більше загострюючи в ньому соціальні протиріччя.

У книзі вперше систематично висвітлено роль банківського капіталу Австро-Угорщини та Німеччини в кредитній системі західноукраїнських земель.

Останній, шостий розділ монографії присвячений аналізу економіки Західної України під час першої світової війни, показує взаємовідносини між місцевим та іноземним капіталом у цей період, політику царського уряду в Галичині в 1915—1916 рр., терор та пограбування населення краю австро-угорською воєнщиною.

Оцінюючи працю Я. С. Хонігсмана позитивно, слід зазначити, що в ній зовсім не показана політика австрійського уряду щодо робітників Західної України під час першої світової війни.

В. К. Макаєв

* * *

Питання про проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України, що в епоху імперіалізму до 1918 р. не було досі об'єктом вивчення радянських дослідників. Праця Я. С. Хонігсмана є першою спробою.

Економічне «завоювання» західноукраїнських земель австрійською та німецькою буржуазією віднесено в праці до кінця XIX — початку ХХ ст., тобто після понад сторічного політичного панування загарбників. Економічному поневоленню сприяло передусім будівництво залізниць, які зв'язували західноукраїнські землі з центральними й західними районами Австро-Угорської імперії, і поділ праці між центрами монархії та її окраїнами. Це цікаві думки, але автор не врахував, що австрійський уряд з самого початку загарбання західноукраїнських земель проводив тут колоніальну політику, був повним господарем у краї, не допускаючи розвитку промисловості. У зв'язку з тим варто згадати слова такого прекрасного знавця історії Галичини, як І. Я. Франко, який писав: «Не забуваймо, що майже до самого 1848 року, а то й геть ще поза той рік Австрія систематично душила й руйнувала в Галичині початки промислу і фабрик, так що в році 1772 було їх у нас більше, ніж в 1848. Австрія свідомо спинала розвій економічної самодіяльності в Галичині, щоб мати місце відбуту для фабричних продуктів інших провінцій...»¹.

¹ І. Франко. *Ukraina irredenta*. — «Житє і слово», 1895, т. 4, стор. 473.

Правильною є думка автора про те, що в економіці західноукраїнських земель панівне становище займав австро-угорський та німецький капітал і монополістичний капітал Західної України був складовою частиною австро-угорського. Переконливою є теза про те, що Західна Україна в складі Габсбурзької імперії перебувала на становищі внутрішньої колонії, колоніального ринку сировини та збуту товарів. Місцева ж компраторська буржуазія посередничала між місцевим капіталом та австро-угорською й німецькою фінансовою олігархією, цілком і повністю залежала від неї.

У монографії докладно розповідається про те, що іноземний капітал застосовував у Західній Україні різні форми експлуатації трудящих. З Галичини, Буковини і Закарпаття вивозили багато різних видів сільськогосподарської та промислової сировини за дуже низькими цінами. Західноукраїнські землі були також вигідною сферою прикладання іноземного капіталу, не кажучи вже про застосування позаекономічного пограбування трудящих. Проценти з державних позик, дивіденди та супер-дивіденди від акцій промислових підприємств, та банків, а також прибутки від інших операцій давали іноземним капіталістам не менше 100 млн. крон на рік. А всі зобов'язання західноукраїнських земель щодо іноземних капіталістів перевищували суму сукупного суспільного продукту цих земель у три рази.

Як довів автор, засилля іноземного капіталу на Західній Україні не означало відсутності автохтонного українського капіталу. Дедалі більшу роль в економіці

краю відігравали українські кредитні установи, в тому числі Український акціонерний земельний іпотечний банк*, що виник у 1909 р. з капіталом у 1 млн. крон, засновниками якого були керівник уніатської нєркиви — митрополит граф Шептицький, поміщик М. Василько та ін. Банк фінансував такі об'єднання, як «Крайовий союз кредитовий», «Народна торгівля», «Крайовий союз по збуту худоби», «Крайова спілка господарства і торгівлі», «Крайовий ревізійний союз» тощо. Кредитами банку користувалися поміщики та сільська буржуазія. Водночас у праці наведено дані про наявність у краї значно сильнішого в економічному відношенні польського й єврейського капіталу. Активно виступаючи проти польського й єврейського капіталу за право самостійно експлуатувати трудящих, українська буржуазія прагнула до угоди з австро-угорською та німецькою буржуазією.

У книзі наведені складні статистичні підрахунки, які зроблені головним чином на основі офіційної статистики та неопублікованих документів. Проте статистична база дослідження суперечлива, оскільки, наприклад, дані державних органів про розмір іноземних інвестицій значно розходяться з матеріалами приватних публікацій. Не дивно, що автору не завжди вдавалося бути точним. Шкода, що в таких випадках він не робить відповідних застережень, так потрібних для читача. У книзі взагалі відсутній скільки-небудь серйозний критичний аналіз використаних джерел.

* Банк, що видає в капіталістичних країнах довгострокові грошові позики під заставу нерухомого майна.

Г. Я. СЕРГІЄНКО.
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ
НА УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПОВСТАННЯ
ДЕКАБРИСТІВ 1826—1850,

вид-во «Наукова думка», К., 1971, 299 с.

Проблеми, що їх висвітлює автор рецензованої монографії, вже частково розкриті ним у статтях і брошурах, опублікованих останніми роками. До того ж, про вільнодумців 20—30-х років XIX ст., які навчалися і працювали у Ніжинській гімназії вищих наук, «Союз польського народу», Кирило-Мефодіївське товариство тощо писали ще дореволюційні історики та мемуаристи.

Однак Г. Я. Сергієнко не обмежився критично-аналітичним оглядом досягнень своїх попередників, але й вивчив матеріали архівовислових Москви, Ленінграда, Києва, Львова, Чернігова, Ніжина, Одеси, де виявив нові документи, які розкривають

Якщо говорити про недоліки основної частини книги, в якій йдеться про проникнення іноземного капіталу на західноукраїнські землі, то слід згадати про те, що автор відносно мало уваги приділив вивченню ролі англійського, французького, американського, бельгійського, голландського й швейцарського капіталу, вплив якого у краї був значним.

Викликає певний інтерес і той розділ книги, в якому йдеться про пограбування Західної України австро-угорською й німецькою буржуазією в роки першої світової війни, хоч авторові не завжди вдалося бути оригінальним у висвітленні окремих питань. Втім цей розділ не позбавлений ряду влучних спостережень та оригінальних висновків. Наведено цікаві дані про політичне безправ'я західноукраїнських трудящих та жорстокий військово-поліцейський терор. Проте невеличкий екскурс у висвітлення політичного руху не можна вважати цілком вдалим: він не позбавлений схематизму, не кажучи вже про необхідність більш диференційованого підходу до кожної з окремих політичних партій, програми яких мали чимало специфічного.

Авторові вдалося встановити, що російські банки налагодили контакт з Львівським філіалом чеського «Живностенска банка» й субсидували його значними сумами грошей. Крім того, відновлювали свою діяльність місцеві банки, які встановлювали тісні фінансові зв'язки з кредитними установами Москви та Петрограда.

Загалом монографія Я. С. Хонігсмана, незважаючи на окремі недоліки, заслуговує позитивної оцінки.

М. М. Кравець

багато невідомих раніше аспектів досліджуваної проблеми. Вагомі за своїм змістом і походженням джерела, а також систематизація великого фактичного матеріалу дали змогу досліднику по-новому показати діяльність передових для свого часу людей України, які протестували проти кріпосницького режиму.

Перед читачами постає широка картина неухильного піднесення суспільно-політичного руху на першому його етапі — дворянсько-революційному. Автор розповідає про поширення революційної пропаганди під безпосереднім впливом декабристських організацій, які діяли в Росії й на Україні, про дальший розвиток їх ідеології в 30—40-х роках XIX ст. Суспільно-політичний рух 1826—1850 рр. на Україні показано як органічну складову частину загальноросійської визвольної боротьби, спрямованої проти кріпосництва і царизму.

Г. Я. Сергієнко викриває буржуазно-націоналістичну концепцію «особистості» укра-

їнського суспільно-політичного руху, яку й нині пропагує буржуазно-націоналістичне охвістя за кордоном, а також критикує тих буржуазних дослідників, які розглядали діяльність на Україні польських революціонерів першої половини XIX ст. у відриві від місцевого суспільно-політичного руху. Він підкреслює важливе значення ідейних зв'язків діячів російського, українського, білоруського, литовського і польського суспільно-політичного руху для успішного розвитку визвольної боротьби всіх народів колишньої Російської імперії.

В книзі добре показано безперервність і наступність у розвитку революційних традицій, зачинателями яких виступили декабристи. Подвиг дворянських революціонерів, на думку автора, сприяв ширшому розгортанню революційної пропаганди в другій половині 20-х років XIX ст. у Харкові, яку проводили викладачі та студенти місцевого університету. Висновок дослідника про те, що після повстання декабристів Харківський університет став одним з центрів суспільно-політичного руху на Україні (стор. 46, 55, 58) цілком обґрунтований і переконливий. У той період й інші вищі навчальні заклади України, зокрема Ніжинська гімназія вищих наук, перетворювалися на осередки, в яких дедалі більше поширювалися вільнотомні революційні та матеріалістичні ідеї.

Декабристи надихнули на боротьбу проти царизму і діячів польського визвольного руху, зокрема тих, що перебували на Україні або були зв'язані з нею. В книзі багато разів згадується ім'я Йоахіма (вважаємо таке написання більш відповідним до норм української мови, ніж те, яке вживає Г. Я. Сергієнко—«Іоакім») Лелевеля—одного з найвизначніших польських революційних демократів, який, закликаючи зміцнювати антицаристський союз народів Російської імперії, посилався на приклад декабристів (стор. 115, 174). До цього слід додати, що Лелевель був глибоким знавцем історії України, і його двотомна «Історія Польщі» прислужилася К. Марксу і Ф. Енгельсу як важливе джерело для вивчення проблем соціальної і національно-визвольної боротьби українського народу доби феодалізму. До речі, Лелевель—автор лозунгу «За нашу і вашу свободу», під яким вели боротьбу польські революціонери і який згадує автор рецензованої книги, коли розповідає про діяльність на Україні «Союзу польського народу».

Висвітленню діяльності української антикріпосницької політичної організації—Кирило-Мефодіївського товариства відведено окремий розділ. Це, по суті, найґрунтовніша в радянській історіографії розвідка про кирило-мефодіївців. Про завершення останніх у розвитку суспільно-політичного руху точилися суперечки як серед їх сучасників, так і серед наступних по-

колінь. Г. Я. Сергієнко не тільки проаналізував усю наукову літературу про кирило-мефодіївців, але й на основі джерел (зокрема архівних матеріалів) чітко визначив свою позицію.

Автор високо оцінює роль великого Кобзаря як найвидатнішого тоді на Україні революціонера-демократа, який впливав на формування світогляду всіх членів товариства, в тому числі й на ліберальних (стор. 191). Г. Я. Сергієнко остаточно вирішує питання про кількість учасників Кирило-Мефодіївського товариства, характеризуючи діяльність кожного з 12 його членів як у період існування товариства, так і після розгрому останнього. Разом з тим у книзі наведено поіменний список 93 осіб, які підтримували контакти з кирило-мефодіївцями (стор. 190—191).

Від кирило-мефодіївців Г. Я. Сергієнко перейшов до висвітлення революційних подій, що відбувалися на західноукраїнських землях під впливом революції 1848 р. у Західній Європі. Торкаючись цього періоду, автор не міг обминути такої колоритної постаті, як Семен Олійничук. Уважно вивчивши архівні матеріали про цього самобутнього політичного ідеолога, який за походженням був кріпаком, Г. Я. Сергієнко дійшов висновку, що погляди Олійничука з ряду важливих питань дають змогу говорити про нього як про певною мірою ідейного послідовника декабристів, Т. Г. Шевченка, кирило-мефодіївців (стор. 276, 280—282). Висновок новий і оригінальний, але автор аргументував його документами і посиланнями на відповідні оцінки деяких радянських дослідників.

Автор з марксистсько-ленінських позицій проаналізував величезний фактичний матеріал, використаний для дослідження. Висвітлюючи в аспекті ленінської періодизації всеросійського визвольного руху суспільно-політичний рух на Україні після декабристської доби, Г. Я. Сергієнко використав важливе спостереження В. І. Леніна щодо появи вже на першому—дворянсько-революційному—етапі різночинних діячів революційно-демократичного напрямку, які на другому етапі, буржуазно-демократичному, стали провідними. Саме застосування ленінських положень дало змогу досліднику зробити оригінальні висновки про нові риси суспільно-політичного руху після декабристів.

Слід відзначити ще одну позитивну сторону рецензованого дослідження: його тема розкривається не тільки в конкретно-історичному, але й в історіографічному плані. Тому воно приверне увагу широкого загалу читачів, які цікавляться славним революційним минулим нашої Батьківщини, й являє великий інтерес для істориків загалом, особливо фахівців вітчизняної історіографії. Крім ґрунтовного історіографічного нарису, який міститься у «Вступі», в усіх розділах книги автор висловлює багато аргументованих міркувань щодо праць своїх попередників, вно-

силь певні корективи в раніше введений у науковий обіг фактичний матеріал (стор. 36, 68, 74, 99, 100—111, 132, 136, 165, 209, 216, 225, 257, 262 та ін.).

Звичайно, не з усіма авторськими судженнями, міркуваннями й трактуваннями можна погодитися. Нам здається, що Г. Я. Сергієнко недооцінив перше спеціальне історичне дослідження про кирило-мефодіївців, яке було написане ще до Великого Жовтня і повний текст якого побачив світ лише за Радянської влади. Та й характеристика автора цього дослідження — народницько-демократичного історика В. І. Семецького як буржуазного ліберала (стор. 21, 181) неточна. В рецензованій монографії нечітко розкриті суспільно-політичні погляди М. І. Костомарова, які по-різному (нерідко — прямо протилежно) оцінюються радянськими історіографами. З одного боку, автор наголошує на поміркованості поглядів Костомарова, їх відмінності від поглядів Т. Г.

Шевченка, з другого ж, — вказує, що викладені в творах Костомарова часів Кирило-Мефодіївського товариства ідеї перегукуються з революційними положеннями «Книги буття українського народу» і що в університетських лекціях Костомаров прагнув насамперед звертати увагу слухачів на історичні факти боротьби широких народних мас проти великих князів руських (стор. 183, 204, 234). Ці суперечності ще раз підтверджують, що реальне життя, історична дійсність складніші, ніж схеми і прямолінійно-спрощені визначення, до яких нерідко вдаються історики у своїх дослідженнях. Та для рецензованої монографії такі визначення не характерні.

Книга Г. Я. Сергієнка заповнює істотну прогалину в радянській історіографії суспільно-політичного руху дожовтневого періоду.

А. К. Буцик,
В. Г. Сарбей

В. Є. ВАКУРКО. ІЛЮСТРАТИВНІ МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ,

вид-во «Радянська школа», К., 1970, 100 с.

Автор рецензованої книги — учитель історії школи № 5 м. Херсона В. Є. Вакурко, протягом багатьох років цілеспрямовано працює над проблемою унаочнення уроків історії в школі і тут підбиває певний підсумок своїм творчим пошукам¹.

Даний посібник містить конкретні поради учителю щодо застосування наочності в процесі викладання історії середніх віків у 6 класі, органічного поєднання образного і умовно-графічного зображення. В книзі подано також 63 аркуші ілюстрацій — графічних зображень та силуетів, які можна використовувати у вигляді аплікацій. Їх образність, конкретність, портативність створюють сприятливі умови для поєднання слова і унаочнення, дають змогу при порівняно невеликій витраті часу ефективно розв'язати ряд важливих навчально-виховних завдань.

На принципи використання аплікацій розроблені насамперед ілюстративні таблиці — «Встановлення феодального ладу» (с. 37), «Західна Європа, Візантія і Арабський халіфат в період раннього феодалізму» (с. 46), «Зміцнення і дальший роз-

виток феодального ладу» (с. 59), «Початок розкладу феодалізму і зародження капіталістичних відносин» (с. 80). Таблиці, присвячені трьом періодам історії середніх віків (с. 37, 59, 80), чітко в загальних рисах розкривають соціально-економічний і політичний розвиток країн Західної Європи в період середньовіччя за основними питаннями курсу — «Розвиток господарства», «Класи та їх становище», «Класова боротьба», «Політичний устрій».

Дані таблиці допомагають образно охарактеризувати натуральне господарство, відокремлення ремесла від сільського господарства, утворення міст, розвиток торгівлі, мануфактурне виробництво. Використання ілюстрацій дасть змогу учням краще усвідомити трудові процеси кріпосних селян, працю ремісників і робітників мануфактур. Так само таблиці конкретизують зміни, що відбулись у класовій структурі феодального суспільства, неухильне погіршення становища кріпосного селянства і міської бідноти.

Названі ілюстрації формують в учнів уявлення про зростання могутньої хвилі народних повстань і підводять до розуміння класової боротьби як рушійної сили розвитку суспільства. Матеріал посібника допомагає вчителю розкрити і зміни в державному устрої країн Західної Європи від феодальної роздробленості до утворення централізованої держави і абсолютної монархії.

Згадані таблиці сприяють процесу формування понять шляхом встановлення причинно-наслідкових зв'язків між історичними фактами, подіями, підводять учнів до свідомого розуміння закономірностей історичного процесу.

¹ Див. В. Є. Вакурко. Виготовлення та використання об'ємних наочних посібників на уроках історії, К., 1962; його ж. Робота з контурними картами на уроках історії у восьмирічній школі, К., 1965.

Цінно, що в рецензованому посібнику чимало ілюстративного матеріалу спрямовано на допомогу вчителю у науково-атеїстичному вихованні учнів. Так, апікації таблиці II (стор. 46) допомагають наочно показати спільні риси та відмінності релігій, що панували в країнах Західної Європи, Візантії і в Арабському халіфаті. Реакційна роль католицької церкви в житті народів Західної Європи розкривається на стор. 90, 98, 99.

Окремі фрагменти з узагальнюючих таблиць можуть бути використані для безпосереднього демонстрування під час уроків і створення стенда «Три періоди історії середніх віків» в шкільному кабінеті історії та суспільствознавства.

Заздалегідь виготовлені на основі малюнків посібника апікації учитель може розташовувати на класній дошці в процесі пояснення нового матеріалу.

Активізація пізнавальної діяльності учнів із застосуванням даних ілюстрацій (постановка евристичних, логічних зав-

дань, створення проблемної ситуації і т. д.) здійснюються не тільки абстрактно-логічним, словесним шляхом, а й при наявності виразних зорових образів. Це сприяє організації самостійної роботи учнів та складанню ними текстових таблиць у зошитах.

До недоліків книги відноситься те, що ілюстративний матеріал надрукований з обох сторін аркуша, це утруднює їх безпосереднє використання на уроці.

Бажано, щоб малюнки були видані більшим форматом у вигляді альбома. Зрозуміло, що дані ілюстрації не можуть відобразити всієї різноманітності історичного процесу середніх віків. Але в комплексі з іншими засобами конкретизації дійсності вони забезпечать учителям найкращі можливості для навчально-виховної роботи. Видавництво «Радянська школа» зробило корисну справу, випустивши в світ цей цікавий і оригінальний методичний посібник.

В. П. Кузьменко

СОВЕТСКОЕ СЛАВЯНОВЕДЕНИЕ. МАТЕРИАЛЫ IV КОНФЕРЕНЦИИ ИСТОРИКОВ-СЛАВИСТОВ

(Минск, 31 января — 3 февраля 1968 г.),

Минск. Изд-во БГУ имени В. И. Ленина,
1969, 665 с.

У січні-лютому 1968 р. у Мінську відбулася IV конференція істориків-славистів. Матеріали цієї конференції видані наприкінці 1969 р. окремим збірником. Це була перша публікація наукових праць конференції, оскільки матеріали трьох попередніх не публікувались у вигляді спеціального видання.

Такий захід Оргкомітету слід безперечно вітати. І було б дуже добре, якби матеріали всіх наступних конференцій істориків-славистів теж друкувались з такою ж повнотою. Подібна публікація має велике значення. Адже відомо, що результати наукових досліджень набувають суспільно-політичного і пізнавально-виховного характеру тільки після публікацій. Що ж стосується праць, розміщених у даному збірнику, то вони, крім усього, переконливо свідчать про набагато зрослий теоретичний рівень кадрів істориків-славистів у СРСР та широкий фронт наукового вивчення, значні досягнення в розробці історичного процесу розвитку слов'янських зарубіжних країн.

Тематично збірник містить різні матеріали з історії слов'ян — від ранньофеодального періоду до наших часів. На конференції розглянуто немало спірних загальнотеоретичних і методологічних питань з окремих розділів історії, а також

конкретні, малодосліджені, часткові проблеми.

В роботі конференції найбільшу увагу було приділено проблематиці нової та новітньої історії, бо питання розробки історії зарубіжних слов'янських народів у період формування капіталістичних відносин у надрах феодалізму, позиції якого в соціально-економічній галузі тривалий час залишались сильними, значною мірою вплинули на структуру, характер та етапи розвитку капіталізму і його особливості. Позитивним є і те, що в багатьох доповідях і повідомленнях це знайшло свій певний вияв, нову постановку і спроби вирішення цих складних проблем.

Так, наприклад, на засіданні секції нової історії (XVIII — перша половина XIX ст.) було зроблено ряд оригінальних повідомлень, присвячених окремим сторонам історичного процесу слов'ян у згаданий період: І. В. Созін — «Шляхи розширення фольварочної зашки в Польщі (друга половина XVIII ст.)»; П. Г. Козловський — «До питання про аграрний лад Речі Посполитої (на матеріалах Побужжя)»; А. М. Карпачова — «До питання про міське землеволодіння в Речі Посполитій XVII—XVIII ст.»; І. І. Лещиловський — «Умови і основні риси національного розвитку хорватів у першій половині XIX ст.»; З. П. Ісаєв — «Питання власності в працях Єзерського»; В. І. Мелешко — «Білорусько-польські економічні зв'язки в другій половині XVII—XVIII ст.» та ін.

При всій фрагментарності цих повідомлень у них є оригінальні і цінні наукові спостереження, зроблені як у результаті критичного перегляду вже відомих джерел,

так і залучення нових, раніше невикористаних у дослідженнях.

В другій секції нової історії (друга половина XIX — початок XX ст.) знайшли своє відображення різноманітні проблеми: соціально-економічного розвитку, історії національно-визвольної боротьби, виникнення елементів монополістичного капіталізму в слов'янських країнах, остаточна перемога і особливості імперіалізму в Східній Європі. Велику увагу секція приділила суспільно-політичним і культурним зв'язкам. Заслугують на увагу, зокрема, такі доповіді: К. П. Гогіна — «Промисловий переворот у чеських землях та його соціальні наслідки»; А. М. Орехова — «До історії російсько-польських зв'язків у 1887—1893 рр.»; Г. М. Трухнова — «Політика німецько-австрійського імперіалізму на Балканах у період першої Балканської війни 1912—1913 років» та деякі інші.

Згадані теми доповідей і коротких розвідок, часто не стільки важливі своїм конкретним розкриттям окремих проблем, що в умовах конференції важко здійснити, скільки своєю теоретичною постановкою і певним обґрунтуванням необхідності дальшого марксистсько-ленінського підходу до аналізу фактів і явищ у загальному історичному розвитку, використовуючи при цьому нові архівні та інші матеріали.

В секціях новітньої історії (їх було дві) заслухано близько п'ятидесяти виступів, що становили майже половину всіх повідомлень у трьох останніх секціях. Тут були представлені найрізноманітніші матеріали, бо історія останніх десятиріч надзвичайно багата своїми важливими подіями і фактами не тільки в цілому, але й зокрема в братських слов'янських країнах Європи. І тому зрозумілий інтерес істориків до проблематики з новітньої історії, де ще багато питань або зовсім нез'ясовано або недостатньо досліджено.

Не зайве відзначити ряд доповідей, представлених на секції новітньої історії: А. С. Бейліса — «Ідеологічна боротьба на історичному фронті в Болгарії в 20—30 роках під впливом ідей Жовтневої революції»; Й. І. Чернявського — «Боротьба з лівосектантським ухилом у робітничому русі Болгарії в 1925—1929 рр.»; Д. С. Климовського — «Крах великодержавної політики польської «санації»; П. М. Калениченка — «Польська революційна преса на Україні в роки Жовтневої революції та громадянської війни»; М. Н. Орехви — «Роль КПП у зміненні революційного союзу трудящих Західної Білорусії і Польщі»; А. Ф. Кізченка — «Рух солідарності з Чехословаччиною в капіталістичних країнах у вересні 1938 року»; В. М. Белановського — «Творче застосування ідей Жовтневої революції в діяльності Болгарської компартії» та інші.

Значну увагу учасники секцій приділили проблемам історії другої світової війни, особливо національно-визвольної боротьби слов'янських народів з німецько-фашист-

ськими окупантами, а також інтернаціональним зв'язкам і бойовій співдружності. Кілька повідомлень було присвячено економічним і культурним зв'язкам СРСР з слов'янськими соціалістичними країнами, їх ролі в соціалістичному будівництві в післявоєнний період.

Найбільш цікавими з цих проблем були такі повідомлення: А. А. Головка — «Особливості аграрних соціалістичних перетворень у Народній Республіці Болгарії»; М. І. Семиряги — «Антифашистські збройні повстання та їх місце в національно-визвольній боротьбі слов'янських народів в роки другої світової війни»; І. Д. Очака — «Участь югославів у Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945 рр.)»; А. І. Чернія — «Революційні перетворення в болгарській промисловості в перші роки соціалістичного будівництва (1944—1947 рр.)»; Г. М. Славіна — «Комуністична партія Югославії — організатор і керівник збройного повстання югославського народу»; П. С. Соханя — «Україна в радянсько-болгарському економічному співробітництві»; І. С. Дзюбка і К. П. Бахмата — «Деякі проблеми науково-технічного співробітництва Радянського Союзу і Народної Республіки Болгарії»; А. І. Доронченкова — «Взаємозв'язки робітничого класу СРСР і Болгарії — один з проявів соціалістичного інтернаціоналізму (1953—1957 рр.)» та ін.

На конференції успішно працювала секція історії середніх віків, на якій було заслухано декілька цікавих наукових інформацій, зокрема В. Д. Королюка — «Про слов'янську самосвідомість у Київській Русі і в західних слов'ян XI—XII ст.»; Г. Д. Бурдея — «Радянська історіографія про слов'яно-німецькі відносини епохи середньовіччя (20 — перша пол. 30-х років)»; М. Ф. Котляра — «Українсько-чеські торговельні зв'язки XIV—XV ст. за нумізматичними джерелами»; Я. С. Мельничука — «Польське село XVII ст. у сучасній польській історіографії»; С. М. Азбелева — «Фольклор східних і південних слов'ян про Куликівську битву» та ін.

Звичайно названо лише частину тих повідомлень, які були заслухані на конференції. Але навіть із сказаного можна вже скласти певне уявлення про головний зміст, характер і напрямок роботи та проблематики даної конференції.

При критичному розгляді роботи IV конференції істориків-славистів які ж певні прогалини та недоліки слід відзначити? Перш за все кидається у вічі те, що тематика наукових доповідей і повідомлень формувалась у період підготовки конференції стихійно. Тому під час роботи секцій часто можна було зустріти поряд з важливими і безперечно науково актуальними виступами також виступи вузькі, мало-значні та навіть тематично випадкові. Тематична дрібязковість — значний недолік у роботі Оргкомітету.

Неправильним слід вважати і те, що всі матеріали конференції були розподілені виключно за хронологічним принципом, без

урахування проблемної спорідненості й, що найважливіше, комплексності. Це, зрозуміло, виключало змогу розглядати фундаментальні проблеми окремими групами вчених. Отже, «кустарництво» і «індивідуалізм» — другий недолік у роботі даної конференції.

Саме цим, очевидно, і можна пояснити відсутність ряду надзвичайно кардинальних проблем у матеріалах, опублікованих у рецензованому збірнику. В ньому, наприклад, немає жодної доповіді (крім двох коротеньких повідомлень про характер народно-демократичної революції в Болгарії), в якій історично аргументовано і теоретично глибоко були б проаналізовані основні закономірності й специфічні особливості переможних соціалістичних революцій у слов'янських країнах Європи. Нема в збірнику і таких тем, які показували б роль і місце слов'янських народів у створенні та постійному зміцненні світової соціалістичної системи. В секції новітньої історії періоду другої світової війни і післявоєнних років не було представлено не тільки жодної доповіді, але й будь-якої інформації про успіхи і конкретні досягнення в соціалістичному будівництві країн братерської співдружності за останнє десятиріччя; на секції не було жодного слова сказано про роль науково-технічної та культурної революцій, значення Ради Економічної Взаємодопомоги і багатьох інших міждержавних організацій, які є ефективними органами, що сприяли технічному та культурно-соціальному розвитку, спеціалізації і кооперуванню, плануванню і обміну виробничим досвідом між країнами соціалізму.

Зовсім відсутні дослідження, які б показували зовнішньо-політичну та дипломатич-

ну діяльність народно-демократичних урядів слов'янських держав післявоєнного періоду, вирішальну історичну роль світової системи соціалізму на чолі з СРСР у боротьбі за мир і розрядку міжнародної напруженості. На конференції по суті обійдені такі важливі питання як керівна роль марксистсько-ленінських партій у соціалістичному будівництві у кожній окремій країні, роль комуністичних і робітничих партій у вихованні соціалістичної свідомості та зміцненні морально-політичної єдності, інтернаціональної солідарності між народами соціалістичної співдружності.

Не достатньо і не глибоко представлені в збірнику матеріали, спрямовані проти всіляких фальсифікаторів історії слов'янських народів, «модних теорій» ідеологів антикомунізму.

Викликає певне здивування майже повна відсутність серед матеріалів ленінської тематики, за винятком лише коротенького інформаційного повідомлення А. М. Шнітмана про видання праць В. І. Леніна в Болгарії в 1923—1944 рр. та Б. Я. Табачнікова «До питання про зв'язки В. І. Леніна з лівим крилом польської соціал-демократії в 1911—1912 рр.»

Відзначаючи недоліки збірника, не можна однак не зважити на ту обставину, що він є першою спробою такого роду і, зрозуміло, що ні Оргкомітет, ні редколегія не мали ніякого досвіду у його виданні. Треба сподіватись, що наступні публікації матеріалів конференцій істориків-славистів, будуть кращими, більш гострими і актуальними, пов'язаними безпосередньо з злободенними проблемами дослідження важливих корінних питань історії зарубіжних слов'янських країн.

І. Д. Кундюба.

Хроніка та інформація

СИМПОЗІУМ РАДЯНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Згідно з планом Комісії істориків СРСР—ПНР 22—27 листопада ц. р. у Москві в Інституті слов'янознавства і балканістики АН СРСР відбувся симпозіум учених Радянського Союзу і Польської Народної Республіки з проблеми «Риси спільності та своєрідності в історичному розвитку Польщі й Русі XII—XIV ст.»

Вступним словом симпозіум відкрив Голова радянської частини Комісії академік Б. О. Рибakov. З доповіддю на тему «Значення періоду феодальної роздрібненості в історії середньовічної Русі» першим виступив доктор історичних наук В. Т. Пашуто. В центрі уваги присутніх були також доповіді професора Г. Ловм'яньського (Польща) — «Роль рицарських орденів в історії Центральної та Східної Європи», академіка Б. О. Рибакова — «З історії суспільної думки феодальної Русі XII—XIII ст.», професора О. Гейштора (Польща) — «Поглиблення національної самосвідомості в історичному розвитку польських земель періоду феодальної роздрібненості», професора В. В. Мавродіна (Москва) — «Проблема розвитку національної самосвідомості на Русі наприкінці XIII—початку XV ст.» Всього було зроблено 31 доповідь та повідомлення, які торкалися широкого кола питань історії Польщі та Русі XII—XIV ст.

Історія та шляхи політичного розвитку окремих територіальних формувань стали предметом розгляду в доповідях виглошених Л. В. Черепніним (Москва) — «Варіанти політичного розвитку руських земель XII—XIII ст.», Р. Хеком (Польща) — «Феодальна роздрібненість у Сілезії і відпадання цієї області від Польщі», С. Руссоцьким (Польща) — «Феодальна роздрібненість у Мазовії і приєднання даної території до Корони», П. П. Толочком (Київ) — «Політичне становище Києва в період феодальної роздрібненості», В. Й. Довженком (Київ) — «Середня Наддніпрянщина після татаро-монгольської навали», В. А. Кучкіним (Москва) — «Нижегородська земля в XIII—XIV ст.»

Економічній і політичній структурі, взаєминам між окремими станами середньовічної Польщі та Русі присвятили свої виступи польські історики Т. Василевський — «Адміністративна структура феодальної Польщі XII—XIII ст.», Я. Беняк — «Тенденції формування станів в Польщі XII—XIII ст.», А. Поппе —

«Руська «верв» XII—XIII ст.» та їх радянські колеги: академік Ю. М. Юргініс (Вільнюс) — «Польське «ополля» та литовський «лаукас», О. М. Рапов — «До питання про характер боярського землеволодіння на Русі XII—XIII ст.», Б. М. Флоря — «Еволюція імунітету єдиної польської та російської держав», Г. Самсонович (Польща) і П. Ф. Лисенко (Мінськ) зробили доповіді «Роль міського самоврядування в економічному розвитку польських міст» і «Міста Туровської землі (за матеріалами археологічних розкопок)».

Політичні та торгові зв'язки сусідніх країн розглянули у своїх повідомленнях Г. Г. Литаврін (Москва) — «Особливості русько-візантійських відносин XII ст. (порівняно з попереднім періодом)» і Н. А. Мохов (Кишинів) — «Молдавсько-польська торгівля в XIV—XV ст.».

Питанням ідеології та культури феодальної Русі XII—XIV ст. були присвячені доповіді та повідомлення І. Б. Грекова — «Процеси консолідації руських земель XIV ст. та ідеологічна спрямованість ряду літературних пам'яток феодальної Русі кінця XIV—початку XV ст.», В. А. Чемерицького (Мінськ) — «Литовсько-білоруські літописи та російське літописання», П. М. Максимова (Москва) — «Загальнонаціональні та локальні особливості руської архітектури XII—XIV ст.», А. І. Комеча (Москва) — «Пам'ятники Києва другої половини XII ст. та їх відношення до візантійської архітектури», Я. Д. Ісаєвича (Львів) — «Культура Галицької Русі в XII—XIV ст.», О. І. Рогова (Москва) — «Культурні зв'язки Русі та Польщі в XIV—на початку XV ст.»

Із змістовними доповідями виступили Я. М. Шапов — «Церковне та світське право на Русі в XII—XIV ст.» і А. М. Сахаров — «Церков і великокнязівська влада на Русі наприкінці XIII—XV ст.»

Загальний інтерес викликали інформації Є. Охманського (Польща) про початок роду великих литовських князів — «Гедиміновичи — правнуки Скоменди» та М. Е. Бичкової (Москва) — «Ранні етапи становлення Великого князівства Литовського в інтерпретації російських генеалогічних джерел XVI ст.»

Матеріали симпозіума передбачається опублікувати.

Ф. М. Шабельдо

ЗАСІДАННЯ БЮРО АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ

Важливу роль у розвитку історичної науки відіграє археографія, завданням якої є вивчення і розробка методів публікації історичних документів. За роки Радянської влади українська археографія збагатилася наукою опублікуванням цінних документів.

Відповідальні і складні завдання стоять перед українськими археографами нині. Цим завданням і було присвячено засідання бюро Археографічної комісії АН УРСР, яке відбулося 7 грудня 1971 р. під головуванням академіка АН УРСР А. Д. Скаби.

Українські архіви займають визначне місце серед архівів світу. Численні документи різних періодів історії українського народу, зосереджені в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві, Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові та обласних архівах. Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР, яке здійснює науково-методичне і адміністративне керівництво всією архівною справою в нашій республіці, розроблено п'ятирічний план публікації документів. Доповідь про цей план зробив начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР кандидат історичних наук О. Г. Мітюков.

У представленому на розгляд Археографічної комісії АН УРСР плані підготовки і видання документальних публікацій та праць науково-довідкового характеру до фондів державних архівів УРСР виділено 5 основних розділів. А саме: періодичні видання, праці науково-довідкового характеру (путівники по фондах держ. архівів УРСР, каталоги, описи), збірники документів (документальні публікації з історії радянського суспільства, публікації з історії дожовтневого періоду), хрестоматії, монографії, посібники, альбоми.

Члени бюро Археографічної комісії, які взяли участь в обговоренні доповіді — член-кореспондент АН УРСР К. Г. Гуслистий, зав. відділами Інституту історії АН УРСР: доктор історичних наук, професор В. А. Дядиченко, доктор історичних наук П. М. Калениченко, кандидат історичних наук Б. П. Ковалевський, начальник редакційно-видавничого відділу Архівного управління кандидат історичних наук П. С. Дишлевий, директор ЦНБ УРСР кандидат історичних наук С. К. Гутянський, зав. кафедрою архівознавства КДУ доктор історичних наук В. І. Стрельський підкреслили, що перспективний план підготовки до видання документальних публікацій і праць науково-довідкового характеру Архівного управління на 1971—1975 рр. внесе вагомий вклад у дальший розвиток історичної науки і висловили побажання щодо включення до плану видання документів з історії культурної революції на Україні.

Серед численних джерел з історії українського народу визначне місце належить літописам. На базі давньоруського літописання у XVI—XVII ст. розвинулося і досягло своїх вершин українське літописання. Український народ збагатив світову культуру такими видатними творами, як Літопис Величка, Літопис Самовидця, Літопис Грабянки та ін. В них знайшла яскраве відображення історія героїчної боротьби українського народу за своє визволення від соціального і національного гніту, за возз'єднання з братнім російським народом.

Видання українських літописів є одним з важливих завдань археографічної науки. Доповідь про це зробив науковий співробітник інституту кандидат філологічних наук Я. І. Дзира. Він зазначив, що до революційні видання літописів стали бібліографічною рідкістю. До того ж вони видавалися на низькому науковому рівні, базувалися на одному або кількох списках, не враховуючи інших, неправильно відтворювали текст, самовільно встановлювали принципи публікації текстів тощо. Тепер проведена вже значна робота, видано Острозький літопис, Літопис Самовидця, готується до видання Літопис Грабянки. Далі доповідчак зупинився на ряді науково-методичних питань, зв'язаних з публікацією літописних текстів.

В обговоренні доповіді брали участь академік АН УРСР А. Д. Скаба, член-кореспондент АН УРСР К. Г. Гуслистий, зав. відділом історії феодалізму доктор історичних наук В. А. Дядиченко, зав. відділом історіографії та джерелознавства доктор історичних наук П. М. Калениченко, старший науковий співробітник інституту кандидат історичних наук, вчений секретар Археографічної комісії М. Ф. Дмитрієнко.

Всі виступаючі підкреслили виняткову важливість видання літописів, яке має бути здійснене на високому науковому рівні, єдиною за своїм науковим і поліграфічним оформленням серією.

Розгортання археографічної роботи проведення досліджень взагалі неможливе без розвитку такої важливої галузі знань, як історична хроніка.

На засіданні бюро комісії старший науковий співробітник інституту кандидат історичних наук В. П. Сидоренко зробила змістовну доповідь з питань української хронології, зосередивши свою основну увагу на складанні та виданні літопису комуністичного будівництва на Україні. Бюро Археографічної комісії схвалило намічувані в цій галузі завдання.

Далі бюро комісії розглянуло питання про видання органу Археографічної комісії АН УРСР. Було прийнято рішення видавати щорічник «Археографія України».

О. Д. Кузьминський.

СЕМІНАР З ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

1 жовтня 1971 р. в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові відбувся черговий науково-теоретичний семінар з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, присвячений питанню вивчення джерельної бази наукових бібліотек і музеїв. У ньому взяли участь архівісти і науковці Львова та представники архівів західних областей України.

З доповіддю «Документальні матеріали Наукової бібліотеки Львівського державного ордена Леніна університету ім. Ів. Франка» виступив заступник директора бібліотеки Ф. П. Максименко, який зробив докладний перелік фондів відділу рукописів бібліотеки.

У доповіді «Особові архіви рукописного відділу Львівської державної наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. Стефаника» старший бібліотекар бібліотеки Є. М. Гуменюк охарактеризував фонди письменників М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького, М. Казаневича, Л. Василовича, В. Ільницького, О. Левицького, М. Устияновича, В. Шашкевича, Й. Лозинського, Н. Кобринської, Б. Антоновича, Т. Падури та ін. У бібліотеці зберігаються автографи українських, російських і західноєвропей-

ських письменників: Ів. Франка, Л. Українки, В. Стефаника, М. Коцюбинського, Ф. Тютчева, І. Гончарова, В. Короленка, М. Горького, В. Гюго, О. Бальзака та ін.

Завідуюча відділом Львівського історичного музею, кандидат історичних наук Н. К. Кривоніс у доповіді «Документи і матеріали Львівського історичного музею» докладно схарактеризувала «Християнський Апостол» — важливий пам'ятник старослов'янської мови XII ст.

Завідуюча відділом Львівського музею українського мистецтва, кандидат мистецтвознавчих наук В. І. Свенціцька у доповіді «Документальні збірки Львівського музею українського мистецтва» підкреслила важливість джерельного матеріалу для дослідження української мистецької культури від найдавніших часів.

В обговоренні доповідей виступили Я. Кісь, Й. Кріль, Р. Кулачковський, О. Купчинський та інші, які підкреслили необхідність об'єднання в єдиному архіві розпорошених по різних наукових установах цінних рукописних матеріалів, де є найбільш сприятливі умови для їх кращого зберігання і використання.

П. І. Захарчишин

МУЗЕЙ О. ДОВЖЕНКА

У селищі Сосниця на Чернігівщині неподалік від шляху, що єдне околицю з центром, по вулиці, котра носить ім'я автора біографічної повісті «Зачарованої Десни», стоїть звичайна селянська хата. Ніхто до Великого Жовтня не міг передбачити, що згодом оця, поросла мохом, людська оселя стане пам'ятником, де на білому мармурі буде викарбовано слова: «...1894 року тут народився український письменник і видатний кінорежисер Олександр Петрович Довженко».

За переказами, понад сотню років тому, прибувши сюди з Полтавщини, тут оселилися предки письменника — Тарасовичі (за ім'ям Довженкового прадіда Тараса). «Хто й коли збудував нашу хату, які майстри — невідомо», — так писав про її безталанну долю видатний митець¹.

В цій же хаті 23 січня 1960 року як своєрідний пам'ятник співцю людської краси і добра було урочисто відкрито літературно-меморіальний музей, де на сьогодні пройшло по його кімнатах близько 200 тисяч відвідувачів.

Хата і садба складають меморіальну частину музею О. Довженка. На под-

вір'ї — гранітне погруддя письменника і режисера (скульптурна робота Л. Козуба), біля оселі тин, у саду стара погребня та деякий інший реманент. А над усе, що збереглося до наших днів, привертає увагу хата, до якої не раз звертався Довженко у своїх роздумах. «Не було в ній бучних бенкетів, — писав він, згадуючи рідну домівку, — ні великих урочистих зустрічей, не грали органи, ні оркестри в її тісних стінах, і ніколи не засідали далекорозумні дипломати. Не було в ній, будем говорити, щастя, не було тривалих радощів. А було в ній плач і смутку багато, і вельми багато журби...»².

Тут проходило довге непринadne життя працелюбних предків письменника. Ось у синах драбина, весла, ночви, селянський цп, домашня ступа, барильце на воду, чекмінь (батьківський одяг) та інше просте знаряддя. У хаті піч, прядка і майже поруч, під низькою, пропахлою зіллям стелею, висить на вервечках пожовтіла від часу колиска, над якою мати Одарка співала журливу пісню малим своїм дітям: Івану, Сергію, Лавріну, Василю, Григорію, Авраму, Сашку, Миколі, Куліні, Парасці, Мотрі, Ганні, Андрію та Паші. Але з усіх чотирнадцяти

¹ О. Довженко. Твори в п'яти томах, т. 1, К., стор. 46.

² Там же, стор. 205.

дітей лишилося тільки двоє. Олександрові також поталанило потрапити до цього числа. Він увібрав у себе всі оті материнські співи і вибухнув таким несподіваним цвітом свого таланту, що навіки зачарував людей.

Тут, у цій хаті, біля безкраїх деснянських луків, напоєних життєдайними поліськими водами, прошуміло босоного дитинство і неспокійна юність Сашка. Тут спалахнули в серці його і перші радощі, і перші вболівання, і дитячі захоплення. Звідси він вирушив у світ.

Стіни хати прикрашає портрет Т. Шевченка. Біля стін — стіл та лави. На долівці й на жердині — речі діда Семена й бабусі, святкова одежа матері. Праворуч — чималий мисник з різним посудом, що був у вжитку родини. Це — загальна кімната. В ній усе нагадує про тяжке дореволуційне минуле батьків і дітей Довженків.

А далі — у світлиці — над дерев'яним ліжком знайомі портрети батька й матері. Тут же скриня, фотографії членів сім'ї і родичів, фото дядька Самійла, що про нього згадує Олександр Петрович, як про великого косяра, котрий ладен був обкосити всю земну кулю; у куточку стіл, за яким свого часу готував уроки малий Сашко і збиралися його однокласники.

Про складне й тернисте творче життя художника з народу, що піднявся до вершин світового мистецтва, розповідається у другій частині музею — літературній.

Будинок літературної експозиції значною мірою доповнює меморіальний комплекс. У його трьох кімнатах зібрано більше 1000 експонатів — документів, особистих речей, рукописів, книг, численних фотокадрів з кінофільмів, творів скульптури, живопису і графіки. Експозицію відкривають слова О. Довженка: «Буду, хочу жити добром і любов'ю до людства, до найдорожчого й великого, що створило життя, — до людини, до Леніна». А потім крок за кроком, розгортається творчий шлях поета кіно і слова.

Тридцятилітня відданість митця музі відображена в кадрах немириущих його кінострічок і літературних сценаріях.

Творча лабораторія митця представлена в оригіналах і копіях рукописів, машинописів з авторськими правками, зйомками робочих моментів і чернетками режисерських розробок до фільмів.

Привертають увагу почесні відзнаки, яких удостоєно Олександра Петровича. Диплом лауреата Ленінської та двох державних премій. Почесна грамота Народного артиста РРФСР, матеріали про його нагородження орденами Леніна та Червоного Прапора, численні вітальні адреси з нагоди 60-річчя, останній перекидний календар, що був на столі митця у його московській квартирі; посмертна маска і стрічки від вінків, котрі були покладені на його могилу в день похорону; радянські й зарубіжні видання творів письменника, що виходили у світ понад 50 разів, а також наукові праці про нього, афіші до кінофільмів,

фотографії установ та організацій, що увічнюють пам'ять Довженка, — кінотеатрів і студій, кораблів, бібліотеки для дітей у Чернігові, колгоспу і школи в Сосниці.

Огляд літературної експозиції завершується, як правило, прослуховуванням голосу великого майстра кіно з магнітофонної плівки, зокрема уривку з його промови на II Всесоюзному з'їзді радянських письменників, а потім прогулянкою під золотими соняшниками та на подвір'ї музею.

У книзі вражень і пропозицій, що їх залишають трудящі після відвідин музею, рясніють записи щирої дяки тому, чий твори допомагають жити і будувати щастя.

На уклін до митця щодня поспішають безперервним потоком радянські і зарубіжні відвідувачі. З Ангарська і Самарканда, Ярославля й Одеси, Москви й Ленінграда, з Уралу і Приморського краю, Латвії, і Башкирії, Грузії і Білорусії, Чехословаччини і Канади та безлічі інших відомих і маловідомих місць простелилися шляхи дороги на чернігівську землю, — в Сосницю, — що подарувала людству талановитого художника.

Не заростає народна стежка до музею Олександра Петровича. Тут побували письменники М. Рильський і Н. Тихий, О. Підсуха, Л. Забашта, В. Ткаченко, Е. Гуцало, Д. Міщенко, О. Довгий, С. Реп'ях, К. Журба; народні артисти І. Козловський, Ю. Березін і Ю. Тимошенко; доктори наук, відомі історики П. Т. Тронько і М. І. Марченко, філологи О. Бабишкін і О. Дей, медики С. Дяченко й М. Дудко, Герої Радянського Союзу Т. Кусімов, і Т. П. Хандога, режисери Т. Левчук і М. Машенко та ін.

З метою вивчення і дослідження творчої біографії режисера працівники музею регулярно виїздили у відрядження до Москви і Києва, до Чернігова та Одеси, здійснюють записи спогадів про митця, виступають з лекціями перед трудящими, постійно піклуються про поповнення фондів новими експонатами.

Тільки 1970 року на основі зібраних та існуючих матеріалів ними опубліковано 21 статтю про життя і творчість свого земляка та увічнення його пам'яті.

У музеї з'явилися гравюра «О. Довженко» (робота М. Маловського), ілюстрації художника В. Євдокименка до «Зачарованої Десни», нотний текст романсу «Серце Довженка» (муз. В. Польового, слова Л. Забашти), односторонні творів Довженка, що вийшов угорською мовою, та понад сотні інших.

Музей О. Довженка — це, так би мовити, штаб, звідки беруть початок довженківські конференції, усні журіали, творчі зустрічі з письменниками та кіномитцями, бібліографічні огляди тощо.

Спільно з учнівськими експедиційними загонами по вивченню творів фольклору на чолі з учителем-краєзнавцем В. Ф. Покотилом музеєм записано більше двох десятків народних пісень, що складали періоджера мистецького хисту Олександра Петровича, а також зібрано понад тисячу га-

зетних і журнальних вирізок з історії сосницького колгоспу та школи, котрі носять його ім'я.

Музей — активний учасник огляду-конкурсу на кращий культурно-освітній заклад області. На громадських засадах ним підготовлено 13 добровільних екскурсів, розіслано матеріали для організації літературних куточків багатьом школам Чернігівщини, Вінниччини, Донецчини та Херсонщини, подано допомогу музейним кімнатам і куточкам у Срібнянському, Борзнянському і Менському районах Чернігівської області.

В місцевій середній школі з його допомогою створено кімнату-музей О. Довженка, а куточки — у кожній селі району. У шкільній кімнаті-музею зібрано близько 300 експонатів.

Крім цього, музеєм підготовлено до видання рукопис «Слово про О. Довженка», оголошено конкурс на кращу учнівську роботу «Образи комуністів у творах кіномитця».

З музеєм підтримують дружні зв'язки Київська кіностудія художніх фільмів, котра носить ім'я митця, Спілка письменників України, краєзнавчі музеї Чернігова, Глухова та Черкас, численні вузи і середні навчальні заклади.

Широке листування з друзями, учнями і знайомими О. Довженка, з науково-дослідними і культурно-освітніми закладами, кіностудіями та любительськими клубами допомогло уточнити справжню дату народження видатного митця (нею потрібно

вважати 10 вересня 1894 р. за новим стилем), дозволило розшукати чимало цінних маловідомих і невідомих фактів з життя і діяльності, а також матеріалів про неабияку популярність його мистецької спадщини.

Нещодавно з Академії наук Туркменської РСР надійшли повідомлення про дублювання довженківських фільмів («Шорс», «Мічурін», «Поема про море») туркменською мовою, а також відомості про переклад цієї мовою довженківських літературних творів з фронтового життя. Подібні матеріали надійшли також і з Вірменії.

Актив музею — це чуйні, самовіддані люди різного віку і різних нахилів. Він складається з 49 громадян. А в його ядрі — дружина письменника Ю. І. Солнцева, вчитель середньої школи — О. С. Дяченко, голова колгоспу С. П. Сердюк, викладачка технікуму Г. П. Артюх, студенти О. Степаненко та В. Назаренко, пенсіонер П. Г. Дубинка, учитель-квітник Д. П. Бахмач, самодіяльний композитор М. А. Мишастий та багато інших.

Для популяризації славного імені земляка-художника багато докладає зусиль науковий працівник музею В. А. Макаренко.

Музей О. Довженка — поки ще один з наймолодших державних літературно-меморіальних музеїв республіки. З кожним роком міцніє його матеріальна база. З кожним днем збагачується його надбання і зростає популярність.

В. М. Пригоровський,

І. З. Онищенко

НОВІ ПІДВОДНІ ЗНАХІДКИ БІЛЯ о. ХОРТИЦЯ

«Український історичний журнал» вже інформував своїх читачів про гідроархеологічні дослідження, які вже кілька років проводяться в р. Дніпрі біля о. Хортиця¹.

В липні — вересні 1971 р. ці дослідження продовжувала експедиція під назвою «Скіф-71», організована секцією підводної археології Запорізької обласної федерації підводного спорту під керівництвом Є. Р. Спинова.

Успішному проведенню підводних археологічних досліджень у значній мірі сприяла підтримка з боку Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на о. Хортиці та Обласного товариства охорони пам'яток історії та культури. Підводною технікою та спорядженням допоміг експедиції Обласний спортивно-технічний клуб ДТСААФ.

До програми експедиції, крім проведення охоронної гідроархеологічної розвідки

та збирання відомостей про випадкові підводні знахідки біля о. Хортиці серед місцевого населення, входило: виявлення та обстеження підводних історичних пам'яток з допомогою сучасних методів підводної археології, включаючи їх підйом із дна річки для остаточного дослідження.

Експедиція обстежила дно Старого Дніпра вздовж берега о. Хортиця (на відстані 50 м від берегової лінії) від гирла балки Куцої і вниз по течії до о. Канцерівського*, а також вздовж протилежного правого берега.

Найстародавніші знахідки виявлено при проведенні розвідки підводної частини правого берега Старого Дніпра напроти балки Наумової. На 9-метровій глибині знайдено фрагменти кількох ліпних гостродонних горщиків з орнаментом, зернотерку, шліфований камінь, що за формою дуже подібний до молота, і ріг бізона. Знайдена кераміка, що за своїм орнамен-

¹ Г. І. Шаповалов, Спинов Є. Р. Про підводні археологічні дослідження біля о. Хортиця. — «УІЖ», 1971, № 2, стор. 146—148.

* У сучасних працях з історії Запоріжжя цей острів також згадується під назвою о. Мала Хортиця або о. Байди.

том, замісом, обпаленням, розмірами і формою відома в науці як кераміка культури Середній Стіг II і датується енеолітичним часом².

Великий інтерес становить знахідка на 16-метровій глибині між островами Хортицею і Канцерівським, де знайдено мотику, виготовлену з рогу оленя. Тут же, але ближче до берега о. Хортиці піднято частину човна, видовбаного з дуба.

В 30 метрах від правого берега річки, вище по течії місця, де виявлено скупчення речей культури Середній Стіг II, на 11-метровій глибині знайдено великий фрагмент античної амфори.

Всі інші знахідки гідроархеологічної експедиції відносяться до XVIII ст. Біля островця Канцерівського, де в період російсько-турецької війни 1735—1739 рр. була Запорізька судноверф³, із дна річки піднято різні деталі суден. Одна з них — 3700 см довжини і 380 см ширини — має на кінцях складні вирізи для з'єднання з бортами судна, а посередині, з одного боку, отвір для кріплення шогли. З обох боків цього отвору було по одній залізній кований скобі (одна з них збереглася), також для кріплення шогли. Знайдений фрагмент дає можливість уявити собі ширину одного з суден, що виготовлялись на Запорізькій верфі, — вона дорівнює 4 м.

Всім ядрам для гармат різного калібру, у тому числі й розривні, так звані бомби, було піднято з 10-метрової глибини біля правого берега Старого Дніпра поряд з залишками на суші укріплень та землянок періоду російсько-турецької війни 1735—1739 рр.

Серед підводних історичних пам'яток, знайдених літом 1971 р. — три чотириладні ковані залізні якорі (уже відомих з попередніх знахідок) та два — нової конструкції. Це так звані адміралтейські якорі. Вони мають по дві лапи високоякісної ковки, і цікаві тим, що на них є написи. Один з них зроблено латинськими літерами. Привертає увагу слово «Ladoga», яке нагадує нам про одні з перших судноверфів у Росії, заснованих в перших роках XVIII ст. на Ладозькому озері Петром I⁴. Обидва якорі знайдено на різній глибині і на різній відстані від берега, але практично в одному місці: у бухті, утвореній гирлом балки Наумової, назва якої, до речі, пов'язується з ім'ям видатного ро-

сійського флотоводця віце-адмірала Н. Я. Сенявіна, який під час війни очолював Дніпровську флотилію⁵.

21 липня 1971 р. аквалангісти виявили у північній частині названої бухти сім суднових шпангоутів, густо вкритих кованими залізними цвяхами, якими колись кріпилась обшивка судна. Неподаляк було знайдено ще один шпангоут. Під час розкопок було знайдено такі речі: двоє ядер, чотири багнети, дві кремнійові рушніці (так звані фузеї), кулі, палаш (на лезі якого зазначено рік «1726») і поламаний судновий багор. Після проведених підводних робіт виявилось, що від піску звільнено велику носову частину судна завдовжки понад шість метрів. Залишків судна в підводному обриві поки що не виявлено. Зате поряд з лівим бортом носової частини судна знайдено ще борт, що лежав трохи глибше у піску майже паралельно носовій частині. На жаль, за браком часу експедиція не мала змоги дослідити його і обмежилася створенням схеми-плану.

З вересня знахідку було піднято на берег о. Хортиці потужним плавающим краном, що його виділила дирекція Запорізького суднобудівного заводу. Довжина знайденої частини судна, що досить добре збереглася, 6,5 м (довжина окремих дошок обшивки 9 м), висота 2,5 м, а ширина 3,5 м. Якщо припустити, що довжина носової частини — $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{4}$ всієї довжини судна, то все судно при такій ширині було завдовжки 20—24 м. Основні дослідження судна ще попереду, але зараз вже можна сказати, що воно парусно-гребного типу. На лівому борту його з внутрішньої сторони збереглося три кованих залізних кільця діаметром 10—12 см, що кріпилися до корпусу судна за допомогою залізних крючків. Таке ж кільце й на носовій частині судна. Що це пристосування для парусного оснащення, немає сумніву, бо у передній частині судна є квадратний отвір для кріплення однієї з шогл.

Ця частина судна цікава тим, що майже всі її шпангоути — різних розмірів і різної конструкції. Якщо перші, що стоять на самому носі, виготовлено з двох дубових частин, то інші, що знаходяться далі, передньої частини, складаються з трьох частин: одна (нижня) з дуба, а дві верхні — із сосни. Ці складні шпангоути значно тонші, ніж ті, що у самому носі. Судно мало внутрішню (з соснових дошок) і зовнішню (соснові лише дві верхні) обшивку. На лівому борту добре збереглася швартова тумба (пал) виготовлена з товстого дубового стовбура. Поряд з нею, далі від носа, місце для гармати (підставка для якої виготовлена з товстого (27 × 24 см) дубового стовбура, що стоїть вертикально). У верхній частині підставки зроблено круглий отвір діаметром 6 см,

² А. Добровольський. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927. — Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею, т. I, Дніпропетровськ, 1929, стор. 128—138.

³ В. Г. Фоменко. План Запорізької верфі. — «Архіви України», 1969, № 3, стор. 49—52; М. Киценко. Хортиця в героїці і легендах, Дніпропетровськ, 1967, стор. 31—32, 35—36.

⁴ История военно-морского искусства, М., 1953, т. I, стор. 155, 162.

⁵ В. Г. Фоменко. Чому ми так називаємо. — «Комсомолец Запоріжжя», 3 вересня 1968 р.

глибиною 30 см і обкований залізом. Сама підставка також укріплена двома кованими шпабами $5 \times 1,5$ см, що оперізують її верхній і нижній краї. Гармата кріпилася з допомогою вертлюга (металевий штир з вилкою в верху, на якій трималась гармата), а це значить, що досліджуване судно мало гармати подібні за типом до тих, якими були озброєні запорізькі «чайки»⁶. Далі на борту є ще одне пристосування, яке виготовлене з дуба 86×47 см і у верхній внутрішній частині має складний виріз. Мабуть, це пристосування для закріплення гармати на час походу.

Ще дуже цікава деталь є на зовнішній верхній частині носа судна: це невеликий блокоч, схований у корпусі судна. Сліди від канату, знайдені поруч на корпусі, допомогли зрозуміти його призначення. Цим блокочом спускали якір.

Піднятий з судна комплекс зброї і речей дає підставу впевнено датувати судно подіями російсько-турецької війни 1735—1739 рр. та перебуванням біля о. Хортиця російського флоту у зв'язку з існуванням Запорізької верфі.

Тепер кілька слів про те, як судно опинилося на дні Старого Дніпра. Гадаємо, що воно було залишене на березі річки (разом з іншими) під час раптового відступу російських військ і загонів запорізьких козаків (які брали участь у війні в

складі російської армії) у зв'язку з заключенням союзницею Росії Австрією секретного миру з Туреччиною і епідемією чуми. Саме тоді, через неможливість перевести їх через пороги, було залишено багато суден⁷. Підняте судно не було затоплене, а скоріше всього покинуте на береговому урізі, який в той час знаходився метрів за 25—30 далі від суші, ніж тепер. Це добре видно на картах, що відображають події тих часів⁸. Якраз на такій відстані від сучасного урізу води знайдено підняту частину судна та інші, ще не досліджені судна, що знаходяться під шарами піску.

Підводні знахідки у бухті, утвореній гирлом балки Наумової, особливо цікаві тим, що виявлені вони якраз у тому місці, де, згідно із записом Д. І. Яворницького, було знайдено сімнадцять «довгих, довгих і добре збережених суден»⁹.

Це значить, що, незважаючи на всю новизну гідроархеологічних досліджень літа 1971 р., найцікавіші знахідки в р. Дніпрі біля о. Хортиця ще попереду.

Г. І. Шаповалов

⁷ В. Г. Фоменко. План Запорізької верфі.— «Архіви України», 1969, № 3, стор. 52; Записки генерала Манштейна.— «Русская старина», 1875, стор. 119.

⁸ Ф. Ласковский. Материалы для истории инженерного искусства в России, ч. III, Спб., 1856, арк. 48, зобр. 1.

⁹ Д. И. Эварницкий. Запорожье в остатках старины и преданиях народа, Спб., 1888, стор. 240.

⁶ В. О. Сидоренко. З історії селянсько-козацької артилерії часів визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.— Праці київського державного історичного музею. Вип. 1, К., 1958, стор. 111.



ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

ПРО КНИГУ «ВІЙНА ВНОЧІ»

Нещодавно вийшла друком документальна повість Г. В. Балицького «Війна вночі», присвячена боротьбі партизанських з'єднань під командуванням Героя Радянського Союзу М. М. Попудренка та двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова. Я, колишній партизан, свідок подій, що про них розповідає автор, хочу висловити свої думки з приводу цієї книги. Описуючи хід багатьох операцій, Балицький називає чимало прізвищ народних месників. Тому його повість привернула увагу читачів особливо на Чернігівщині, де нині проживає понад 1 тис. колишніх партизанів, які билися з фашистськими загарбниками разом з М. М. Попудренком та О. Ф. Федоровим.

Балицький показав подвиги партизанів та їх будні, а також схаарактеризував М. М. Попудренка — безстрашного, ініціативного й чуйного командира.

Однак у повісті трапляються прикрі неточності, помилки і невірні характеристики викривлення окремих фактів. Зокрема, описуючи першу бойову операцію партизанів (13 вересня 1941 р.) в с. Камка, Балицький на стор. 66—67 своєї книги вказує, що вони, розгромивши поліцаїв, які перебували в селі, захопили значні трофеї, а худобу розподілили серед місцевого населення. Насправді ж поліцаїв у селі тоді не було. Під час операції народні месники знищили зрадника старосту Кожедуба і спалили 150 сідел.

Іноколи автор неправильно вказує прізвища партизанів. Наприклад, на стор. 218—219, описуючи вуличний бій з угорським батальйоном у с. Іванівка Щорсівського району на Чернігівщині, він називає юного партизана З. Кадіна П. Козиком.

Шкода, що автор звів у своїй книзі наклеп на І. В. Одинцова, який перебував у з'єднанні до остаточного визволення Чернігівщини від загарбників, брав активну участь у боях і має ряд урядових нагород.

У подібних книгах, що мають служити справі патріотичного виховання молоді на бойових традиціях радянського народу, не повинно бути помилок.

Колишній політрук партизанського з'єднання під командуванням двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова, нині секретар партизанської комісії при Чернігівському міськвиконкомі, персональний пенсіонер республіканського значення

Ф. О. Шевченко

РЕЗЮМЕ

В. В. Сухарев. — XXIV съезд КПСС об укреплении единства и сплоченности международного коммунистического и рабочего движения. — В документах и материалах XXIV съезда партии научно обоснована принципиальная марксистско-ленинская линия КПСС, обобщен исторический опыт борьбы за укрепление единства международного коммунистического и рабочего движения. Рассматривая некоторые аспекты этой многоплановой темы, автор говорит о росте влияния марксистско-ленинских партий, о вкладе КПСС в борьбу за сплочение коммунистических рядов, за единство действий международного рабочего движения.

Г. Н. Азнакаев. — Вооруженные Силы Советского Союза — армия дружбы народов. — Автор пишет о принципах и целях создания и строительства Вооруженных Сил многонационального Советского государства — армии защиты мира и дружбы народов, рассказывает о ее роли в годы гражданской войны и иностранной интервенции, мирного строительства, Великой Отечественной войны и на современном этапе. Основой могущества Советских Вооруженных Сил является их неразрывное единство с народом, верность его интернациональным интересам, целям строительства коммунизма.

Н. Ф. Котляр. — Монета и денежный счет на Левобережной Украине XVIII в. — Денежное обращение Левобережной Украины исследовано автором на основании изучения широкого круга письменных, главным образом, неопубликованных источников, с учетом данных нумизматического материала кладов. В статье подробно рассмотрены основные номиналы монетного рынка Левобережья, системы денежного счета, взаимодействие в обращении различных монет и счетных систем. Особое внимание уделено обстоятельствам вытеснения русскими монетами иностранных из украинского обращения в первой трети XVIII в. В статье определены денежные курсы для большей части XVIII в.

SUMMARIES

V. V. Sukharev.—**The XXIV Congress of the CPSU on Consolidation of the Unity and Solidarity of International Communist and Working Movement.**—In the documents and materials of the XXIV Congress of party a fundamental marxist-leninist line of the CPSU is scientifically substantiated, generalizing the historical experience of the struggle for consolidation of the unity of international communist and working movement. Considering some aspects of this theme the author speaks about the growth of the effect of marxist-leninist parties, on the CPSU contribution into the struggle for solidarity of communist ranks, for unity of international working movement.

G. N. Aznakaev.—**Armed Forces of the Soviet Union—an Army of Peoples' Friendship.**—The article deals with the principles and purposes of creation of the Armed Forces of the multinational Soviet state—an army of peace and peoples' friendship protection. The role of the Army in the years of civil war and foreign intervention, in the years of peaceful construction and at contemporary state is elucidated. The might of the Soviet Armed Forces is based on the unbroken unity with people, adherence to the international interest, aims of the building of communism.

N. F. Kotlyar.—**Coin and Money Account in the Left-Bank Ukraine in XVIII Century.**—Money circulation in the Left-bank Ukraine was investigated by the author on the basis of studying a wide range of written, mainly, unpublished sources, taking into account numismatic material of treasures. The main nominals of coin market of the Left-bank Ukraine, systems of money calculation, interaction in the circulation of different coins and calculation systems are considered in detail. A peculiar attention is paid to the circumstances of ousting of foreign coins by Russian ones in the Ukrainian circulation in the first third of the XVIII century. The money rates of exchange are determined for the most part of the XVIII century.

НОВІ КНИГИ

ВАСЮТА І. К.— **Селянський рух на Західній Україні в 1919—1939 рр.**, Видавництво Львівського університету, Львів, 1971, 222 с.

КОНДУФОР Ю. Ю.— **Великий Жовтень і захист його завоювань**, вид-во «Вища школа», К., 1971, 251 с.

КУЧЕР О. О.— **Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у**

1921—1923 рр., Видавництво Харківського університету, Харків, 1971, 171 с.

На защите революции. Сборник документов и материалов, издательство Политической литературы Украины, К., 1971, 390 с.

ЦАЛЮК М. Я.— **Розробка В. І. Леніним концепції про перехід радянського села до соціалізму**, Видавництво Київського університету, К., 1971, 224 с.